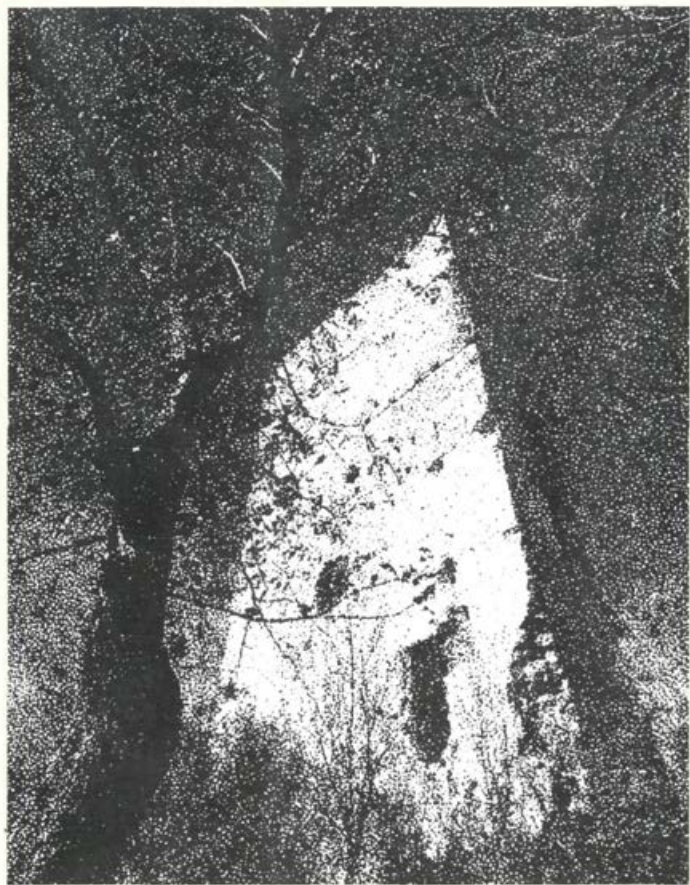

Šaleški razgledi 2

zbornik

PRISPEVKI K ZGODOVINI
ŠALEŠKE DOLINE

Po prvem zvezku iz nove zbirke *Šaleški razgledi*, je pred vami drugi, v katerem so zbrani teksti, ki obravnavajo preteklost *Šaleške doline*. Želja urednikov je bila narediti presek skozi preteklost *Šaleške doline* in prikazati predvsem tista obdobja zgodovine, ki so *Šaleško dolino* najznačilnejše zaznamovla.

Ta prelet skozi preteklost doline ni in ne more biti že tudi zgodovina doline. To napisati tudi ni bil namen snovalcev tega zvezka. Namen je bil predvsem opozoriti na bogato toda skoraj povsem neznano zgodovino *Šaleške doline* in vzbuditi zanimanje za njeno preučevanje.

Po drugi svetovni vojni se je v razvoju *Šaleške doline* zgodil velik prelom, ki je presekal z dotakratnim počasnim in »zaspanim« razvoje. Ta prelom, ki je dolino skoraj naenkrat potisnil med visoko razvita industrijska področja, pa, ker ni organsko zrasel iz dotakratnega razvoja, je na eni strani povzročil velike spremembe v strukturi prebivalstva, migracije in na drugi strani izgubo zgodovinskega spomina. To dejstvo se ne nazadnje kaže tudi v brezbržnem odnosu do narave, ki je bil dolga leta značilen za življenje v dolini.

KULTURNI
CENTER
IVAN
NAPOTNIK
VELENJE

Titovo Velenje, 1989

PRISPEVKI K ZGODOVINI
ŠALEŠKE DOLINE

zbornik

17880

Šaleški razgledi 2

68854 / 2

012981

PREDGOVOR

Pred vami je drugi zvezek Šaleških razgledov, ki jih je v letu 1988 začel izdajati Kulturni center »Ivan Napotnik«. Namen zbirke je zapolniti praznino pri družboslovni literaturi, ki obravnava Šaleško dolino. Zajemala naj bi predvsem dela iz področja zgodovinopisja, domoznanstva, umetnostne zgodovine, ekologije itd., v okviru zbirke pa predvidevamo tudi izdaje starejših del iz ali o Šaleški dolini, tako tista ki so pred časom izšla, pa že zdavnaj pošla, kot tista, ki so iz različnih razlogov ostala v rokopisu.

Predvsem pa smo snovalci zbirke opazili praznino pri delih, ki bi obravnavala dogajanja iz preteklosti doline. To pomanjkanje se kaže tudi skozi povprečno zelo slabo poznavanje zgodovine naše doline. Poznavanje korenin kraja pa je tisti condition sine qua non za samospoznavanje krajanov, za njihovo konstituiranje kot prebivalcev nekega kraja oz. področja, kar šele omogoča, da kraj zaživi, zadihava v kompleksnem ritmu, ki omogoča človeka vredno življenje. V mladem kraju, kot je Titovo Velenje, je potreba po takem konstituiranju njegovih prebivalcev še toliko večja, saj je velik del prebivalcev doseljencev prve generacije, ki si v novem okolju šele ustvarjajo svoje korenine. To pa jim lahko omogoči šele trdna podlaga na katero se lahko naslonijo in katere sestavni del je ravno preteklost kraja.

Namen pričujočega zvezka je zato ponatisniti krajše razprave, ki obravnavajo različne teme iz preteklosti doline in ki so bile objavljene v krajevnem tedniku Naš čas, kot samostojne brošure ali kot prispevki za simpozije. V veliki meri torej za prispevke, ki so bili napisani kot poljudni članki, namenjeni za objavo v časopisu in ne predstavljajo znanstveno izdelanih in obdelanih razprav. Zatorej pričujoče razprave ne pomenijo že tudi zaključka obdelovanja obravnavanih tem, temveč kvečjemu začetek. Ker pa za Šaleško dolino nimamo napisanih in objavljenih tehtnih monografij, ki bi obravnavale preteklost doline, izjema je seveda delo dr. Milana Ževarta: »Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini«, se je urednikom zdela objava pričujočih razprav utemeljena in potrebna, kot neke vrste napotek za nadaljno

delo vsem, ki bi se želeli ukvarjati s proučevanjem preteklosti.

Še toliko potrebnejša se je zdela urednikom ta izdaja v luči dejstva, da je do zdaj najstarejši poskus napisati zgodovino Šaleške doline, delo Ignaca Orožna: »Das Bisthum und die Diözesse Lavant; V. Theil, Das Dekanat Schallthal« iz leta 1884 tudi edini poskus zgodovine Šaleške doline (za zgodovino Šaleške doline sta enako pomembna tudi 2. del »Das Benediktiner Stift Oberburg« in 4. del, »Das Dekanat Frasslau«). Poleg Orožna je raziskoval preteklost Šaleške doline tudi Šoštanjčan Ivan Hribernik, ki se v svojem delu: »Mesto Šoštanj, zgodovinski opis«, ki je izšlo v samozaložbi v Celju leta 1932, omejuje le na preteklost mesta Šoštanj in njegove neposredne okolice ter ne obravnava cele doline.

Toda obe omenjeni deli sta potrebni dopolnil, oziroma ne zadovoljujeta sodobnih zgodovinskega kriterijev. Ignac Orožen se je v svojem delu omejil predvsem na cerkveno zgodovino, Franc Hribernik pa je omejil svojo zgodovino le na zahodni del doline.

Bolje kot ostala področja, je za Šaleško dolino obdelano vprašanje razvoja njenih gradov, ki jih je obdelal dr. Ivan Stopar in katerega delo načrtujemo tudi izdati v okviru Šaleških razgledov. Obdelan je tudi slovenski kmečki upor leta 1635, ki je zajel tudi naše kraje in sicer v knjigi dr. Jožeta Koropca: »Mi smo tu«. Oba avtorja pa sta se pri svojem delu omejila le na določeno področje oz. dogajanje in se zato še vedno postavlja vprašanje kompleksne monografije o preteklosti Šaleške doline kot desiderata. Do danes je tako obdelan le čas NOB v Šaleški dolini, ki ga je obdelal dr. Milan Ževart v že omenjeni knjigi.

Sicer ne bi bila velika težava pobrati iz historične literature tisto, kar osvetljuje preteklost Šaleške doline. Vendar tako ne bi dobili znanstveno napisane in obdelane zgodovine, temveč le kroniko, ki bi bila morda koristna v šoli za pouk pri spoznavanju domačega kraja v tretjem razredu os-

novene šole, ne bi pa to bila zgodovina, ki bi osvetlila vse pomembne ključne trenutke, ki so odločilno vplivali na zgodovino doline. Že leta 1957 je Šilih Karel na podlagi razgovorov z dr. Ževartom v takratnem Velenjskem rudarju objavil neke vrste delovni program za zgodovinarje v Šaleški dolini. Kot nujne naloge je dr. Ževart izpostavil preučevitev časa rimske dobe, naselitev in kolonizacijo naše doline, čas turških vpadov, reformacijo in protireformacijo, razvoj kapitalizma, narodno prebujanje in politično zgodovino v stari Jugoslaviji, ter čas NOB v Šaleški dolini. Ko danes beremo ta delovni program lahko z že omenjenimi izjemami ugotovimo, da je do danes ostal bolj ali manj le program. Nekaj več je bilo do danes narejenega le še na proučevanju dobe narodne prebuje in to ob simpoziju posvečenem dr. Josipu Vošnjaku, ki je bil v Šoštanju leta 1984 in iz katerega je v pričujočem zvezku tudi ponatisnjena razprava Jožeta Hudalesa, ki govori o Šaleški dolini v času narodne prebuje. Vsa ostala našeta odprta vprašanja iz leta 1957 pa ostajajo še naprej naloga zgodovinarjev, ki preučujemo Šaleško dolino.

Poslanstvo pričujočega zvezka pa je vzpodbuditi zanimanje za to nalogo. To poslanstvo je bilo tudi vodilo urednikom zbirke pri izboru prispevkov, ki so vključeni v zbirko. Izbrani so tako, da predstavljajo različne avtorje, ki se ukvarjajo (tudi) z raziskovanjem preteklosti Šaleške doline, kot na drugi strani različna časovna obdobja iz zgodovine Šaleške doline: čas Rimljanov v naših krajih, fevdalizem in njegova odprta vprašanja, dobo narodne prebuje in končno dobo socialne prebuje, ki je kulminirala v delavskem gibanju in narodno osvobodilnem boju.

JOŽE HUDALES

KAKŠNO JE BILO VELENJE V RIMSKIH ČASIH

SE JE VELENJE VČASIH IMENOVALO UPELLAE

Danes bomo predstavili članek dr. Jaroslava Šašla: »UPELLAE – Vitanje?«, ki je izšel 1954 leta v Zgodovinskem časopisu, torej v publikaciji, ki jo bere skoraj izključno strokovna publika. Članek prinaša povsem drugačne poglede na najstarejšo preteklost Šaleške doline in zlasti Velenja, pa vendar ni bil ne takrat ne pozneje predstavljen našemu občanu. Še več, celo strokovnjaki, ki so pozneje pisali o preteklosti Šaleške doline, ga niso poznali.

Preden povemo kaj več o samem Šašlovem članku, pogledajmo še, kaj smo o rimskih časih v naši dolini vedeli doslej. Prvi zapis o tem je izpod peresa dr. Ivana Stoparja, ki je izšel v brošuri »Hotenje je postalo stvarnost« pod naslovom: »Kulturna dediščina Šaleške doline«. Stopar o rimski dobi ve povedati, da je zapustila sledove v Šmartnem ob Paki, čeprav že predtem Jože Curk iz Zavoda za spome-

Tekst z naslovom: Kakšno je bilo Velenje v rimskih časih? in podnaslovom: Se je Velenje včasih imenovalo Upellae, je bil napisan med 10. in 17. oktobrom 1979 in objavljen v tedniku Naš čas. Ponovno ga objavljamo, ker članek do danes ni izgubil na aktualnosti, saj je vprašanje lokaliziranja poštna postaje Upellae še do danes odprto in se kljub argumentiranemu postavljanju Upellae na področje Velenja oz. Stare vasi, ki ga je zagovarjal dr. Šašel in ki ga povzema v pričujoči razpravi tudi Hudales, še vedno pojavlja lokaliziranje postaje na področje Vitanj. Poleg tega pa je čas, ko so te kraje zasedli Rimljani ena od tistih dob, ki predstavlja v našem poznavanju preteklosti Šaleške doline veliko belo liso.

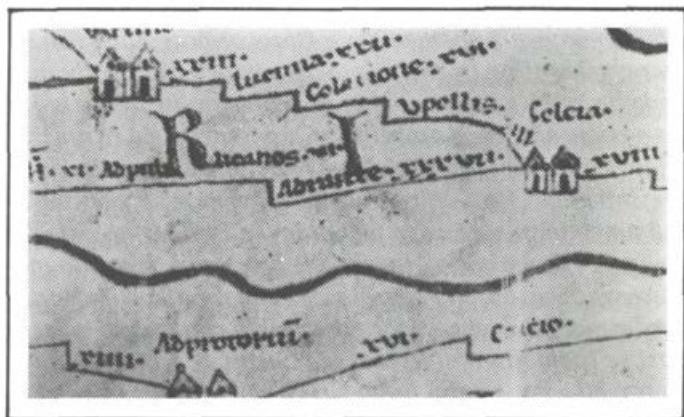
niško varstvo v delu »Sakralni spomeniki na območju občine Velenje« omenja poleg šmarških, še rimske najdbe v Gorenju in rimski nagrobni kamen, ki so ga našli v Velenju.

Naslednji članek o tej dobi v Šaleški dolini je moj zapis iz 1974 leta (NC št. 29, 2. VIII. 1974) pod naslovom »Šaleška dolina skozi zgodovino«. Le-ta prinaša sorazmerno največ podatkov, ki nas tu zanimajo. Omeniti pa moram, da Šašljevega članka takrat tudi jaz še nisem poznal. Omenja pa štiri nagrobne kamne, ki so jih našli v Šmartnem ob Paki in od katerih sta dva še ohranjena v celjskem muzeju. Poleg najdbe rimskih opek iz Gorenja in napisnega kamna iz Velenja po omenjam še ostanke rimske vicinalne ceste, ki naj bi iz Velenja držala proti Šoštanju in nato proti severu čez Graško goro v Slovenj Gradec, sledove manj pomembne ceste pa omenjam še na Basališču.

Dve leti za tem je izšla monografija »Velenje«, kjer avtorja članka »Šaleška dolina v davnini in njeni kulturnozgodovinski spomeniki« Hermina in Jože Klančnik pravita takole: »zaradi odmaknjenosti doline od pomembnih vojaških in trgovskih poti to obdobje (rimsko) tod ni zapustilo globljih sledov«. Nato omenjata vse nam že znane rimske spomenike razen ostankov rimskih cest in ugotavljata: »Sicer pa svet tod ni tak, da bi se lahko nadejali pomembnejše rimske postojanke ali naselbine«.

Iz gornjih vrstic spoznamo, da je doslej v javnosti Šaleške doline prevladovalo mnenje o nepomembnosti doline in Velenja v rimskem času. Več ali manj so vsi našteti pisci poznali nekatere rimske najdbe na našem področju, a jim niso pripisovali posebne važnosti. Tako mnenje pa je že 1954 leta zelo argumentirano zavračal prav Jaro Šašel v omenjenem članku, kjer je Velenje predstavil kot rimsko poštno postajo in naselje, ki je imelo pomembno mesto ob važni cestni povezavi med Celeio in Virunumom (rimsko naselbino na Gosposvetskem polju). Oglejmo si torej članek bolj podrobno.

Na enem od najstarejših ohranjenih rimskih zemljevidov iz 3. stoletja našega štetja, ki ga običajno imenujemo Tabula Peutingeriana, je vrisana tudi ena najpomembnejših rimskih cest, ki je vodila iz Celeie do Virunuma na Gospo-svetskem polju. Kot vmesne poštne postaje so na tem zemljevidu vrisane še Upellis (3. skl), Colatione (Stari trg pri Slov. Gradcu) in Iuenna (Klobasnica v Podjuni). Cesta je povsem sodeč obstajala že v 1. stoletju našega štetja, torej že pred rimsko zasedbo teh krajev in so zato imena verjetno še predrimskega izvora.

Tabulla Peutingeriana v kateri je označen tudi kraj Upellis, domnevno današnje Velenje

Nas seveda najbolj zanima prva postaja Upellis, oz. Upe-llae morda pa tudi Upella ali Upelli, ki je bilo po označbi na zemljevidu oddaljeno od Celja trinajst rimskih milj, od Starega trga – Colatio pa šestnajst. Doslej je večina zgodovinarjev menila, da je Upellae ležala nekje na območju Vitanja, ki je od Celja oz. Starega trga oddaljeno ravno za toliko, kot nam sporoča zemljevid. Pozneje do arheologa Šasla tega ni nihče več preverjal in je veljalo – brez dokazovanja – da je Upellae Vitanje.

Šašel je v svojem članku dokazoval, da taka lokacija ni nesporna in je opozoril na drugo možno lokacijo, ki se mu zdi mnogo bolj verjetna, na Velenje oz. natančneje na Staro vas pri Velenju. Ta naselbina žezaradi svojega imena zasluži posebno pozornost, saj nas spominja na Stari trg, torej na naslednjo postajo na isti cesti. Svoje trditve pa opira Šašel še na naključne arheološke najdbe in pa na nekatera ledinska imena na tem območju. Navedimo en odstavek članka v celoti: »Proti koncu prejšnjega stoletja (1882 op. H.J.) so izkopali na njivski parceli št. 156 župnišča pri fari sv. Martina rimski nagrobnik, objavljen v CIL III. 11710 (Corpus Inscriptionem Latinorum – to je zbirka vseh najdenih rimskih napisnih spomenikov). Orači pripovedujejo, da so starovaške njive in travniki okrog kapele pod hribom s cerkvijo sv. Martina polne opek, kamenja in zidov, ki jih na površju njiv ležeči drobcji povsod opredeljujejo za rimske. Zidovi so tudi poleg treh hiš pri Ograjenšku. Pravijo, da je prejšnji graščak s Turna, Komorzinsky, ki je bil vnet zbiratelj umetnin in starin (sestavljal je tudi zgodovino Šaleške doline), odpeljal nek kamen, ki je bil izoran nekaj sto metrov zapadno od prej omenjenega nagrobnika (opozorilo prof. zgod. M. Ževarta Maribor). Nekaj starih ljudi iz Stare vasi se spominja tudi ledinskega imena »Groblje« za njive in travnike na vznožju hriba s cerkvijo sv. Martina, kjer je bil najden omenjeni nagrobnik, od mlajših pa nihče več ne ve zanj. Pač pa še vedno splošno pravijo, da je bil tam blizu »Gaugerc«, danes pri Fijavžu, kjer da je gosposka obešala. Zgodovinska imena te vrste imajo ali zgodovinsko osnovo, ali pa često tudi arheološko. Kmetje, ki so na svojih njivah izkopali ali izorali prazgodovinske staroslovenske ali rimske grobove s skeleti, si jih niso znali drugače pojasniti, kot da so tam pokopani obešenci, (samomorilci ali Judi, vsi ostali bi namreč morali na »božji njivi« čakati vesoljne sodbe. Tudi starovaški »Gaugerc« bi mogel za osnovo imeti rimsko grobišče«.

Dr. Šašel nato opozarja še na ljudsko izročilo iz Šaleške doline ki, zlasti okrog Belih vod, pozna mnogo ajdovskih

pripovedk (ajd, jud, pomeni pogan, večkrat tudi velikan in v naših razmerah največkrat kaže na sled prebivalcev pred slovansko naselitvijo tod). Prav tako je bil še 1957 leta v ljudskem izročilu živ potek starih vozniških poti skozi Šaleško dolino. Med temi potmi Šašlovo pozornost posebno pritegne tista, ki teče iz Velenja in Stare vasi proti Staremu trgu v Slovenj Gradcu čez Škale, mimo Brezovška (pri žagi) in kapele, na Plešivec, čez Metulov hrib pri Graški gori na Valanta, sv. Leno, Šmiklavž in se nekje pri Dovžah obrne proti Slovenj Gradcu.

Če poskušamo vse to povzeti bi lahko rekli: dr. Šašel meni, da je Velenje in Šaleška dolina igralo v rimskih časih daleč večjo vlogo, kot pa se je do takrat mislilo. Prepričan je, da je preko Šaleške doline tekla pot na Koroško in da se ravno nekje pod tlemi novega in modernega Velenja skriva-jo ostanki starodavne rimske poštne postaje vsaj iz 1. stoletja našega štetja z imenom Upellae. Glede na veliko pomembnost ceste Celeia – Virunum ob kateri je ležalo Upellae bi lahko pričakovali celo večjo naselbino z lastnimi obrtniki, trgovci in drugim neagrarnim prebivalstvom in zanimivo provincialno kulturo z močnimi sledovi predrimskih kulturnih elementov.

Velenjska kulturna dediščina oziroma dediščina Šaleške doline bi se tako občutno obogatila, naša tradicija pa bi se podaljšala za celih pet stoletij v čas pred naselitvijo Slovanov v naših krajih. Velenje tako ne bi bilo le »mlado« rudarsko mesto ampak obenem tudi mesto z eno najstarejših tradicij na Slovenskem.

Seveda je to le še hipoteza, ki je že po Šašljevem argumentiranju precej verjetna, vendar pa je po njem ni še nihče podrobno preverjal. Naloga Muzeja Velenje je, da skuša to čimprej storiti in upamo, da bomo že čez nekaj mesecev o tem lahko napisali kaj več.

še o Upellae

Med objavljanjem o Velenju v rimskih časih sem prišel še do nekaterih novih podatkov o hipotezi da je Velenje bilo rimska poštna postaja z imenom Upellae. Prvi je to tezo postavil že leta 1949 dr. Milan Ževart v neki svoji – žal neobjavljeni – seminarski nalogi, kar mimogrede omenja tudi dr. Šašelj v odstavku, ki sem ga navedel. Tam Ževart tudi omenja, da ime Velenje izhaja morda direktno iz Upellae.

Na podobno misel sem prišel tudi sam, in čeprav mojim razmišljanjem manjka znanja iz primerjalnega jezikoslovja se mi zdijo dovolj zanimiva, da jih objavim.

Mnoga slovenska krajevna imena, imena rek, potokov itd. niso slovanskega izvora, ampak so jih Slovanom ob prihodu v te kraje sporočili stari prebivalci teh krajev. Tako so se stara včasih še predrimska imena, ohranila v nekoliko spremenjeni obliki vse do danes (npr. Celea – Celje, Peto-vio – Ptuj, Insula – Izola). Tudi za Šaleško dolino je s precejšnjo verjetnostjo ugotovljeno nekaj takih imen (npr. Sopota, Lepena, morda Velunja).

V kolikor bi v okolici Velenja dejansko bilo naselje z imenom Upellae (ali morda Upelli in Upella), potem lahko s precejšnjo gotovostjo upamo, da se je to ime v dolini ohranilo. Na prvi pogled najprej najdemo podobnost z imenom Lubela (najbližji rimski koren je lupullus=volk), kakor se imenuje hrib v neposredni bližini Velenja in tudi v bližini domnevne trase rimske ceste, kakor jo opisuje J. Šašelj. Našli bi lahko tudi sprejemljivo zgodovinsko razlago, zakaj se je ime Upellae ohranilo ravno v imenu tega hriba. V 4. stoletju, še bolj pa v 5. stoletju našega štetja so namreč po ozemlju že propadajočega rimskega imperija neprestano pustošila različna barbarska plemena. Prebivalci rimskih

naselbin so zato opuščali obrt in poljedelstvo, ter se umikali v hribe. Tam so se preživljali z živinorejo, ker so kot pastirji težka leta barbarskih vdorov veliko lažje prebrodili. Podobno bi lahko veljalo tudi za prebivalce nekdanje Upellae. Izelili so se na najbližjo vzpetino, ki so ji dali isto, ali podobno ime, kot ga je imela njihova stara naselbina.

Oglejmo si sedaj še krajevno ime Velenje (morda velja podobno tudi za Velunjo!?). O izvoru tega imena imamo nekaj mnenj. Starejši slovenski zgodovinar N. Lapajne v Zgodovini štajerskih Slovencev iz leta 1884 (str. 307) meni da ime Velenje morda izhaja iz imena staroslovanskega boga in zaščitnika konj in živine Velesa. Njegovo pisanje sodi še v čas poznoromantičnega navdušenja nad vsem, kar je bilo »pristno« slovenskega in v čas »iskanja starih Slovanov po vseh kotih«, kakor je to dobo duhovito označil Matija Murko. Zato je takšno njegovo mnenje seveda nekoliko vprašljivo. Druga modernejša razlaga dr. Franceta Bezlaja pa izhaja iz besede »veln« oz. »velnati«, kar pomeni krčevina, oz. čiščenje, krčenje. Razlaga je seveda zanimiva in verjetna, vendar se pri ugotavljanju izvora imen stoodstotne trditve skoraj ne morejo postaviti.

Če hočemo sedaj izvesti primerjavo med imenoma Upellae in Velenje moramo seči nekoliko nazaj in sicer v dobo prvih omemb Velenja v srednjem veku. Velenjski grad se je v letih od 1275 do 1322 omenjal kot Welein, Welan in Welen, naselje pod njim pa od 1250 do 1348 leta kot Weln, Welan in Belen. To so seveda nemška imena, ki pa vsaj v neki meri izražajo izgovorjavo takratnih slovenskih prebivalcev, ki se je po mojem mnenju takrat glasila kot Velene (leta 1681 je bilo ime Velenje zapisano kot Wölänë, torej Velene) ali pa Veleje, tako kot splošno govorijo ljudje še danes. Tako bi bila za to najstarejšo dobo najbližja prva zapisana oblika – Welein (izg. Velajn). Najbližji nemški koreni teh besed so wollen – volnen, oz. hoteti in še Wellen – valovi, valoviti, ter wallen – kipeti.

Če poskušamo to prvo nemško obliko imena Velenje primerjati z imenom rimske poštne postaje Upellae (opozorimo naj, da se je to ime v klasični latinščini izgovarjalo kot »Upelaj«) opazimo zelo zanimivo in izrazito podobnost, ki je razvidna tudi iz priložene tabele. Seveda ta podobnost nastopi le v primeru, da se je črka P v toku zgodovinskega razvoja nekje izgubila. Taki procesi izgubljanja oz. dodajanja črk so skozi daljša zgodovinska obdobja pogosta, zadnjo besedo o redukciji črke P pa bodo seveda morali imeti primerjalni jezikoslovci. Navrzimo še misel, da je spreminjanje besede Upellae od 3. stoletja, ko je bilo ime zapisano na zemljevidu, pa do 6. stoletja, ko so sem prišli Slovani, še toliko bolj verjetno, ker so na našem ozemlju živeli latinizirani Iliri. Ti so si celo v dobi viška rimske moči ohranili nekatere svoje jezikovne posebnosti in verjetno je, da so te še bolj prišle do izraza v dobi, ko je rimska oblast propadla in ko je po letu 476 sploh ni bilo več.

Kot zanimivost in naključje omenimo še, da imenu Upellae v latinščini najbolj ustreza beseda Upilio, ki pomeni ovčarja, kozarja, skratka pastirja nasploh! Tako smo po ovinku spet prišli do razlage o izvoru imena Velenje iz imena staroslovanskega pastirja in zaščitnika čred – Velesa, ki spet dobi na svojem pomenu, če naštejemo še nekaj besed, katerih izgovorjava bi lahko bila koren imena Velenje. Poleg že navedenega nemškega wollen – volna oz. hoteti imamo še latinski velle – hoteti in vellus – volna. v raznih slovenskih jezikih pa sploh obstaja kopica besed s podobnim pomenom in izgovorjavo. Tako je beseda Valah, Vlah skorajda vsem slovanskim narodom pomenila pastirja in povrh še tistega, ki je govoril romansko, oz. latinsko (prim. slovenski izraz Lah). Češka beseda vlna pomeni valovanja oz. volno, poljska welna pomeni prav tako volno. Naši najbližji sosedje, Srbi in Hrvati imajo izraz velènica, ki pomeni pastirski površnik iz belega sukna brez rokavov in z oglavnico. Na koncu omenimo še najbolj značilno, tokrat slovensko besedo – velenjak, ki pomeni »tisti košček spašnika, kojega so pastirji nalašč za »Duhovo« prihranili one-

mu pastirju, ki prvi na pašo prižene», kot pravi Janko Pajk v Črticah iz duševnega žitka štajerskih Slovencev iz leta 1844 (str. 245).

Po vsem tem se zdi, da povezanost imena Velenje s pastirstvom, oz. konkretnije z ovčarstvom ni več naključje, ampak že skorajda gotovost.

Zgodovinski razvoj imena Velenje bi potemtakem lahko izgledal takole: ko so v začetku 7. stoletja Slovani naselili Šaleško dolino, so tu naleteli na prebivalce nekdanje Upellae, ki so v tem času verjetno še živeli kot pastirji na Lubeli, ali pa kje drugje v okolici Velenja. Ti so jim sporočili nekdanje ime svojega kraja, ki so ga Slovani prevzeli in ga spremenili. Svoj vpliv na te spremembe so imele še različne besede, ki so bile v tesni zvezi s pastirstvom, torej glavno gospodarsko dejavnostjo starih prebivalcev doline (npr. latinski vellnus – volna). Še večji vpliv na dokončno oblikovanje imena Velenje pa so verjetno imeli slovanski koreni prav tako v zvezi s pastirstvom (velenjak, velenica, morda tudi Veles) in morda celo nemške besede (wollen). Vsi ti vplivi so se prepletali in spajali tako dolgo, dokler se ni nazadnje izoblikovala oblika krajevnega imena, kot ga poznamo danes – Velenje.

Vse kar smo povedali, Ževartovo oz. Šašljevo tezo o Velenju kot rimski poštni postaji še bolj utrjuje, ne pa še dokazuje. Dokončni dokaz bomo imeli v rokah le takrat, ko bomo na temelje nekdanje Upellae naleteli in jih lokalizirali.

RAZMIŠLJANJA OB NEKATERIH ODPRTIH VPRAŠANJIH IZ PRETEKLOSTI ŠALEŠKE DOLINE

Šaleška dolina, katere upravno in gospodarsko središče je danes Velenje, je bila naseljena že v daljni preteklosti. To nam dokazujejo ostanki, ki so bili najdeni v neposredni okolici Velenja. V Mornovi zijalki pri Šoštanju je Srečko Brodar leta 1936 izkopal ostanke nasebline prazgodovinskega človeka. Najstarejše med njimi lahko datiramo celo v pozno fazo starejšega paleolitika. V bližini Velenja so bile odkrite nekoliko mlajše najdbe v Bevčah, kjer so našli tri prazgodovinske železne predmete. V okolici Velenja pa leži še veliko fragmentov opeke in keramike, ki je verjetno iz časa Rimljanov.

Za starejše obdobje so najdbe na področju velenjske občine fragmentarne, saj do danes ni bilo najdeno ničesar, kar bi dokazovalo večjo poselitev tega področja. Tako ostaja odprto vprašanje, kako je izgledala dolina v času pred prihodom Rimljanov v naše kraje ali oz. v kolikšni meri je bila dolina poseljena, ali je poselitev obsegala le dolinsko dno, ali tudi okoliško gričevje, kakšna je bila gostota poselitve ipd. Odgovore na vsa ta vprašanja bi nam lahko

** Pričujoči tekst je nastal ob pripravljanju zvezka Šaleških razgledov, ki je pred vami. Ob urejanju zvezka se je pokazala potreba po prikazu preteklosti kraja Velenje. Ker pa je stopnja raziskovanja preteklosti Velenja daleč od tega, da bi omogočala kolikor toliko »resno« razpravo, je nastal pričujoči tekst, kot neke vrste »zamenjava« in kot težnja, da bi naštetja odprta vprašanja vzpodbudila večje zanimanje za bogato preteklost doline in vzpodbudila sistematično raziskovanje le-te. Avtor pa si želi še poudariti, da so v tekstu omenjena le nekatera odprta vprašanja in da so tudi ta zgolj nakazana ter pomenijo neke vrste delovni program, ki si ga je zadal velenjski muzej.*

dala le sistematična izkopavanja in preučevanje starih ledinskih imen, katera bi nam s svojim možnim predrimljan-skim korenem ali ohranjeno reminiscenco na prvotne prebivalce lahko govorila o daljši kontinuiteti naselitve doline, kot pa jo danes poznamo.

Povsem drugače pa je s časom, ko so te kraje zasedali Rimljani. Najdba rimskega nagrobnega spomenika na župnijski njivi pri Velenju leta 1882, ki je danes na ogled v velenjskem muzeju, najdbe novčičev Valerijana in Maksima Tračana v Šoštanju in še mnoge druge manjše najdbe nam govorijo o tem, da je bila na področju Šaleške doline v teh časih rimska naselbina. Na teh dejstvih in na raziskovanju starih ledinskih imen tudi temelji domneva, da je bila nekje na mestu današnjega Velenja, oz. natančneje Stare vasi, locirana rimska poštna postaja Upellae, ki je skupaj s Colatiom (Stari trg pri Slovenj Gradcu) stala ob pomembni cestni povezavi med Celeo (Celjem) in Virunumom (Gospo-svetsko polje). Vprašanje lokacije poštna postaje Upellae je podrobneje obdelano v razpravi Jožeta Hudalesa: »Kakšno je bilo Velenje v rimskih časih?«, ki je tudi objavljena v pričujočem zborniku, zato se na tem mestu ob vprašanju lokacije postaje ne bi spuščal v podrobnosti.

Popolnoma pa ostaja odprto vprašanje, kakšna je bila Šaleška dolina v obdobju od preseljevanja narodov, do visokega srednjega veka, saj je naslednji znan podatek o dolini šele iz 12. stol., ko se omenja cerkev sv. Jurija v Škalah, grad Kacenštajn v Šentflorijanu, grad Šalekin Turn v Škalah (1). Da pa je vsaj škalska cerkev starejša lahko z gotovostjo domnevamo že na podlagi dejstva, da je imela status prafare, ki je bil dan samo najstarejšim cerkvam in običajno tudi središčem kolonizacije. 22. julija 1808 je tedanji dekan v Škalah Janez Barbo zapisal o starosti škalske cerkve, da je iz 10. stol., ko je takratni lastnik posestva »Na stopnicah«, ki se je pokatoličnil in umrl brez naslednikov zapustil zemljo, gozd in nekaj podložnikov, za ustanovitev fare (2). Žal Barbo ne zapiše kje je dobil te

podatke, saj bi bili za poznavanje najstarejše zgodovine Šaleške doline zelo pomembni, kajti v njih ne omenja le cerkve, temveč tudi dvorec v Škalah, ki bi naj bil še starejši. Poleg tega pa bi iz omenbe podložnikov izhajalo, da so bili fevdalni odnosi v Šaleški dolini v 10. stol. že razviti. Dokler ne bo najden vir na podlagi katerega je zapisal dekan Barbo omenjeno trditev, pa bo ostala domneva o nastanku škalske fare v 10. stol. le domneva in jo moramo jemati le z največjo mero previdnosti.

Toda vse to nam ne pomaga odgovoriti na vprašanje kako in kdaj je potekala kolonizacija doline od 6. stol., naselitve Slovanov, dalje. Pri razrešitvi teh vprašanj se bomo morali opreti na vire, ki so še povsem neobdelani (3). Kot vir prvega reda se nam seveda najprej ponujajo urbarji. Žal pa so za Šaleško dolino ohranjeni najstarejši urbarji šele iz 15. stol., ko poznamo urbarje posestev Ekenštajn, Forhtenek, Kacenštajn in Šoštanj, vse iz leta 1480. Drugi vir, ki pride v poštev pri raziskovanju tudi najstarejše kolonizacije so katastrske mape, pri proučevanju katerih pa je potrebna velika doza previdnosti in preverjanja z drugače dobljenimi podatki.

Zaradi relativnega pomanjkanja primarnih zgodovinskih virov, se bo pri proučevanju kolonizacije potrebno v večji meri opreti na vire, ki jih lahko pripravijo pomožne vede. To so na eni strani arheološki ostanki, na drugi pa tudi etnološki izsledki, kateri lahko oboji ob primerni dozi kritičnosti pri uporabi, pomagajo zgodovinarju pri proučevanju. Zelo pomembno pomoč pri proučevanju kolonizacije bo lahko nudila zgodovinarju toponomastika – veda o imenih krajev, voda, gora – kjer je za vprašanje kolonizacije v prvi vrsti pomembno poznavanje starih ledinskih imen, ki danes žal izginjajo. Ravno tako bo potrebno preučiti lego in ureditev naselitvenih območij, ter imena in tudi priimke, ki so sicer nastali šele od konca srednjega veka dalje, so pa lahko zelo pomemben pokazatelj časa in kraja pri-

selitve neke družine. Na tem mestu bi opozoril le na priimka dveh velikih mož doline. To je družina Vošnjak, o katere priimku tudi dr. Josip Vošnjak v svojih Spominih pravi, da so priseljenci iz Bosne (Bošnjak), kar omogoča domnevo, da so se preselili v naše kraje pod pritiskom Turkov od 13. do 15. stol. drugi priimek, ki nam lahko govori o kraju iz katerega se je priselila družina, pa je priimek Krajnc. V dolini poznamo vsaj dr. Josipa Krajnca, pravnika svetovnega slovesa, rojenega v Škalah. Vendar je potrebno domneve zgrajene le na tako dobljenih podatkih jemati z rezervo in jih moramo še dodatno preverjati.

Tloris trga Šoštanj iz franciskejskega katastra leta 1827

Za preučevanje najstarejše slovanske kolonizacije doline, pa je brez dvoma zelo pomemben že omenjeni podatek, da so bile Škale sedež profare (4). Le te so navadno nastajale v središčih starejših kolonizacijskih območij. Profare običajno združujejo ljudi istega kolonizacijskega območja. Mlajše fare pa se večkrat ustanavljajo za območje na novo izkrčene in naseljene zemlje in z njeno mejo njihove meje

sovpadajo. Zato bo za poznavanje preteklosti doline zelo pomemben študij cerkvene ureditve in seveda vprašanje, v koliki meri je nastanek vikariatov v Šmartnem pri Velenju, Šoštanju in Šentilju, ki se vsi kot vikariati omenjajo v 13. stol., (5) povezan s širitvijo naselitvenega območja v dolini. Vse tri cerkve so se namreč skoraj istočasno izvile izpod patronata Škalske fare in postale vikariati. Žal sta dve od najstarejših cerkva v dolini uničeni in je tako onemogočeno njuno umetnostno zgodovinsko raziskovanje, ki bi mogoče pripeljalo do izsledkov, ki bi o času nastanka povedali več.

Ob vprašanju najstarejše kolonizacije Šaleške doline pa ne smemo pozabiti na že omenjeno domnevo, da moremo na področju Stare vasi iskati rimsko pošto postajo Upellae, ki je stala ob cesti Celea – Virunum. V kolikor se ta predpostavka izkaže za resnično, bi to še podkrepilo tezo o mnogo zgodnejši slovanski poselitvi Šaleške doline, kot se je domnevalo do zdaj, saj stare rimske ceste predstavljajo tiste komunikacijske poti, ki so jih pri naseljevanju uporabljali tudi Slovani in je zato gostota naselitve ob teh cestah večja že v najzgodnejši fazi. Vsekakor pa je v srednjem veku potekala komunikacija med Celjem in Slovenj Gradcem in naprej na Koroško preko Velenja, oz. Stare vasi čez Škale, mimo Brezovška, na Plešivec in preko Dovž proti Slovenj gradcu. Šašel upravičeno domneva, da je to naslednica rimske poti. Vsa ta dejstva nam omogočajo upravičeno domnevo, da je bila Šaleška dolina že v zgodnjem srednjem veku gosteje in hitreje naseljena, kot se je domnevalo. Kakšna je bila gostota naseljenosti, kako in kdaj je naseljevanje potekalo, pa nam bo odkrilo šele postopno preučevanje in primerjanje dobljenih podatkov, kar je velika naloga zgodovinarjev Šaleške doline v prihodnje.

Za drugo stopnjo kolonizacije Šaleške doline od 10. do 13. stol. imamo že danes na voljo več podatkov, ki nam omogočajo sklepanje o razširjenosti naselitve v dolini. Za ta čas so pomembni tako podatki o širitvi cerkvene organiza-

cije, kot podatki o gradovih, ki jih je v dolini veliko in nam preučevanje njih nastanka omogoča sklepati na širjenje kolonizacijskega področja.

Če odštejemo zelo vprašljivo omembo dvora v Škalah o kateri smo zgoraj že govorili, v Šaleški dolini prvič srečamo gradove omenjene v 12. stol. (6). Leta 1173 se tako pojavi grad Kacenštajn, v listini, ki je nastala med leti 1192 in 1220, sta omenjena med ostalimi tudi brata Eberhard in Herman de Schonenst(ein), iz 12. stol. pa je tudi grad Turn v Škalah, ki je sicer prvič eksplicitno omenjen leta 1207, vendar nam primerjava z drugimi podatki omogoča datacijo gradu vsaj v 12. stol. V skrivnost pa je zavit čas nastanka starega gradu Limbar, ki je bil razrušen v času kmečkega upora 1635 in je potem povsem propadel, ter se žal do danes niso ohranile niti razvaline. Omenja se prvič leta 1264, ko srečamo med štajerskimi vitezi krške škofije tudi Nikolaja Limbarskega. Toda ime griča na katerem je ta grad stal, Gradišče, ponavadi pomeni kraj, ki je bil zelo zgodaj naseljen. Običajno že v dobi preseljevanja narodov, čeprav je to za grad Limbar lahko le zgolj zelo vprašljiva domneva. O njegovi veliki starosti pa nam govori, cerkvena sv. Jakoba na Gradišču, za katero se domneva, da je bila svoj čas grajska kapela in katero lahko po ohranjenih stavbnih elementih datiramo že v čas romanike. Na obrobju današnje občine Velenje je v tej dobi nastal grad Valdek (1141), ki je odigral veliko vlogo tudi pri zgodovini Šaleške doline.

Veliko več gradov srečamo omenjenih v 13. stol., ko so nastali skoraj vsi najpomembnejši gradovi, ki so odigrali v kasnejši zgodovini Šaleške doline veliko vlogo. To je v prvi vrsti velenjski grad, ki ga prvič srečamo leta 1275, grad Šalek, katerega lastniki se omenjajo leta 1264, verjetno tudi grad Ekenštajn, ki je prvič omenjen sicer pred letom 1322, ter grad Forhtenek, ki se omenja v istem času – leta 1317. Za preučevanje zgodovine kolonizacije pa je posebej zanimiv dvor v Skornem, ki je kasneje izginil. V zgodovini

se pojavi v letu 1243, ko se omenjata Henrik in njegov brat Diepold iz Skornega, ki ju srečamo tudi leta 1246. Ta dvor je zanimiv zaradi tega, ker nam njegova omemba govori o veliki razširjenosti višinske kolonizacije v naši dolini v 13. stol. Skoraj v istem obdobju, kot zgoraj omenjeni gradovi, se pojavi v zgodovini tudi zavodenski grad Žamberk (1322), ter grad v Šmartnem ob Paki. Vidimo lahko, da je s tem v 13. stol. že praktično izgrajena mreža gradov, ki se kasneje ni več mnogo spreminjala. Preseneča nas lahko le, da se v zgodovini zelo pozno pojavi grad v Šentilju, Švarcenštajn, leta 1371, saj na drugi strani najdemo šentiljsko cerkev že leta 1261, ko je verjetno že tudi bila vikariatna. Skoraj gotovo gre v primeru Šentilja za nesrečno igro zgodovine in lahko zelo upravičeno domnevamo, da je tudi tu bil dvor že v starejši dobi. Za Šentilj pa bo potrebno rešiti tudi vprašanje Kosezov, ki jih srečujemo v starejših urbarjih, urbar iz leta 1426 pa pozna celo kraj (mogoče ledinsko ime?) z imenom Koseze (7).

Poleg preučevanja gradov, nam o razširjenosti področja naselitve mnogo govori širjenje cerkvene mreže. Medtem, ko do 13. stol. v Šaleški dolini ne poznamo nobene druge cerkve, razen Škalske, se v 13. stol. »naenkrat« pojavita obe cerkvi v Šoštanju, cerkev v Šmartnem pri Velenju, Šmartnem ob Paki in Šentilju.

Že na podlagi teh podatkov vidimo, da je poselitev teh krajev posebej močna v obdobju med 12. in 13. stol., ko je zajela tudi višinska področja. Kako je poseljevanje potekalo pa nam bo lahko odkrila šele natančnejša analiza podatkov, ki jih bomo dobili s pomočjo drugih že zgoraj omenjenih pomožnih ved.

Naj na tem mestu opozorim le še na dejstvo, da so za kolonizacijo iz obdobja med 10. in 13. stol. značilna imena s pridevki vas ali selo (8). V naši dolini lahko naštejemo vsaj štiri takšne kraje: Stara vas, Pesja vas (Hundsorf),

Paška vas in Selo pri Šaleku. Natančnejša analiza starih imen bo gotovo prinesla še kakšne nove ugotovitve. Povsem odprto pa ostaja vprašanje kolikšna je bila gostota poselitve v obravnavanem območju. Vsa ta vprašanja so za poznavanje starejše zgodovine Šaleške doline primarna in bodo morala imeti pri preučevanju vso prioriteto.

*Za izpopolnitev slike o Šaleški dolini bo potrebno poskusiti razrešiti odprta vprašanja iz cerkvene zgodovine, ki so nakazana že v delu Ignaza Orožna, *Das Dekanat Schallthal*. To je že omenjeno vprašanje nastanka Škalske cerkve, vprašanje odnosa med Škalami in gornjegrajskim samostanom in na drugi strani vprašanje odnosa med škalsko cerkvijo in gradom Turn v Škalah, ki nam bodo verjetno odkrila več o nastanku in starosti škalskega gradu in Škal kot naselja pod gradom. Poleg tega je zanimivo vprašanje filialne cerkvice sv. Jakoba v Zabrdi, ki bi lahko izšla iz grajske kapele starega gradu Limbar in bi dokončna potrditev te teze v marsičem razjasnila usodo samega gradu. Nepopravljiva škoda pa je bila narejena, ko se je dopustilo, da sta bili po vojni uničeni dve od najstarejših in za raziskovanje najzanimivejših cerkva, s čimer bo verjetno marsikateri problem, ki bi bil sicer rešljiv ostal le hipoteza.*

Od vseh sklopov vprašanj, ki jih postavlja pred zgodovinarja starejša zgodovina je najbolj obdelan razvoj gradov, za kar gre zasluga dr. Ivanu Stoparju in njegovemu neutrudnemu prizadevanju za dvig kastelologije na Slovenskem. Pa tudi na tem področju skriva Šaleška dolina še marsikatero skrivnost. Največ novega pa verjetno lahko pričakujemo od raziskave gradu Turn v Škalah, ki je tak, kot ga lahko vidimo danes, narejen v 18. stol., v sebi pa brez dvoja skriva srednjeveško zasnovo. Ravno tako pa so odprta vprašanja pri gradu Limbar nad Pesjim in o gradu Kacenštajn, pri katerih pa je mnogo težje pričakovati revolucionarna odkritja, saj sta oba gradova že izginila in smo vezani le na možna arheološka odkritja ali na manj verjetne srečne najdbe novih listin.

Šaleška dolina je po koncu madžarskih vojn v 10. stol. preživljala relativno mirno obdobje, ki se je pretrgalo šele v 14. stol. z vzponom celjskih grofov, ki so dobili v svojo last med ostalim celo dolino. Tako ob vzponu, kot še bolj ob propadu celjskih grofov je bila Šaleška dolina prizorišče večjih spopadov, katerih rezultat ni bilo samo uničenje večjega števila gradov, temveč gotovo tudi padec števila prebivalcev in marsikatera opustela kmetija. Poleg tega je 14. stol. znano v slovenski zgodovini kot stoletje epidemij, ki so gotovo tudi v Šaleški dolini terjale svoj davek. Žal taenkrat niso znani pisani podatki o epidemijah v Šaleški dolini v 14. stol. Prva pisana omemba bolezni je iz leta 1580, ko pravi takratni velenjski graščak Baltazar Wagen, da se je kuga »in die Drey Jar Herumb« – torej pred približno tremi leti – že razširila v Velenju (9).

Druga velika nevarnost, ki je takrat začela groziti Šaleški dolini so bili Turki, ki so v 15. stol. nekajkrat prešli tudi naše kraje. Turki in epidemije bolezni so gotovo zavrli razvoj, ki ga beleži dolina v preteklem obdobju in ki se izkazuje tudi v dejstvu, da sta leta 1348 Šoštanj in leta 1374 Velenje dobila trške pravice. Šoštanj je imel tudi svojega trškega sodnika, tedenski tržni dan ob četrtkih in več letnih sejmov, od leta 1436 dalje pa še predpravice v trgovini s soljo in od leta 1492 še v trgovini z lesom in vinom (10).

V 15. stol. beležimo za Šaleško dolino sila zanimiv podatek, ki pa je ostal do danes skoraj neopazen. Leta 1466 je namreč zapisan v matriki dunajske univerze Acha-cius de Sebriach, oz. drugič A. Sebriacher de Sachlleck. To je bil sin tedanjih lastnikov Šaleškega gradu Sebriaških. Njega kot študenta najdemo vpisanega med leti 1475 – 1479 na univerzi v Padovi. Leta 1493 je postal tržaški škof in bil med vidnejšimi humanisti svojega časa (11). Seveda ta osamljeni primer ne govori že o razširjenosti izobrazbe med fevdalci Šaleške doline, še manj seveda o kakšni razširjenosti humanizma v dolini. Vendar je podatek zanimiv vsaj zato ker pomaga razbijati prepričanje o tem, da je bila

Šaleška dolina v preteklosti zakoten kraj daleč stran od svetovnega dogajanja.

*Tloris Velenja v
franciskejskem
katastru*

Nov velik vzpon pa doživi Šaleška dolina v 16. stol., ko postane eno od središč protestantskega življenja na Štajerskem. Že leta 1528 beleži vizitacijska komisija, da je v dolini veliko gradov, katerih lastniki so skoraj vsi po vrsti vdani luteranstvu. Znan je primer velenjskega graščaka Franca Lichtenbergerja, ki je sporočil škalskemu župniku, da ne potrebuje njegove maše, naj si le doma mašuje. Ljudi je hujskal, naj cerkvi ne darujejo nič, če bo kdo kaj daroval mora njemu (Lichtenbergerju) dvakrat toliko dati.

Slično je ravnal šoštanjski graščak in forhteneška graščakinja Altenhauserjeva, ki je imela na gradu »odpadlega in oženjenega« duhovnika Jurija Veršiča, ter je silila ljudi poslušati njegove pridige, če pa slišijo »k maši zvoniti, naj si zamašijo ušesa« (12).

Po smrti Franca Lichtenberškega leta 1540 so dobili velenjsko graščino gospodje Wagni, ki so bili ravno tako vneti protestanti. Poleg že omenjenih gradnikov, ki so bili protestanti, se kot taki pojavljajo v dolini tudi lastniki šentiljskega gradu Švarcenštajn, Trebniški. Za Jurija Trebniškega pravi ta isti protokol, da ima na svojem gradu razuzdane-ga meniha. Jurij Trebniški pa je za nas pomembnejši kot svetnik deželnega kneza in kot tisti na čigar gradu je bil razpečevalni center za razširjanje Dalmatinove Biblije po Štajerskem (13). Julija 1574 je Baltazar Wagen zasedel velenjsko trško cerkev MB in v njej nastanil protestantskega predikanta. Okoli trške cerkve se je nato pletel spor med velenjskim graščakom in ljubljanskim škofom vse do leta 1600, ko jo je ponovno z veliko procesijo zasedel novi ljubljanski škof Tomaž Hren (14). V tem sporu je za nas še posebej zanimivo dejstvo, da je velenjski graščak zagovarjal svojo zasedbo cerkve s starimi patronatskimi pravicami, ki jih naj bi »že od nekdanj« imel nad velenjsko cerkvijo. Na drugi strani pa je ljubljanski škof dokazoval svoje predprave pri ustanovitvi cerkve. Žal ni mogel nihče s pomočjo listin dokazati svoj prav, ker bi tako v veliki meri lahko razčistili z dilemo kdo je vodil kolonizacijo Šaleške doline, cerkev ali fevdalci.

Verjetno največja pridobitev protestantskega časa pa je šola, ki so jo ustanovili protestanti v Velenju. Žal nam zaenkrat še niso dostopni vsi viri, ki bi razrešili dileme, katere se pojavljajo. Prvič lahko zasledimo omembo učitelja v Velenju v poročilu g. Urbana Laknerja, vikarja v Škalah, iz leta 1574. V tem poročilu pravi: »Imajo šolnika (schulmeister) in so mu dali mizo, on tudi pred in po pridigi poje.« Fraza, da so mu dali mizo pomeni verjetno v tem kontekstu, da je imel svoj prostor za poučevanje. Dejstvo, da se je učitelj moral preživljati tudi kot korni pevec, pa je precej običajno za podeželske šolnike v tem času. Kje je imel prostor za poučevanje, nam ta kratka omemba šolnika ne pove, domnevati pa smemo, da mu je prostor odstopil velenjski

graščak, naj si bodi na gradu ali kar je verjetneje, v kateri od svojih hiš v trgu. S tem je šola dobila tudi bolj zaseben karakter in je tako bila bolj prikrita in manj izpostavljena preganjanju uradne cerkve. Te vrste prikrivanje je bilo kar običajna praksa protestantov in ga zato upravičeno domnevamo tudi v Velenju. Kakšen je bil značaj šole, kakšna je bila predizobrazba učitelja in kakšna je bila njegova pedagoška uspešnost pri pedagoškem delu pa lahko zaenkrat le ugibamo. Nekaj nam mogoče pove le uporaba izraza »schulmeister«, s katerim so običajno označevali pomožne, vaške učitelje. Mogoče pa nam o značaju šole pove tudi pripomba škalskega vikarja v taistem poročilu, ko pravi za protestantskega predikanta in vse njegove sledbenike v Velenju, da so bili le »nemškega jezika vični« in da so se v nemškem jeziku tudi vobče sporazumevali.

Vendar, če upoštevamo naravnost protestantov, da poučujejo in pridigajo v jeziku dežele, nadalje nujno pristranost poročanja katoliškega vikarja, ter zelo verjetno nizko izobrazbo »schulmeistra«, je zelo verjetno, da je pouk potekal v slovenskem jeziku in da lahko povsem upravičeno govorimo o zametkih pravega slovenskega osnovnega šolstva v Velenju. Da pa je bil problem jezika pri pridiganju velik, nam pove dejstvo, da so leta 1573 zamenjali protestantskega predikanta Andreja Maierja, ki ni znal slovensko z drugim, Andrejem Borosom, ki je bil slovenskega rodu in je pridigal v slovenščini. Za vprašanje protestantizma v Šaleški dolini, bo potrebno preučiti tudi delovanje Ivana Dolijanskega, predikanta rodом iz Hrvatskega, ki je deloval v Šaleški dolini in tudi širše v Mislinjski in Savinjski dolini, bil nekaj časa tudi predikant v Golčah in za katerega pravi tudi tako pristranski vir, kot je katoliški vikar, da je zelo delaven, uspešen in priljubljen.

Druga omemba protestantskega učitelja v Velenju je nekoliko starejša. Leta 1611 je namreč poročal Mihael Stich, kooperator v Škalah na sinodi v Gornjem gradu: »Heretiki ki so tu, so plemiči. Govori se, da je prišel k plemiču Sauer-

ju (novemu lastniku gradu Velenje op. avt.) predikant. Imajo heretične knjige in berejo skupaj s plemiči v nemškem jeziku. Plemiška družina ne pusti priti uradnemu katoliškemu župniku. Učitelj (pedagogus), ki je doma iz Šoštanja, biva pri Sauerju...» Predikant o katerem je govora je skoraj gotovo še Ivan Dolijanski, ki je bil tu kljub temu, da ga je že leta 1600 Tomaž Hren izgnal iz teh krajev. Ta omemba učitelja je torej že iz časa, ko je protestantizem v Šaleški dolini doživel glavni udarec, izgubo velenjske trške cerkve.

Da je bil protestantizem v tem času že v upadanju, nam pove samo poročilo, saj vidimo, da je delovanje predikanta in učitelja vezano izključno na plemiško rodbino. To nam potrjuje tudi podatek, da so brali v nemškem jeziku. Za nas najzanimivejše pa je dejstvo, da se v poročilu omenja učitelj (pedagogus), ki je doma iz Šoštanja. Ta omemba nam posredno govori, da je moralo biti pedagoško delo protestantov mnogo uspešnejše kot se zdi po skromnih ohranjenih poročilih, saj bi drugače ne mogel nekdo, ki je bil verjetno neplemenitega rodu, saj bi v nasprotnem primeru omenjali tudi njegov rod, če že ne ime, pridobiti zadosti visoko izobrazbo za pridobitev naziva pedagogus (15).

Poznavanje tega obdobja pa bo nepopolno, če bomo ostali le pri vedenju o protestantih in njihovem delovanju, naj je bilo še tako pomembno. Za ustvarjanje celotne slike tega obdobja bo potrebno na osnovi urbarjev, imenjskih knjig in katastrov preučiti tudi naseljenost pokrajine, položaj kmetov in vprašanje ali oz. v koliki meri se je že v tem času začel tudi v Šaleški dolini razvijati poseben sloj prebivalstva, trgovci in obrtniki. Danes sicer poznamo že nekaj omemb rokodelcev, kot so bili kovači, sedlarji v Velenju in Šoštanju, toda ta problematika je za Šaleško dolino, lahko rečemo, še povsem neraziskana in si zato še ne moremo ustvariti jasne slike položaja v dolini v tistem času.

Ta slika je toliko pomembnejša, ker bi nam pomagala osvetliti vzroke, ki so pripeljali do kmečkega upora leta 1635. O uporih je sicer več pisal dr. Jože Koropec v svoji knjigi »Mi smo tu«, (za Šaleško dolino pa glej tekst Jožeta Hudalesa »Le vkup, le vkup uboga gmajna«, ki je objavljen tudi v pričujočem zborniku). Še vedno pa je ostalo odprto marsikatero vprašanje, posebej o specifičnih vzrokih za upor, ki so se razlikovali od gospostva do gospostva in ki nam jih lahko pomaga odkriti šele analiza položaja kmetov pred uporom.

Ne glede na odprta vprašanja pa je čas 16. in 17. stol. vendarle obdobje o katerem imamo podatke in je vsaj do neke mere raziskano. Skoraj povsem drugače pa je za naslednje obdobje, 18. stol., ki je po krivici ostalo med avtorji, ki so raziskovali tudi zgodovino Šaleške doline zapostavljeno. Pa vendarle je to čas v katerem so se zgodili za Šaleško dolino pomembni in za razumevanje nadaljnjega dogajanja ključni dogodki.

18. stol. velja v slovenski zgodovini kot čas v katerem je po propadu reformacijskih idej začela ponovno kliti in se tudi v javnem življenju izkazovati ideja slovenstva. Zato se seveda zainteresiranemu takoj postavi vprašanje, v koliki meri je bila v tem gibanju soudeležena tudi Šaleška dolina.

Po drugi strani pa je to obdobje intenzivnega uveljavljanja sodobnih kapitalističnih odnosov v proizvodnji in tudi državni ureditvi. V 18. stol. lahko v naši dolini postavimo vsaj začetek delovanja usnjarne, ki jo je leta 1788 kupila družina Vošnjak (16). Usnjarstvo je bilo v Šoštanju ena najpomembnejših proizvodnih panog. Poznamo več usnjarskih delavnic, res pomembni pa sta le obe delavnici dveh vej družine Vošnjak. Prvi Vošnjak se je v Šoštanj preselil leta 1750, za njim pa sta se v trg usmerila tudi njegova dva sinova (17). (Sicer pa lahko družino Vošnjak v dolini zasledimo že od leta 1542, ko jih srečamo v popisu podložnikov gradu Ekenštajn (18).) Ivan Vošnjak je prevzel domačo

delavnico v nekdanji Delopstovi hiši, drugi sin Mihael pa je začel usnjarsko obrt leta 1788 v usnjarski delavnici pokojnega Ivana Toterja, ki je stala na mestu današnje tovarne usnja. Od tega datuma dalje lahko govorimo o industrijski dobi v šoštanjskem usnjarstvu.

Sicer pa imamo v letu 1788 za Šoštanj podatek, da je bilo v Šoštanju pet krojačev in trgovcev, štirje gostilničarji in čevljarji, po dva usnjarja in rudarja, ter še mizar, lončar, krznar, klobučar, barvar, zidar, urar, kovač, sedlar in rano-celnik. Ti podatki nam povedo, da je bil Šoštanj kot največji in najpomembnejši kraj v Šaleški dolini še izrazito obrtniško usmerjen in da bi torej težko govorili o kakršnih koli zametkih industrije, z že omenjeno izjemo Vošnjakove usnjarne. In res se iz nobene od omenjenih obrtnih delavnic ni razvila industrijska proizvodnja. Omemba dveh rudarjev nas verjetno opozarja na obstoj starega rudnika svinca in cinka v Puharjih, kot je že opozoril J. Hudales v svoji Šoštanjski kroniki. Toda vprašanju rudarjenja v Šaleški dolini v 18. stol. bo očitno potrebno posvetiti še več pozornosti, saj nas na obstoj nekega rudnika opozarja omemba 7 rudarjev v Škalskih Cirkovcah v štetju leta 1754, h kateremu se bomo vrnili kasneje (19). O katerem rudniku je govora v zvezi s temi rudarji je na tej stopnji vedenja težko decidirano trditi.

Še manj podatkov, kot jih imamo o razvoju Šoštanja v obravnavanem obdobju, je na voljo o razvoju drugega središča doline, Velenja. Na podlagi tega pomanjkanja podatkov pa sklepamo, da je cela dolina v 18. stol. živela mirno in počasno življenje. O tem nam govorijo tudi podatki, ki nam jih posredujejo rezultati prvega štetja prebivalcev, ki je bilo izvedeno leta 1754 zaradi potreb davčnih in socialnih reform. Drugo štetje za katero imamo podatke iz 18. stol. je bilo leta 1770, ko je bila izvedena prva vojaška konskripcija.

Štetje (20) leta 1754 so izvedli župniki po svojih župnijah. Podatke imamo samo za tisti del naše sedanje občine, ki je spadala pod ljubljansko škofijo. To pomeni, da ni podatkov za ozemlje, ki ga pokriva župnija Šmartno ob Paki. Zajete pa so župnije Šoštanj (sv. Mihael), ki je obsegala kraje Družmirje, Lokovica, Ravne, Skorno, Sv. Florijan, Sv. Vid, Šoštanj, Topolšica in Zavodnje; Sv. Ilj pri Velenju s kraji Laze, Ložnica, Studenec, Zgornja Ponikva; St. Janž na Vinski gori, s kraji Črnova, Lipje, Prelska, St. Janž na Vinski gori; Sv. Martin pri Šaleku, ki je obsegal kraje Paka, Šalek, Šmartinske Cirkovce; Škale s kraji Bevče, Kavče, Plešivec, Podkraj, Sv. Bric, Škale in Velenje. Verjetno enaka področja pa je zajelo tudi štetje leta 1770, ki je bilo narejeno zaradi potreb vojaškega nabora in so za osnovo nabornega okraja vzeli meje predjožefinskih župnij.

Obe štetji sta dali naslednje rezultate:

<i>Župnija</i>	<i>1754</i>	<i>1770</i>
<i>Šoštanj</i>	<i>2466</i>	<i>655</i>
<i>Sv. Ilj</i>	<i>1009</i>	<i>1109</i>
<i>St. Janž</i>	<i>765</i>	<i>1006</i>
<i>Sv. Martin</i>	<i>502</i>	<i>516</i>
<i>Škale</i>	<i>1824</i>	<i>1811</i>
<i>Skupaj</i>	<i>6566</i>	<i>5097</i>

Takoj se seveda postavi vprašanje točnosti dobljenih podatkov, saj to ni bilo uradno štetje opravljeno po vseh določilih, kot jih tako štetje zahteva. Tako ne vemo kako so štelili ljudi, ki so se v dolini nahajali le začasno, ravno tako pa ne vemo kako so upoštevali tiste, ki so bili začasno odsotni. Ravno tako ne vemo ali je župnik pri opravljanju popisa hodil od hiše do hiše ali je le pozval ljudi naj pridejo v cerkev in tam izvršil popis, kot je npr. bil primer z

župnikom pri Sv. Petru pri Kunšperku, s čimer so bili dobljeni podatki seveda mnogo bolj vprašljivi. Toda na splošno moramo reči, da so župniki opravili svoje delo zelo vestno in da, če štetje leta 1754 primerjamo s prvimi uradnimi štetji v 19. stoletju, kaže veliko mero točnosti. Pri podatkih za naše kraje pa takoj lahko vidimo vsaj dve očitni napaki. Podatek za število prebivalcev v župniji Šoštanj je za leto 1770 očitno prenizek in je podatek dobljen za leto 1754 gotovo točnejši. Ravno tako je porast prebivalcev v župniji St. Janž prevelik, toda tu je težje decidirano trditi katero od obeh štetij je točnejše.

Za poznavanje Šaleške doline v tem času pa je verjetno še zanimivejša tabela od te, ki nam da skupno število ljudi, tista v kateri so prebivalci razdeljeni po njihovem družbenem položaju (conditio). Pri popisovanju le tega je prihajalo do največjih razlik, saj ni bilo enotnih in jasnih navodil. Za popis v naši dolini nam o načinu, ki ga je ubral pri določanju družbenega položaja popisanih oseb nekaj pove le šentiljski župnik. Kmete je označeval z gospodarji (Wirth), pri svojem štetju pa je opozoril tudi na relativni pomen uporabljenih izrazov: »... da so skozi (pojem) gospodarji (wirth) označeni vsi kmetje, ki imajo ali celo, polovično ali četrtinsko hubo, s (pojmom) freihold (štejemo med kajžarje) razumem tiste, ki so gosposki podložni z vinogradom, njivo ali vrtom, z (pojmom) inwohner (posli) razumem tiste, ki so pri kmetih v hiši ali v njihovih vinogradih. V Šentjanžu pozna še sogornike (Bergholden), ki jih glede na obseg njihove zemljiške posesti vsaj na splošno lahko uvrstimo v skupino kajžarjev. V Šentjanžu pa pozna tudi skupino rojenjaki (Erbholden), ki se jih glede na to, da so bili le manjši posestniki, da uvrstiti med kajžarje. Bilo pa jih je le nekaj primerov. V župniji Šentjanž in Škale, ki sta bili vinogradniški pa srečamo tudi viničarje. Tiste, ki so živeli v tujih vinogradih štejemo med gostače, tiste, ki so imeli svoj vinograd pa med kajžarje«.

Prebivalstvo po skupinah v absolutnem številu:

<i>Župnije in vikarijati</i>	<i>Kmetje</i>	<i>Kajžarji</i>	<i>Gostači</i>	<i>Posli</i>	<i>Ostali</i>	<i>Skup.</i>
<i>Šoštanj</i>	1126	212	428	410	290	2466
<i>Sv. Ilj</i>	546	249	58	145	11	1009
<i>St. Janž</i>	331	241	103	88	2	765
<i>Sv. Martin</i>	229	99	73	88	13	502
<i>Škale</i>	845	376	262	270	71	1824
<i>Skupaj</i>	3077	1177	924	1001	387	6566

Na tem mestu se ne bomo spuščali v natančne analize dobljenih podatkov, saj bo za to potrebno podatke precizirati. V oči pa nam vendarle takoj pade dejstvo, da je večje kot v drugih krajih število ljudi, ki jih uvrščamo v rubriko ostali v župnijah Šoštanj in Škale. To nam razloži dejstvo, da sta v ti dve župniji spadala oba trga Šoštanj in Velenje. V obeh župnijah so zajeti obrtniki v večjem številu in zato lahko domnevamo, da so zajeti v celoti.

Za natančno analizo stanovske strukture Šaleške doline, pa bo potrebno natančneje analizirati štetje po posameznih krajih.

Drugo vprašanje, ki ga bo potrebno analizirati za izpopolnitev slike o Šaleški dolini v tem obdobju, pa je vprašanje kulturnega in duhovnega življenja doline.

18. stol. je čas, ko se spremeni cerkvena organizacija (1788) in preide Škalska dekanija izpod ljubljanske škofije pod lavantinsko škofijo. V ljubljanski škofiji je nastopil vladikovanje leta 1769 kot koadjutor in od leta 1772 kot škof Karel Janez Herberstein. Z nastopom njegovega vladikovanja pa beležimo tudi čas popolne afirmacije janzenizma kot odločilne teološke usmeritve. Ne da bi se na tem mestu spuščali v kakršnokoli analizo janzenizma na Slovenskem,

lahko ugotovimo, da je vloga janzenistov pri kulturnem vzdigu slovenščine in slovenstva nesporna. Zato je toliko zanimivejše vprašanje, če in kakšne so bile posledice te teološke usmeritve na duhovno življenje Šaleške doline. Že po bežnem pregledu dostopne literature in virov lahko ugotovimo, da se vsaj težnja po strogosti v duhovnem življenju ni mogla prijeti. Druga polovica 18. stol. je namreč čas, v katerem je nastalo veliko število oltarjev in ostale oprave po cerkvah Šaleške doline. Brez težnje po popolnosti lahko naštejemo opravo cerkve v Belih vodah, glavni oltar v cerkvici v Gorenju, veliki oltar v cerkvi sv. Nikolaja na Plešivcu, ki je iz leta 1784, veliki oltar cerkve v Šentbricu, ki je iz konca 18. stol., veliki oltar cerkve posvečene sv. Ožboltu v Škalskih Cirkovcah in še bi lahko naštevali. V ta čas datira tudi veliko število predelav in modernizacij cerkva. Veliko število jih je ravno v tej dobi dobilo nov obokan strop, nekatere, kot npr. cerkev sv. Andreja v Šaleku tudi nov zvonik in stranske kapele (21). O »ljudskosti« cerkvenega življenja bi nam verjetno lahko več povedala tudi analiza delovanja in vpliva bivšega frančiškana p. Elisaeusa Jelenca, ki je kaplanoval pri cerkvici v Škalskih Cirkovcah od 1787 leta do 23. novembra 1790 (22).

Po drugi strani pa nam pade v oči dejstvo, da najdemo v konzistoriju ljubljanske škofije leta 1773 in 1774 Nikolaja J. Kraškoviča, komisarja v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, ki je bil pred tem v letih 1732 do 1742 vikar in komisar v Škalah in Janeza Jurija Kraškoviča, doktorja teologije, vikarja in komisarja v Škalah v letih 1750 do 1785, torej v času, ko je bil tudi član škofijskega konzistorija. Toda zaenkrat nimamo nobenih podatkov o tem, da bi imel janzenizem kakršenkoli vpliv na življenje v dolini (23).

Je pa 18. stol. čas, ko tudi v Šaleški dolini beležimo ponoven začetek osnovne šole. Leta 1777 je namreč otvoril cerkovnik in organist Janez Roser z dovoljenjem takratnega šoštanjskega župnika F.K. Ettla zasilno šolo, ki je postala leta 1799 redna (24).

Mnogo več podatkov, kot za dobo 18. stol. imamo na voljo za naslednje stoletje. Čas, ki ga v slovenski zgodovini obeležuje kulturna, politična in predvsem narodnostna prebujanja, je pustil velike posledice tudi v naši dolini. Osnovo dogajanja v Šaleški dolini je v tem času začela dajati prebujajoča se industrija. Poleg že omenjene vošnjakove usnjarne, ki je postala konec stoletja že prava usnjarska industrija je v Šoštanju še celo stoletje deloval rudnik svinca in cinka v Puharjih, v zvezi s katerim so tudi poskusi izgradnje cinkarne. V dolini pa je v drugi polovici 19. stol. nastajal tudi premogovnik, katerega začetek industrijskega obratovanja štejemo v leto 1875. Ne glede na pojavljanje industrije v dolini, pa je osnova gospodarstva ostala še vedno kmetijstvo. Zato je za dolino toliko pomembnejše dogajanje v prelomnem letu 1848. Da lahko že v prvi polovici stoletja govorimo o razvitem narodnostnem delovanju je dokaz delo Petra Mussija (25), šoštanjskega vzornega učitelja, Škalčana dr. Jožeta Kranjca, pravnika svetovnega slovesa, ki je za našo dolino in za slovensko zgodovino pomemben predvsem kot poslanec v dunajskem parlamentu leta 1848. V njem je spadal med najnaprednejše liberalne politike, hkrati pa je spadal med tiste slovenske politike, ki so se borili za Zedinjeno Slovenijo. Zaradi tega svojega delovanja je imel še dolgo težavo, saj je znano, da je celo še leta 1854 slovenjgraški glavar preiskoval v Škalah pisma, ki jih je Krajnc pisal domov (26). O svojih nihanjih med levico in desnico pri glasovanju v dunajskem parlamentu je sam zapisal, da je z nemško levico glasoval, ker je ta »v čisto političnih rečeh, ki narodnost ne zadevajo, za pravo svobodo bolj junaško poprijela kakor desnica ino pri takih prašanjah nobeden Slavijan svojiga naroda ni izdal, ako je včasi z njo potegnil«, pri vprašanjih, ki so se tikala slovanske narodnosti pa je »vsakokrat brez razločka z češko desnico glasoval«. Pri drugih rečeh pa »so se gospodje Čehi dostikrat za prijatle aristokracije skazali, ino pri takih perložnostih« se je »od njih ločil ino z levico držal« (27). Ti podatki nam rišejo človeka, ki je bil napreden Slovenec. Zaradi prvega ni bil med Slovenci zelo priljubljen in se je

moral večkrat braniti pred očitki nemškutarstva, zaradi svojega trdnega slovenstva pa je imel takšne težave pri vladi, da je moral večkrat menjati kraj službovanja in imel celo še v Pragi težave zaradi svojega slovanstva. Vsekakor je dr. Jože Krajnc osebnost, ki je bila v slovenskem zgodovinopisju prevečkrat zapostavljena ob proučevanju revolucionarnega 1848 leta, žal pa je dr. Jože Krajnc skoraj povsem pozabljen tudi v Šaleški dolini.

Poleg teh dveh mož, ki sta pomagala sooblikovati slovensko politiko leta 1848, poznamo iz doline v kasnejšem obdobju še več pomembnih slovenskih poslancev, ki so se vsak v svojem obdobju zapisali v zgodovino. Prvi je vsekakor dr. Jože Vošnjak (o njegovem pomenu več v: Jože Hudales, Vošnjaki in Šaleška dolina), istočasno, ko je bil izvoljen v štajerski parlament Vošnjak, leta 1867, pa je dalo Velenje tudi drugega poslanca. To je tokratni velenjski župan Jožef Rak, ki je vsa štiri leta deloval kot napreden – liberalen politik. Za Rakom je bil leta 1870 izvoljen Karel pl. Adamovič, tedanji lastnik velenjskega gradu. Tudi on je na volitvah nastopil kot kandidat slovenske liberalne stranke in je ves čas svojega mandata (do novembra 1873, ko se je zaradi bolezni moral umakniti) glasoval z njo. Kasneje so na to mesto prihajali nemški kandidati vse do leta 1896, ko ga je zasedel slovenski klerikalni kandidat iz Šoštanja Ivan Vošnjak in za njim leta 1909 dr. Karl Verstovšek iz Velenja. Tudi pri volitvah v državni zbor so v sodnem okraju Šoštanj zmagovali slovenski kandidati; najprej leta 1873 in 1879 dr. Jože Vošnjak iz Šoštanja, leta 1885 njegov brat Mihael. Leta 1907 je bil na prvih direktnih volitvah v državni zbor izvoljen za poslanca velenjski gostilničar in mesar Vinko Ježovnik. Ježovnik je že pred iztekom mandata leta 1910 umrl, njegovo mesto je zasedel že omenjeni dr. Karl Verstovšek, ki je bil ponovno izvoljen tudi na zadnjih volitvah v avstrijski državni zbor leta 1911 (28).

Stanje v politični situaciji v dolini, pa nam verjetno najboljše odsluži pisec članka v Slovenskem gospodarju leta

1880, ko piše ob volitvah župana v Škalah: »V zadnji številki »Gospodarja« se je glede zadnje volitve občinskega predstojnika (župana)... z zmago svoje stranke hvalil in može nasprotne stranke napadal. No, pri volitvi župana je v istini konservativna stranka zmagala, če je nam že ljubo stranke krščevati; ali v Škalah o konzervativcih ali liberalcih govoriti, je toliko kakor v mehkih svetlobo v temno sobo nositi. Kje je kaki liberalec v Škalah? – Pojte, pojte! Stran-ki sta bili dve, pa obe enako liberalni ali klerikalni ali konservativni, kakor hočete; le ena je hotela tega moža, druga je agitirala za drugega...« Slika podeželja, ki je pod vplivom cerkve in že zaradi tradicije klerikalno, ki pa je pravzaprav indeferentno do »velike politike«, je značilna za take podeželske okraje kot je bila Šaleška dolina. Ta slika pa nas opozarja, da nam dejstvo, da so bili poslanci izvoljeni v Šaleški dolini pretežno liberalci, ne dovoljuje sklepa, da je imela v Šaleški dolini liberalna stranka oporo in večino. Odločitev ljudi za tega ali onega kandidata je bila bolj rezultat odločitve za konkretnega človeka, kot odločitve za njegov program.

Pojavljala pa so se nasprotja drugačne vrste. To so bili boji in odločitve na narodnostni bazi. V 19. stol. sta se izoblikovala v Šaleški dolini dva nasprotna si centra: Šoš-tanj, ki je bil pod vplivom velike gospodarske moči nemške veje Vošnjakov usmerjen nemško in okoliški kraji z obci-nama Velenje in Šoštanj okolica, ki sta vodila slovensko usmerjeno politiko. Velenje sicer brez nemškutarjev nikoli ni bilo, vendar nikoli niso imeli velikega vpliva. Leta 1910 ko je bilo na štetju izkazanih največ ljudi z nemškim obče-valnim jezikom, njih število ni presegalo 30 %.

Šaleška dolina je dočakala prvo svetovno vojno torej kot pretežno kmetijsko orientirana pokrajina, s počasnim, toda vztrajnim razvojem, ki so ga zunanji dogodki pretresali le na površju. Vsekakor pa lahko ugotovimo, da je ne glede na, z današnjimi merili merjeno, revščino, ki je bila glavna

značilnost življenja doline, razvoj v ničemer ni prehiteval samega sebe in je bila dolina v tem času sama s seboj še v ravnovesju, česar pa ne bi mogli več trditi za današnji čas.

Opombe:

1. Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözesse Lavant*; V. Theil, *Das Dekanat Schallthal*, Graz 1884; Jože Curk, *Sakralni spomeniki na območju občine Velenje*, Topografsko gradivo III., Celje 1967; Ivan Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1982
2. I. Orožen, n.d., str. 3
3. Vire za Štajersko, ki pridejo v poštev za naše kraje, so objavili: Franc in Milko Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, Lj., knjiga I–V, 1902 – 1928; Hans Pirchegger, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark I–III*, Graz 1949; J. Zahn, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark I–III*, 1875–1903; H. Appelt – G. Pferschy, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV*, 1960–1975; na tem mestu naj še opozorim na prepis urbarja gornjegrajskega samostana iz leta 1426 v: I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözesse Lavant II*, *Das Benediktiner Stift Oberburg*, Maribor 1876, ki zajema tudi Šentilj in manjše posesti v Velenju in Družmirju
4. O vprašanju kolonizacije glej predvsem: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, *Zgodovina agrarnih panog*, I zvezek. *Agrarno gospodarstvo*, Ljubljana 1970, str. 29 – 127, z vso tam navedeno literaturo
5. I. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*; J. Curk, n.d.
6. Za vprašanje gradov glej: I. Stopar, n.d.; H. Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*, München 1962
7. Ferdo Gestrin, *Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426*, ZČ 1952–53/VI–VII, zemljevid med stranmi 480–481
8. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I., str. 73
9. I. Orožen, n.d., str. 34, 35
10. J. Hudales, *Šoštanjska kronika*, v. *Šoštanj–mesto v Šaleški dolini*, Šoštanj 1985; Franc Hribernik, *Zgodovina Šoštanja in okolice*, tipkopis v Muzeju Velenje
11. Primož Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in Slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*, SM 1979, str. 122 in 247
12. I. Orožen, n.d., str. 27–30
13. F. Kovačič, *Slovenska zemlja, Opis slovenske pokrajine*, VII. del – *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 272, 276
14. I. Orožen, n.d., str. 169–258
15. T. Ravnikar, *Oris zgodovine šolstva v Šaleški dolini do prve svetovne vojne*, tipkopis v Muzeju Velenje
16. Viktor Kojc, *Kratek zgodovinski razvoj tovarne usnja v Šoštanju*, v:

185 let tovarne usnja Šoštanj 1788 – 1873, Šoštanj 1973; za razvoj industrije v Šaleški dolini glej tudi: 100 let rudnika lignita Velenje, Velenje 1975

17. J. Hudales, n.d., str. 17

18. I. Orožen, n.d., str. 155

19. Vlado Valenčič, Starostna in družbena struktura prebivalstva v prejožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754, ZČ XVII, 17/1963

20. Podatke o štetju povzemam po: Vlado Valenčič, Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati, ZČ 16/1962 in V. Valenčič, n.d., ZČ 17/1963

21. J. Curk, n.d.

22. I. Orožen, n.d., str. 52

23. Herberstein Karel Janez, geslo v SBL, Ljubljana 1925, str. 303 – 313

24. T. Ravnikar, n.d.; F. Hribnik, Mesto Šoštanj, Celje 1930, str. 53 – 89

25. F. Hribnik, n.d.

26. Karl Verstovšek, Dr. Jože Krajnc, Ilustrovani narodni koledar 1901

27. Krajnc Jože, geslo v SBL, Ljubljana 1925, str. 547

28. J. Hudales, Velenjska kronika, Velenje 1984, str. 13

VELENJSKI GRAD

*Kot * na mrtvi straži se vzdiguje velenjski grad nad naseljem, čigar ime je v zadnjem času postalo simbol sodobnega industrijskega mesta, novega življenjskega utripa. Kot samotni čuvár starodavnega izročila, ki je globoko v svojo notranjost zaklenil vednost o snovanju in nehanju preteklih dob, se je ogrnil v molk in le sončni žarki, ki se v poletnih dneh poigravajo po njegovih belih stenah, mu tu in tam izvabijo smehljaj. Kot da bi tudi prevzetni donebniki, ki so se ob njegovem vznožju pognali kvišku, ne bili zanj nič nenavadnega. Kraljuje nad njimi, očak, eden redkih, ki mu čas ni mogel do živega...*

Pred kratkim je preteklo sto let, od kar ga je štajerski topograf Janisch v svojem leksikonu Štajerske takole opisal:

»Grad leži na 210 čevljev (66,4 m) visokem, pogozdenem griču, s katerega je čudovit razgled. Pogled se nam odpira sicer le v prekrasno Šaleško dolino, toda tu nas pritegne mikavna kopica gradov in cerkva ob vznožju gora z mogočnim ozadjem veličastnih govorij... Grad sam, ki ga obdaja močno z bršljanom poraslo obzidje, tvori nepravilen pravokotnik. Je masivna, starodavna, na skalo postavljena stavba, s klaftro debelimi zidovi, dve nadstropji visoka. Čeprav je že hudo star, je še dobro ohranjen. V obzidju so trije okroglo stavljeni stražni ali obrambni stolpi, opremljeni z majhnimi, komaj 1 – 2 kvadratna čevlja velikimi okeneci, ki so rabila za obrambo. Zahodno od gradu ob obzidju je grajska kapela s (prazno) grobnico in letnico 1660. To

* Preverjen in dopolnjen ponatis Vodnika št. 46 iz zbirke Naravni in kulturni spomeniki Slovenije iz leta 1974.

kapelo so pač pozidali dosti pozneje od gradu. Zahodno od gradu naj bi v prejšnjih časih baje držal podzemni hodnik proti gradu. Grad ima 24 sob, viteško dvorano, malo in veliko jedilnico ter knjižnico. V spodnjih prostorih gradu so samo kleti z železnimi vrati. V kletnih prostorih pod viteško dvorano je najti tudi gladovalni jašek, ki je precej globok in v katerem je svojčas pač tičal prenekateri obsojenec. Dovožna vrata, stavljena v obzidje, držijo na prvo dvorišče in na prostor okoli gradu. Do vhodnih vrat v prvem nadstropju gradu držijo na zahodni strani narejene stopnice. Da bi velikih železnih vhodnih vrat ne bilo treba zmeraj odpirati, imajo na sredi 1 m visoko odprtino, skozi katero lahko ljudje vstopajo in izstopajo. Grad je znotraj imenitno opremljen. Tu je veliko umetelnega, starodavnega in dragocenega pohištva iz 14. in 15. stoletja. V dveh sobah je videti tudi starinske peči. V viteški dvorani visi na stenah vse polno starega orožja, mečev, opreme in oklepov iz omenjenega časovnega razdobja. Na južni strani, zunaj gradu je 55 m globok vodnjak, iz katerega je mogoče s pomočjo železnega vztrajnika črpati vodo. Obstaja tudi 26,5 m globoka cisterna. Še pred nekaj leti se je prišlo v grad prek vzdignega mostu, ki so ga sedaj zamenjale stopnice. Za vrtom na južni strani gradu se razprostirajo lepi parki, vzhodno od njih pa je v gozdu skrita ledenica s stožčasto streho.«

*Pogled na grad
z južne strani*

Od tu opisane opreme se ni ohranilo nič, ostal pa je grad s svojimi arhitekturnimi prvinami. Ta nam kaže sicer presenetljivo starosvetno podobo, ki se pa pri natančnejšem ogledu izkaže za rezultat dolgoletne organske rasti. Grad, ki so ga stoletja dograjevali, so naposled v 16. stoletju tako temeljito predelali, da je dobil značilen videz renesančne palače: strnjena stavbna gmota z nepravilnim tlorisom, ki se kar najbolj prilega zemljišču, udobno urejeni stanovanjski del, ločene obrambne sestavine – vse obrambne funkcije so prenešene na srednjeveško grajsko obzidje, s katerim so povezani obrambni stolpi, bastije, jarki itn.

IZ GRAJSKE ZGODOVINE

Kdaj je velenjski grad nastal, ne moremo natančno ugotoviti. Prvič se omenja leta 1275, že prej pa v listinah zademo na enako imenovano naselbino, čeprav je ta bržkone mlajša. O tem priča njena lega ob vznožju grajskega hriba, katerega tesno oklepa, kot bi se hotela stisniti v varno zavetje. Leta 1264 nastopajo kot priče v neki listini gornjegrajskega samostana Gebhard, Reyncher in Herman iz Velenja. Kmalu nato srečamo Gundacherja iz Velenja, ki nastopa kot priča v zajemni listini Otta Kunšperskega iz leta 1270, listina iz leta 1277 pa govori tudi o nekem Gundackerju Stopniškem, ki da ima svojo posest v Pesju pri Velenju. Gundacker je bil v Velenju samo gradnik, lastniki gradu pa so bili ptujski gospodje oziroma njihova veja, gospodje kunšperski.

Kunšperski gospodje nastopajo kot lastniki gradu tudi leta 1296, ko se omenja Friderik Kunšperski. Na binkoštno nedeljo leta 1323 sta Friderik Kunšperski in njegova žena Neža zastavila Hardegnu Ptujskemu trdnjavi Velenje in Stopnik za 200 mark srebra, vendar sta nekaj posesti tu še ohranila. Kunšperski izposojenega denarja očitno niso mogli vrniti in zastavljeni velenjski grad je ostal v rokah ptuj-

skih gospodov. Leta 1362 si ga je Friderik Ptujski kot očetovo dediščino izposloval od vojvode Rudolfa v fevd, po Rudolfovi smrti pa je spet v kunšperski lasti.

Pozneje je prišla dediščina kot dota Ane Ptujске v roke Hansa Lichtensteinskega. Ta je v sporu s Celjani grad izgubil, vendar so mu ga morali Celjski leta 1393 po razsodbi vojvode Albrehta spet vrniti. Ohranjeno je poročilo o bojih za grad ob koncu 14. stoletja med tedanjimi lastniki Lichtensteinskimi in celjskimi najemniki, ki so grad napadli in ga tudi zavzeli.

Leta 1473 je bila utrdba v posesti Kreszenze, soproge Konrada Kreiga in njenega brata Hansa, oskrbnik gradu pa je bil Jošt Turnski. V 15. stoletju je obstajal tudi rod plemenitih Velenjskih, od katerih sta znana dva predstavnika, in sicer Jošt Velenjski (živel ok. leta 1422) in Ivan Velenjski, ki je bil leta 1414 redovni duhovnik v Gornjem gradu. Ni znano, če je imel ta rod grad kdaj tudi zares v posesti. Posebnih poročil nimamo niti iz časa turških vpadov na slovensko ozemlje. Znano je sicer, da se je nekaj turških krdel po silovitem divjanju na Koroškem leta 1473 vračalo domov od Trga prek Slovenj Gradca skozi Šaleško dolino, ne vemo pa ali so Turki pri tem naskakovali utrjene postojanke med kakršne je sodil velenjski grad.

Grad je pozneje večkrat menjal svoje lastnike. Ob koncu stoletja, med leti 1477 in 1500, je bilo Velenje skupaj z bližnjim gradom in posestvom Forhtenek v rokah rodovine Liechtenberg z Dolenjskega, že takrat pa se omenja v zvezi z Velenjem tudi Veronika Liechtenberška, soproga Balthazarja Wagna, ki je leta 1487 na vitanjskem gradu gostila Paola Santonina, tajnika in spremljevalca odposlanca oglejskega patriarha – ta je bil takrat na vizitaciji cerkva savinjskega arhidiakonata. Veroniki je omenjeno posest v listinah iz let 1479, 1480 in 1492 potrdil cesar Friderik III., vendar vsakokrat le za eno leto, kar kaže, da pravno vprašanje lastništva teh posesti takrat še ni bilo rešeno. Še leta

1528 namreč nastopa kot lastnik gradu Veronikin sorodnik Franc Liechtenberški, ki ga omenja listina izdana ob opravljeni vizitaciji velenjske grajske kapele. Franc je tedaj, pač pod vplivom novega protestantskega duha, izjavil, naj škalski župnik k njemu ne prihaja več maševat, ampak naj mašo bere kar doma. Kljub temu pa v neki poznejši listini beremo o priči, ki je protokolarno izjavila, da je bila v gradu nekdej kapela sv. Kristusa in da je v njej župnik še za časa Franca Wagenškega iz prijaznosti bral mašo.

Poznogotski portal s sočasnimi vratnicami v pritličju severnega trakta grajskega jedra

Leta 1544 nastopi kot lastnik gradu Hans Bogenšperški, v listini imenovan Hans Wagen zu Wagensperg, začetnik štajerske veje Wagnov ter očitno Veronikin in Balthazarjev vnuk oz. sorodnik. Takrat je zapisal svoji ženi Heleni, hčeri Felicijani pl. Patschacha, za prineseno doto 2000 fl. svoj grad s pristavo in pritliklinami, torej posest, ki mu jo je leta 1537 podaril bratranec Franc Liechtenberški, zadnji potomec glavne linije tega rodu. Hans je, kot poroča njegova

nagrobna plošča, vzdana na južni ladijski steni župnijske cerkve Matere Božje v Velenju, umrl leta 1553, vso njegovo posest na Štajerskem pa je podedoval njegov edinec Balthazar Wagen. Bil je prvi Wagenski, ki je združil svoj stari družinski grb z Liechtensteinskim grbom – trije pokončni srpi na levi ter na treh gričih stoječ kronani orel z razprostrtimi perutmi na desni strani.

Iz 16. stoletja izvira listina, ki govori o sporu med lastnikom velenjskega gradu Balthazarjem Wagnom in ljubljanskim škofom Konradom zastran pravic do podružnice Marije Device v Velenju. V listini z dne 10. decembra 1574 se Wagen pritožuje deželnemu knezu zaradi škofovih obtožb, vmes pa pripominja, da so cerkveni podložniki že od nekdaj, tako kot zdaj, opravljali delo v apnenici in na gradu, ne da bi se zaradi tega kdo pritoževal, saj taka работа pridi tako njim kot njemu, če bo kdaj v nevarnih časih potrebno pribežališče. Pismo kaže na napetost med več ali manj protestantsko usmerjenim plemstvom tistega časa in duhovščino, opozarja pa tudi, da so grad takrat in tudi že poprej temeljito preurejali in prezidavali.

Leta 1598 je Hans Sigismund Wagen Wagensberški prodal grad in gosposčino Balthazarju Heritschu Turnskemu in Packensteinskemu, ta pa je 1603 grad in gosposčino v zameno odstopil Hansu Ludviku Sauerju.

Leta 1635 se je pričel v spodnji Savinjski dolini na posestvih Feliksa Schrattenbacha veliki punt, se nato razširil po gornji Savinjski dolini, od tam pa pljusnil v Šaleško dolino. Tu so uporni kmetje zavzeli, oplenili in razdejali skoraj vse gradove, med njimi tudi Turn, Šoštanj in Šalek. Grad v Velenju se je s svojimi hlapci uspešno obranil njihovega naskoka, kar ni čudno, saj je bil med vsemi gradovi v Šaleški dolini najboljše zavarovan in utrjen. Iz leta 1643 imamo poročilo o dvakratnem napadu Turkov na grad. Napadalci pri tem niso imeli uspeha, zato so opustošili le naselbino.

Leta 1797 je kupil grad Gabriel Pauer, leta 1829 pa ga je na sodni dražbi dobil Eduard Trigler, ki ga je imel v posesti 22 let. V letih 1851 – 1858 je stavba v posesti Huberta grofa d'Harnoncourt – Unverzagt, nato pride v roke Karla pl. Adamovicha, deželnega, slovensko usmerjenega poslanca liberalne stranke v Gradcu. Od njegovega istoimenskega sina in žene Gizele ga je po zemljiško knjižnih podatkih dne 8. 11. 1913 s kupno pogodbo dobila Terezija Adamovich, ki ga je dne 17. 7. 1918 prodala Karlu grofu Coronnini – Kromberg. Ta je ostal lastnik do konca zadnje vojne, po njej pa je stavba prešla v last splošnega družbenega premoženja.

GRAD NA STARIH VEDUTAH

Šaleška dolina je bila dolga stoletja odmaknjena od pomembnejših trgovskih poti in tako so tudi njeni gradovi – skupaj z velenjskim – živeli nekje v zatišju, čeprav so bili nekateri med njimi sedeži dovolj velikih gospoščin in so se ob prelomnih časih – spomnimo se le turških vpadov in kmečkih puntov – polnoveljavno vpeli v kontekst zgodovinskih previranj. Ob vsem tem pa ni naključje, da srečamo po vrsti kar vse gradove Šaleške doline upodobljene v znamenitem topografskem delu G. M. Vischerja *Topografia Ducatus Stirie*, ki je izšlo leta 1681 v Gradcu in pomeni nekakšen pendant istočasnim topografskima pregledoma grajskih stavb na Kranjskem in Koroškem, ki jih je pripravil in izdal kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor. Vischer je kajpak želel, tako kot drugi njegovi profesionalni vrstniki, da bi bil pri svojem delu kar najbolj popoln, čeprav se mu to, zlasti kar zadeva manjše grajske stavbe, dvore, ni vselej posrečilo v tolikšni meri kot njegovemu kranjskemu sodobniku Valvazorju. Vendar pa je Vischer velenjski grad upodobil kar dvakrat, obakrat z njegove najbolj slikovite severne strani ter z naselbino in cerkvijo Matere Božje ob vznožju grajskega hriba. Avtor prve, okornej-

še vedute je bil nemara Vischer sam, avtor druge, mnogo kvalitetnejše pa grafik Anton Trost, ki ga poznamo tudi kot najtesnejšega in hkrati najboljšega Valvazorjevega sodelavca. Da prvo sliko pripisujemo Vischerju ni naključje, saj vemo, da se je topograf tudi pri svojih prejšnjih topografskih delih, tematsko posvečenih drugim avstrijskim deželam, uveljavljal kot avtor risarskih predlog, čeprav pri tem ni pokazal pretirane spretnosti. Njegove risbe so okorne, poenostavljajoče in niti vselej dokumentarno zanesljive. Takšna, kakršna je bila domnevno njegova risba velenjskega gradu, očitno ni bila preveč všečna naročniku, takratnemu velenjskemu grajskemu gospodu, ki je bil pač videl tudi že kaj boljšega, in tako je bržčas prišlo do odločitve, naj se dela znova loti bolj vešč mojster. In da je ta, druga slika velenjskega gradu zatrdno dosti boljša od prve, je razvidno že na prvi pogled. Seveda pa dokaza, da gre pri Trostovi upodobitvi za mlajši bakrorez, ni treba dolgo iskati. Zvonik domače cerkve v vasi, ki je imel tam še staro gotsko piramidasto kapo, se pri Trostu šopiri z novo baročno lanternasto streho.

Po Vischerju kakor da so slikarji za kakšnih stopetdeset let pozabili na velenjski grad, saj iz vsega tega obdobja ne poznamo niti ene njegove upodobitve. Tako ne srečamo Velenja v nobeni od ok. leta 1800 dalje popularnih grafičnih suit, čeprav je treba reči, da so bile te v primerjavi s starejšimi topografskimi serijami dosti bolj selektivne in so se, kolikor ni šlo obenem za izjemne naravne posebnosti, omejevale večidel le na upodabljanje grajskih stavb v sklopu večjih naselbinskih aglomeracij.

Prelom, do katerega je prišlo pri upodabljanju velenjskega gradu sredi preteklega stoletja je v veliki meri pogojeval nagel vzpon zdraviliškega turizma v Dobrni. Če je upodobitev gradu okoli leta 1830 v Stari Kaiserjevi suiti še nastala iz potrebe, da bi bila Šaleška dolina enakopravno obravnavana v okviru predstavitve pomembnejših mest, trgov, samostanov in grajskih stavb na območju Štajerske in s tem

tudi njenega slovenskega dela, je pri Novi Kaiserjevi suiti, ki je sukcesivno nastajala nekako med leti 1840 – 1850, situacija že drugačna. Tu je zdaj bližina Dobrne zlasti po letu 1828, ko je avstrijski vojvoda Janez vzpodbudil gradnjo cestne povezave med vitanjskim in mislinjskim območjem skozi tesen ob Paki mimo Hude luknje s Šaleško dolino pripomogla, da je zlasti velenjski grad, ob njem pa tudi Šoštanj, postal pogosto upodabljan motiv, saj je turistični obisk velenjske kotline s takrat običajno lagodno kočijo sodil med atraktivni program zdraviliško – izletniške dejavnosti dobrnske zdraviliške uprave. V seriji drobnih litografij s tonskim pretiskom, ki jih je takrat izdajal graški založnik Kaiser in ki je v strokovni literaturi dobila ime Nova Kaiserjeva suita, so zapovrstjo izšle kar tri različne upodobitve velenjskega gradu v litografski tehniki in z barvnim, rahlo okrastim ali rožnatim pretiskom. Eno izmed njih je pozneje morda uporabil Carl Goebel v svojem znanem propagandnem stenskem prospektu, ki je vabil k obisku Dobrne tudi z litografskimi upodobitvami mikavnih bližnjih izletniških postojank.

Po zenitu, ki ga je zdraviliški turizem dosegel sredi preteklega stoletja in ki je pripomogel tudi k popularizaciji velenjskega gradu, srečamo upodobitev grajske stavbe v sklopu široko zasnovane edicije, v Reichertovi suiti iz okoli leta 1860, ki je izšla v letih 1863/64 v znamenitem Reichertovem albumu *Einst und Jetzt* v Gradcu. Vendar pa je to že čas, ko velenjski grad kot eden redkih ohranjenih srednjeveških gradov na Slovenskem privablja druge veduiste, med njimi tudi raziskovalce starejše grajske arhitekture. Tako se je iz leta 1857 v graškem deželnem arhivu ohranila risba veduista Mayerja, znanega po vedutah Celja, Maribora, Planine pri Sevnici ipd., pri kateri gre nesporno za eno najbolj kvalitetnih dokumentarnih upodobitev velenjskega gradu, obenem pa za prvo in zaenkrat še edino upodobitev z njegove atraktivne vhodne, zahodne strani. Le nekaj let pozneje se je pogled na velenjski grad z juga ohranil v skicirki štajerskega deželnega arheologa – konzervatorja Car-

la Haasa, pozneje pa je grajska stavba pritegnila tudi znamenitega raziskovalca gradov na območju nekdanje Avstro-Ogrske in obenem utemeljitelja sodobne kastelologije Otta Pipra, ki je ne le skiciral grad pri pogledu z juga in severa, ampak nam je v zapuščini ohranil poleg grajskega tlorisa, ki ga je posnel tudi že Haas, še nekaj značilnih grajskih arhitekturnih detajlov.

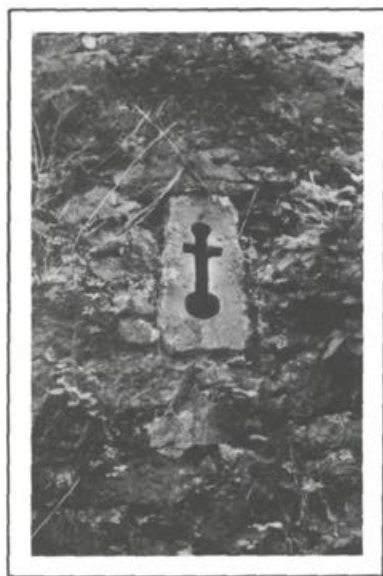
Pozneje je velenjski grad s svojo slikovitostjo in obenem dominantno lego privabil še številne druge ljubitelje, poklicne slikarje in avtodidakte, da so segli po svinčniku, peresu ali čopiču in ga skušali upodobiti. Sedemstoletni očak potemtakem tudi po tej plati še daleč ni izgubil svoje nekdanje veljave.

GRAJSKI RAZVOJ

Časovno opredeljivih arhitekturnih sestavin je malo in so sorazmerno mlade, tako da si splošno sliko o stavnozgodovinskem razvoju gradu v prvih stoletjih po njegovem nastanku lahko ustvarimo predvsem po primerjavah s podobnimi grajskimi zasnovami v Sloveniji in le v manjši meri po trdnih materialnih dokazih. Zato se moramo zadovoljiti z relativnim zaporedjem stavbnih faz, obenem pa lahko domnevamo, da so v poznejšem srednjem veku mnoge nekdanje lesene stavbne sestavine odstranili in nadomestili tudi marsikaj zanimivega.

Glede na prvo omembo gradu iz leta 1275 bi pričakovali kake stavbne sestavine iz prehodnega obdobja med romanko in gotiko. Zaenkrat smo našli samo za ta čas značilno pravilno zidavo v vodoravnih legah, ki jo kaže južna stena grajskega jedra, kjer je omet odpadel. Ugibali bi, da bo podobno zidana tudi zahodna zunanja stena grajskega jedra, ki je bila večkrat popravljena in predelana, vendar so tu značilnosti prvotne zidave že povsem zabrisane.

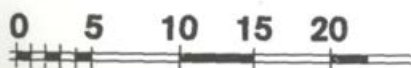
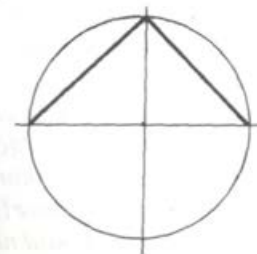
Kot vemo, so imeli gradovi zrele romanske dobe na Slovenskem pogosto obodno zasnovo. Tak grad je obsegal obzidano dvorišče s stanovanjsko hišo – palacijem in obvezno cisterno ali vodnjakom, včasih pa je bil še dodatno utrjen z obrambnim stolpom – bergfridom. Zdi se, da je bil tako zasnovan tudi prvotni velenjski grad. Znotraj peterokrakega, zemljišču prilagojenega oboda, znotraj katerega je bil na dvorišču opremljen z vodnjakom – cisterno, se je k jugovzhodnem vogalu prislanjal palacij, v severozahodnem kotu dvorišča, poleg takratnega vhoda, pa je bil manjši obrambni stolp. To zasnovo pa so kmalu prekrile razne prezidave in dozidave. V drugi, gotski fazi grajskega razvoja so k severozahodnem stolpu na južni strani prislonili novo stavbo kvadratičnega tlorisa, ki je bila sprva še ravno stropana in je služila kot klet, že takrat pa so bržčas opasali grad tudi z zunanjim obzidjem, delno opremljenim s šalastimi polstolpi, a še brez pravih okroglih stolpičev. Dokaz za to ponujajo leta 1977 izkopani temelji obzidja ob današnjem stolpu s kapelo, ki se je na tem mestu polkrožno

Poznogotska strelna lina, vzdana kot spoli-ja v oporni zid polstol- pa v severnem obzidju

- 13. STOL.
- 14./15. STOL.
- OKOLI 1520
- SREDA 16. STOL.
- 17./18. STOL.
- MLAJŠE

usločilo in tako oklenilo staro grajsko jedro. Potek tega prvotnega obzidja, kakor smo ga označili na priloženem tlorisu s stavbnimi fazami, pa kajpak še vedno ostaja v veliki meri hipotetičen, saj n.pr. ne vemo, kako je potekal njegov lok na vzhodni strani grajskega kompleksa.

Tej fazi, ki okvirno zaobjema celotno 14. in 15. stoletje, gre pripisati tudi okrogli jugozahodni obrambni stolp. Ta je svoj čas varoval prehod prek grajskega jarka na zahodni strani grajskega obzidja, kjer je bil teren najbolj položen in zato grad tudi najbolj izpostavljen. O izrazito utrdbenem značaju stolpa govore le še skoraj dva metra debeli zidovi, druge njegove utrdbene sestavine niso več ohranjene. Takšen način obrambne krepitve gradov v tistem času ni bil redek – v bližini se nam ponuja primerjava s podobno zasnovanima in prav tako sekundarnima okroglima obrambnima stolpoma na Žovneku in Vrbovcu.

Poseg, ki je najtemeljiteje predrugal obodno zasnovano gradu pripisujemo tretji fazi njegovega razvoja v letih 1520 do 1530, torej že času, ko so se pričeli naši še napol trdnjavske zasnovani gradovi spreminjati v renesančne rezidence. Na velenjskem gradu znotraj starega dvoriščnega obzidja za tako temeljit poseg kajpak ni bilo več prostora. Stavbenik se je zato odločil, da obkroži vzhodni in severni obrambni zid s širokim pasom stanovanjskih prostorov. Poseg je bil tako temeljit, da je bilo treba porušiti celo del nekdanjega severnega obodnega zidovja ob prvotnem stolpu ter na tem mestu pozidati nov zid (stičišče starega in novega zidu je ob zalomu stene še lepo vidno). Ta je na severozahodnem delu zasnove omogočil ureditev novega vhoda v grajsko jedro skozi vhodno vežo, in je bila posebej zavarovana in utrjena. Tedaj so nastale tudi mogočne kleti pod vzhodnim in severnim grajskim traktom s še gotskimi dvoriščnimi okenci, ki imajo tristransko posnete robove (zaradi terenske neizravnosti so nameščena visoko nad nivojem zunanjega dvorišča), pa tudi portal v stražarnico ob vhodni veži. Oblika ščitcev, s katerima je okrašen, kaže, da ga lah-

ko postavimo v čas v katerega smo to fazo stavbnega razvoja velenjskega gradu opredelili.

Tudi portala, ki držita v kleti zahodnega krila in v katerih so se še ohranile stare, kovane železne vratnice, sta po nastanku približno sočasna. Na gotski čas spominjajo posnети robovi, loka nad podboji pa sta že polkrožno sklenjena. Hkrati s portaloma so nastala tudi podolgovata, žlebljena gotska okenca na dvoriščni strani zahodnega trakta, ki s svojimi oblikami prav tako kažejo na poznogotski čas. Vse to pomeni, da lahko nastanek današnje palacijske osnove velenjskega gradu pripišemo tretji fazi njegovega stavbnega razvoja in jo zaradi značilne mešanice poznogotskih in renesančnih elementov postavimo v prva desetletja 16. stoletja.

Po našem vrstnem redu četrta faza stavbnega razvoja obsega vse predelave, ki jih je doživel grad sredi 16. stoletja. Gradbeno snovanje na gradu je bilo zlasti sredi 16. stoletja zelo živo, saj sodi v ta čas vrsta časovno dovolj natančno opredeljivih renesančnih elementov tako v grajskem jedru kot v sestavinah obodnega obrambnega zidovja.

Povsem renesančna je predvsem mogočna rondela v jugovzhodnem delu grajskega kompleksa. Slogovno in časovno jo opredeljujejo renesančna okna v prvem nadstropju, poudarjeni kamnit paličasti venec, predvsem pa sestav fortifikacijskih členov v nadstropju, od značilno oblikovanih izlivnic za smolo do tipično renesančnih pravokotnih lin, boljše strelnic v nadstropju in kletih.

Podobne strelnice najdemo tudi drugod. Renesnančno je izoblikovana strelna lina v vzhodni steni vhodne veže, renesančna, a nekoliko mlajša pa je tudi tista v zunanji steni zahodnega trakta ob novejšem vstopu v grad.

Okna povsem enake oblike, kot so tista na rondeli, srečamo na dvoriščni strani južnega trakta. Takih oken je bilo

nekdaj več, vendar so jih pozneje zazidali ali prezidali. Tipični profil, ki ga kažejo renesančna okna, ima tudi portal v vhodnem stolpu. Ta portal je hkrati ključ za okvirno datacijo renesančnih sestavin gradu, saj je z letnico 1558, ki je vklesana na prekladi, časovno natančno določen. Tako vhodni stolp z renesančnim portalom kot enako koncipirani stolp s kapelo iz leta 1660 so potemtakem pozidali šele v renesančnem obdobju in tako okrepili prej na teh mestih zaobljeno obzidje.

Med renesančne prvine gradu štejemo tudi kamnite dvojne ali trojne konzole, ki so se ohranile na več mestih. Na rondeli nastopajo kot nosilke venčnega friza, včasih kot opore pomolov, drugod pa njihova prvotna funkcija ni več povsod do kraja spoznavna tako npr. pri konzoli ob notranjem vhodu. Dve posebno lepi trojni kamniti konzoli sta na severni strani grajskega jedra, kjer so tedaj nekaj desetletij prej pozidani severni trakt povišali za eno nadstropje. Renesančni pomol na tem traktu je še v celoti ohranjen in ga ob straneh odlikuje dvojje lepo oblikovanih renesančnih okenc, ki sta danes zazidani.

Le nekaj mlajši, a še iz 17. stoletja so verjetno baročno koncipirani arkadni hodniki, ki na zahodni, severni in vzhodni strani obtekaajo grajsko dvorišče in ki sodijo že v peto fazo grajskega razvoja. Arkade počivajo na okroglih, po sredi odebeljenih stebrih s pravokotnimi bazami, njihovi križni grebenasti oboki pa so s svojimi petami ponekod celo prekrili profile gotskih kletnih oken v zahodnem traktu.

Posegi v naslednjih obdobjih so dano podobo gradu samo dopolnjevali, ne pa spreminjali. Verjetno v 17. stoletju so h grajskemu jedru na jugovzhodni strani prizidali mali štirioglati stolpič, ki ga vidimo že na Vischerjevi upodobitvi gradu, leta 1660 pa so nekdanji stolp preuredili v kapelo, o čemer priča ohranjena letnica na njenih vratih. Baročnih je naposled tudi nekaj portalov v notranjem delu palacija. S temi posegi se je tlorisni razvoj gradu v temeljih ustavil,

saj so se poprejšnji stavbni posegi večidel omejevali le na ohranjanje obstoječega in na slogovno prilagajanje arhitekturnih sestavin vsakokratnemu okusu dobe.

V 19. in 20. stoletju je velenjski grad izgubil nekaj dragocenih prvotnih sestavin. Predvsem lahko obžalujemo, da so sredi preteklega stoletja odstranili prvotni vzdigni most ob dostopu v grad, obenem pa so historizirajoča prizadevanja tega časa dala novo zunanjo podobo mnogim arhitekturnim detajlom, zlasti oknom. Na obzidju so rekonstruirali zidno krono z nadzidki, prizidki na zunanjem dvorišču v jugovzhodnem delu kompleksa pa so dobili čela z značilnimi stopničastimi zalomi.

OGLED GRADU

Velenjski grad stoji na nizkem griču (n.v. 445 m) jugozahodno od Velenja v dolini reke Pake. Dostopen je z več strani – po dveh pešpoteh in po širši avtomobilski cesti, ki ovije grič in se približa gradu z zahodne strani. Postavljen je na živo skalo na skrajnem severovzhodnem robu zleknjenega platoja, ki se na severni, vzhodni in južni strani dokaj strmo spušča proti dolini, proti zahodu pa je odprt.

Na zahodni strani sta urejena dva dostopa v grajski kompleks, eden skozi vhodni stolp, drugi čez lesen mostovž, ki drži prek nekdanjega obrambnega jarka in nato skozi vrata v obzidju.

Velenjski grad ima dve poglavitni sestavini: Palacijsko jedro in obzidje z obrambnimi stolpi. Obzidje ima obliko nepravilnega peterokotnika ter je okrepljeno z dvema stolpoma, dvema bastijama in ima mogočno rondelo na vzhodni strani. Vhodni stolp je na južni strani in je okrogel, dvanadstopen, pokrit s stožčasto streho. V pritličju ima dve delno zazidani pravokotni strelni lini ter polkrožno sklenjen

portal z renesančno profilacijo in ravno preklado. Portal je iz peščenjaka, na njem je vklesana letnica 1558. Vratnice so stare, lesene, vendar ne prvotne.

Vhod v grajsko jedro

Skozi vhodna vrata stopimo v široko, obokano vežo, od koder pridemo na prvo dvorišče, od tod pa držijo tudi stopnice v prvo nadstropje prizidka, s katerim je stolp povezan. Dvorišče je na jugu zamejeno z obrambnim zidom, na severu pa z eskarpnim zidom platoja, na katerem stoji gmota osrednje grajske stavbe. Tam, kjer se južno obzidje v ostrem kotu zalomi proti severu, se na notranji strani prislanjata nanj mlajša objekta, ki sta nekdanj rabila za hleve. V severnem delu vzhodnega prizidka je danes vhod v muzejski rudarski jašek, ki je urejen pod prizidkom in rondelo.

Skozi vzhodni prizidek je dostopna tudi rondela, ki oklepa jugovzhodni vogal obzidja. Rondela je mogočna enonadstropna stavba krožnega tlorisa s stožčasto streho. V kleti

ima dvoje manjših pravokotnih okenskih odprtin in tri majhne strelne line ključaste oblike. Okni sta sezidani iz opeke, imata ravni leseni prekladi, nastali pa sta iz nekdanjih strelnih lin. Kletni del rondele je na zunanjščini ločen od pritličja z močnim paličastim kamnitnim vencem, nad njim pa so v pritličju tri renesančno oblikovana, polkrožno sklenjena okna z bogatimi profili ter manjša pravokotna strelna lina. V nadstropju, ki je poudarjeno s širokim, močno izstopajočim venčnim frizom, slonečim na dvojnih kamnitnih konzolah, so med konzolami navpične odprtine, ki so nekdam rabile kot izlivnice za smolo, na mestih pa, kjer ni izlivnih jaškov, so v vsakem četrtem polju pravokotne strelne line. Sistem je bil zasnovan tako, da sta med dvema strelnima linama po dve izlivnici za smolo. V jugozahodnem kotu rondele, kjer se ta stika z južnim obzidjem, je v vrhnjem nadstropju strelna lina posebne ključaste oblike.

Severni del obzidja je okrepljen s stolpičem in šalastim polstolpom. Polstolp je ohranjen samo v temeljih. Z zunanje strani ga opira troje prislonjenih opornih zidov, v srednjem opornem zidu pa je sekundarno vzdana iz enega kosa peščenjaka izklesana strelna lina.

Polkrožni stolp v severozahodnem vogalu obzidja je ohranjen v celoti. Na njegovi zunanjščini so v spodnjem pasu na severni strani tri manjše pravokotne strelne line, v zgornjem, pritličnem pasu pa so štiri novejša pravokotna okna brez profilov. Dve od teh oken imata še stare, neprofilirane kamnite okvire. Vhod v stolp je na notranji, dvoriščni strani. Tu je lep renesančen kamniten portal, ki ga sestavlja dvoje žlebljenih pilastrov z bazama in kapiteloma ter ravna preklada, na kateri je vklesana letnica 1660. Nad preklado je leseno, pretrgano čelo, v katero je bila nekoč vkomponirana slika. Stolp je v pritličnem delu znotraj obokan in tlakovan, pod tlakom pa je grobnica, ki je dostopna skozi odprtino v tleh. V pritličju je bila do zadnje vojne grajska kapela.

V obzidju, ki oklepa grad na zahodu, je v temeljih ohranjena še ena šala ki je podobna šali na severni strani, le da je manjša in so tudi njene stene skoraj za polovico tanjše. Obe šali se namreč z debelino svojih zidov prilagajata debelini obzidja, v katero sta vpeti in ki je v severnem in severovzhodnem delu močno okoli 100 cm, povsod drugod pa le po 60 cm.

Nivo grajskega jedra se vzdiguje povprečno šest metrov nad obzidje. Nepravilni peterokotnik se po obliki skoraj približuje nepravilnemu četrkotniku z zalomljeno severno steno. Iz gmote jedra raste na jugozahodni strani mogočni dvonadstropni okrogli stolp, na jugovzhodni strani pa se prislanja k osrednji stavbi vitek štirioglat stolpič.

Zunanjščino grajskega jedra je večidel izoblikovalo devetnajsto stoletje. Samo zahodna stena je delno neometana in

razločno kaže svojo strukturo. Zidava je neenotna, neurejena; severni vogal, zidan iz klesancev, razodeva njen srednjeveški nastanek. Okna so v višini nadstropja, kar je razumljivo spričo nekdanje obrambne namembnosti te stene, in še tu niso prvotna. V novejšem času so skozi stene prebili pomožni vhod na grajsko dvorišče in ga opremili z betonskimi stopnicami.

Plašč okroglega dvonadstropnega jugozahodnega obrambnega stolpa zgodovinsko ni ravno zgovoren. Prvotne odprtine so zazidane, današnja okna so iz 19. stoletja. Le dve konzoli s ščitcem izvirata iz 16. stoletja; nekdanj sta pač nosili pomol, danes pa opirata balkon.

Močno predelana je tudi južna sten. Na nekaterih mestih, kjer je omet odpadel, opazimo kamnito zidavo z izrazito težnjo po plastenju, kar kaže, da imamo opraviti z ostankom prvotnega, bržčas še romanskega gradu. Okna imajo baročne profile, dve pa še kamnite gotske okvire.

Sloki štirioglati stolpič, ki sklepa jugovzhodni vogal gradu, so prizidali k zasnovi pozneje. Vanj so v novejšem času prebili vhod, ki drži v grajske kleti.

Vzhodna in severna stena palacija sta zunaj polkrožno povezani in stavbnozgodovinsko najbolj zgovorni. Spodnji pas je brez odprtin, v višini kleti pa je ohranjen niz okenc z okviri iz peščenca in posnetimi robovi iz časa pozne gotike. Nad njimi je vrsta mlajših oken pravokotne oblike, ki se po velikosti ujemajo s poznogotskimi, medtem ko so okna v nadstropju delno pravokotna, delno sklenjena s segmentnimi loki. Tik pod vrhom stene je še vrsta manjših ovalnih oken, ki osvetlujejo podstrešje. Stena se nad novejšimi okni v nadstropju lahko zalomi, kar kaže, da so ta del palacija nekoč povišali.

Severna stena se pripne na zahodno steno z lahnim zamikom. Tu je pozidano stopnišče do dostopa v grajsko jedro,

ki je bil nekdanj opremljen z vzdžnim mostom. Vhod sestavlja kamniten portal z lesenimi, močno okovanimi vratnicami, v katerih so nameščena izmuzna vratca za primer skrajne nevarnosti. Portal je polkrožno sklenjen in ima posnete robove.

Skozi vhodna vrata pridemo v majhno vežo, ki se na južni strani odpira na arkadno dvorišče. Prehod oblikuje polkrožno sklenjen, kamniten slavalok s posnetim robom. Na vzhodni strani je v steni zdaj zazidana strelna lina ključaste oblike, strop pa, ki je še prvoten, je sestavljen iz zmoženih lesenih tramičev.

Arkadni hodniki v notranjem dvorišču gradu

Dvorišče ima obliko nepravilnega trapeza in je tlakovano z rečnimi oblicami. Na zahodni, severni in vzhodni strani ga obdajajo arkade, ki obtekajo poslopje v vseh njegovi višini, južna stran pa je prosta. Tu je vzdana v steno heraldična plošča z napisom: *NOBILIS CAROLVS ADAMO-VICH DE SCEPIN ET VXOR EJUS BIANCA NATA CA-PELLO COMTISSA DE WICKENBVRG ANNO 1858.*

Arkade počivajo na nizkih toskanskih stebričih. Arkadni hodniki so v pritličju in nadstropju svodeni s križnimi grebenastimi oboki ter tlakovani z opečnimi tlakovci. Pod grebenastimi oboki ob severnem traktu je kamnit vodnjak. Z dvorišča se odpirajo dostopi v vse pritlične prostore, obenem pa drži od tod v prvo nadstropje poslopja stopnišče, prislonjeno k zahodnemu arkadnemu krilu. V tleh pod severnim arkadnim krilom je z lesenim pokrovom zakrita odprtina, skozi katero držijo stopnice v klet.

Pritlični prostori so prvotno rabili za kleti. V zahodnem traktu sta dva samostojna kletna prostora. Z arkadnim hodnikom ju povezujeta še nekdanja poznogotska kamnita portala s kovanimi, železnimi vratnicami. Prostora sta tlakovana s klinkerjem, prekrivata pa ju kamnita grebenasta oboka. Svetlobo dobivata skozi podolgovata gotska okenca s profiliranimi kamnitimi okviri, ki se odpirajo na dvorišče.

Drugi prostori v pritličju so manj zanimivi. Posebej nas pritegne le banjasto obokani prostor ob vhodni veži na skrajni zahodni strani severnega trakta, ki je nekdanj rabil za stražarnico. Vanj drži prvotni kamnit poznogotski portal z bogato profilacijo, volutastimi ramenimi in ravno preklado. Na posnetem robu preklade, v temenu, je kamniten ščitec z mojstrskim znamenjem; s ščitcem je okrašen v ramenu nad paličastim profilom tudi levi podboj.

Na prvotne banjaste oboke zadenemo še v kletno – pritličnih prostorih južnega trakta, drugod v pritličju pa so prostori že prekriti z novejšimi ravnimi, zidanimi ali lesenimi stropi. Na dvoriščni fasadi južnega trakta je ohranjeno tudi renesančno okno iz 16. stoletja ter portal iz istega časa, poleg tega pa je tu predelan gotski portal. V nadstropjih so prostori dobili svojo današnjo podobo v po-baročni dobi.

Važnejša literatura:

- Grafenauer Bogo, *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana 1962
- Janisch Josef Andr., *Topografisch-statistisches lexikon von Steiermark*. Graz 1885, Bd. III.
- Kos Milko, *Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja*. Ljubljana 1955
- Orožen Ignaz, *Das Bisthum und die Diözese Lavant. V. Theil, Das Dekanat Schallthal*. Graz 1884
- Otorepec Božo, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*. Litija 1974
- Pirchegger Hans, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte*. Munchen 1962
- Schmutz Carl, *Historisch Topografisches lexicon von Steiermark. III. Theil*. Graz 1822
- Stopar Ivan, *Program za spomeniško obnovo velenjskega gradu*. Celjski zbornik, Celje 1969–70
- Stopar Ivan, *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana 1986
- Stopar Ivan, *Spremna beseda h knjigi G. M. Vischer, Topografia ducatus Stirie*. Ljubljana 1971
- Stopar Ivan, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na območju slovenske Štajerske*. Ljubljana 1977
- Stopar Ivan, *Stare celjske upodobitve*. Celje 1980 (1981)
- Vale Giuseppe, *Itinerario di Paolo Santoni in Charintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487*. Citta de Vaticano 1943
- Zahn Joseph von, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I.–III.* Graz 1875–1903

LE VKUP, LE VKUP UBOGA GMAJNA

*Te * dni pred 350 leti je ta bojni klic kmečke gmajne spet zbral pod svojo zastavo trume spodnještajerskih kmetov, ki so planili na gradove, župnišča, samostane – simbole svojega podložništva. Od 24. aprila do 8. maja, ko je kmečka vstaja doživela svoj višek, so kmetje po uradnih podatkih zavzeli in oplenili ali porušili 35, po manj zanesljivi novoklosterski kroniki pa kar 67 gradov, samostanov in župnišč. Tako je bil kmečki upor iz leta 1635 krajevno sicer bolj omejen, po temeljitosti oz. povzročeni škodi pa je presegel oba velika kmečka upora leta 1515 in 1573.*

Upor je najprej izbruhnil na posestvih Feliksa Schrattenbacha med Trbovljami in Vranskim, kjer se je moralo kmečko nezadovoljstvo kazati že v začetku leta 1635. Feliks Schrattenbach, star vojak iz Vojne krajine, si je namreč že februarja priskrbel cesarsko dovoljenje oz. naročilo deželnemu profosu, naj poskrbi za pomirjenje kmetov. Vendar je Schrattenbach šele sredi aprila ugotovil, da se nezadovoljstvo tako širi, da mu sam s svojimi ljudmi ne bo kos in je poklical profosa na Spodnje Štajersko. Profos Lavrencij Maas se je takoj odzval in 19. aprila prišel do Celja

** Članek je izšel v tedniku Naš čas maja 1985 in bil posvečen 350-letnici kmečkega upora v Šaleški dolini. Dober mesec po izidu tega članka je izšla knjiga dr. Jožeta Koropca, Mi smo tu, ki prinaša nekatera nova dognanja o uporih 1635. Kljub temu, da ta nova spoznanja v članku še niso upoštevana, ga objavlamo nespremenjenega, saj kljub temu prinaša za našo dolino najpopolnejšo sliko upora. Dodano pa mu je »Še nekaj razmišljanj o uporih leta 1635«, kot neke vrste dopolnilo.*

s četo, ki je štela le 40 mož, saj bi naj poskušal kmete pomiriti zlepa. Schrattenbachu ni bilo prav nič po volji, da bi se Maas pogajal s kmeti in poslušal njihove pritožbe, zato je svojo in Maasovo četo zapletel v spopad s kmeti pri Grajski vasi in tako pokazal, da upor vsekakor hoče zadušiti z orožjem. Deželni profos se je tako 24. aprila vrnil v Gradec in že spotoma zvedel, da se uporni kmetje zbirajo tudi po drugih štajerskih krajih vse do Maribora.

Še isti dan je izbruhnil pravi upor, pri čemer dan začetka – Jurjevo kot ljudski praznik pomladi – kaže morda tudi na to, da je bil začetek upora vnaprej dogovorjen. Najprej so v roke upornih kmetov padla tri središča posesti Feliksa Schrattenbacha; Ostrovica, Heckenberg in Burgstall pri Vranskem. Isto usodo je doživela tudi graščina Voljsko pri Žalcu, ki je bila last Schrattenbachovega sorodnika, Hansa Frederika. Upor se je nato širil na škofovsko posestva v zgornji Savinjski dolini, kjer sta padla gradova Rudnik in Vrbovec, kmetje pa so naskočili tudi sedež škofa v Gornjem gradu.

upor v šaleški dolini

Za zgornjo Savinjsko dolino je prišla na vrsto Šaleška dolina. Po podatkih Boga Grafenauerja, ki je upor leta 1635 doslej najbolj podrobno opisal, so kmetje v dolini najprej naskočili in zavzeli šoštanjski grad, Lilienberg (nad Pesjem) in Schwarzenstein v Šentilju, ki naj bi bili v rokah Jurija Schrattenbacha, člana družine torej, ki je s svojim ravnanjem povzročila začetek upora. Iz podatkov drugih piscev (Ignaz Orožen, Franc Hribernik, Janko Orožen, Ivan Stopar) pa izhaja, da so bili ti gradovi sicer res zavzeti med prvimi in tudi najbolj razdejani, vendar je bil Schrattenbachov le šentiljski Švarcenštajn, medtem ko sta šoštanjski grad in Lilienberg v času upora pripadala družini Sauer.

Kaj vse se je dogajalo v dolini med uporom po doslej odkritih oz. objavljenih podatkih ne vemo. Znane so le posledice; poleg treh prej omenjenih so v kmetske roke namreč padli še gradovi: Šalek, Turn v Škalah, Forhtenek nad Ravnami in Helfenberg ob vstopu v Šaleško dolino pri Šentilju. Jože Curk k temu seznamu dodaja še dva: Ravne pri Šoštanju (Gutenbichel ali Forhtenek?) in Turn ob Paki (Packenstein v Šmartnem ob Paki?). Če so seveda njegove navedbe točne, bi tako v Šaleški dolini bili zavzeti v upor prav vsi gradovi, ki so takrat še stali. Izjema je seveda le velenjski grad, za katerega se vsi prej omenjeni pisci strinjajo, da ga zaradi močnega obrambnega obzidja, ki so ga gradili ravno v desetletjih pred uporom, kmetje niso mogli zavzeti. Ne glede na to, ali so Curkovi podatki točni ali ne, pa moremo soditi, da je Šaleška dolina v tem upor prav gotovo predstavljala eno najpomembnejših središč upora.

In kaj se je pravzaprav zgodilo z gradovi, ki smo jih prej naštevali in njihovimi prebivalci? Natančnejših podatkov za dolino nimamo, vendar na splošno za ta upor velja, da so graščaki kmetom še pravi čas pokazali pete. Znani pa so tudi primeri, ko so kmetje pobili vse, ki so jih našli in grad zažgali. Podati za Šaleško dolino govorijo le o oplenjenih in izropanih gradovih. Drugače je bilo v Šentilju, kjer so razkačeni podložniki Jurija Schrattenbacha grad Švarcenštajn porušili ali vsaj »močno poškodovali«. Zasedovanje kasnejše usode ostalih gradov pa nam pokaže, da so tudi še nekateri drugi utrpeli škodo kot jo navedajo viri iz časa upora. Tako kaže, da po upor niso več obnavljali starega gradu Lilienberg, ki je stal na hribčku zahodno od cerkve sv. Jakoba. Vischerjev bakrorez, ki je nastal slabega pol stoletja kasneje, nam kaže že podoba novega Lilienberga, ki je stal sredi današnjega naselja Pesje. Podobno velja tudi za Forchtenek, ki je sicer pet let po upor še dobil novega lastnika – Davida von Neuhausu iz Greifenfelsa. Toda ta in njegovi nasledniki so grad očitno prepustili njegovi usodi, saj ga Vischerjev bakrorez leta

1681 že upodobi kot močno razvaljeno ruševino. Tudi Helfenberga po uporu niso več obnavljali in so nekoliko nižje na današnjem posestvu kmeta Skrlina zgradili nov grad, ki ga je leta 1800 povsem uničil požar. Tako moremo vsaj za te tri gradove reči, da se je kmečki upor toliko zarezal v njihovo usodo, da jih poslej niso več obnavljali in so jih prepustili zobu časa. Zanimivo pa je, da to ne velja za Švarcenštajn, ki je bil sicer porušen, toda Vischerjev bakrorez dokazuje, da so ga v slabih petdesetih letih po uporu povsem obnovili.

Grad Švarcenštajn (Gradič) v Šentilju iz leta 1681

Tako močno kmečko gibanje je prav gotovo moralo zapustiti vidne sledove v ljudskem izročilu. Žal so nam v tem pogledu na voljo le nekateri zapiski Janka Orožna iz let pred drugo svetovno vojno. Odsev kmečkega upora iz leta 1635 bi utegnili najti v pripovedi, da so nekoč podložniki helfenberškega graščaka prisilili, da je kar nag zbežal na varno v zaloško graščino severno od Petrovč. V Šentflorjanu pri Šoštanju pa je bila zapisana zanimiva pripovedka o graščinskem hlapcu na gradu Katzenstein, ki je stal na mestu današnje cerkve sv. Florjana. Z njim so na gradu tako grdo ravnali, da je pobegnil iz službe in nato služil nekaj

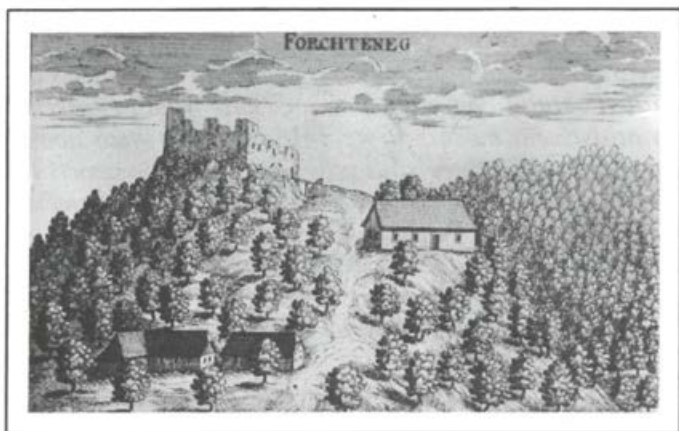
let cesarju. Tu se je zelo izkazal in cesar mu je obljubil izpolniti kakršnokoli željo. Hlapec si je izvolil velik top in nekaj topničarjev in z njimi je potem razstrelil in uničil vse gradove. Ta pripoved je zanimiva zlasti zato, ker nakazuje splošno potezo vseh kmečkih uporov v tem času – zaupanje v cesarja in njegovo pravičnost, ki naj bi segala celo tako daleč, da bi le-ta kmetom pomagal proti zemljiškim gospodom.

Še bolj neposreden spomin na kmečki upor iz leta 1635 je verjetno tale pripoved o škalskem Turnu: graščak na Turnu je bil neki Tomaž, ki je nalagal kmetom neznosne davke. Pri njem je bil zaposlen neki Boštjan, ki je dvigal in spuščal dvizni most. Ta se je graščaku silno zameril, tako da ga je odpustil in nato zaposlil njegovega brata. Boštjan, njegov brat in škalski kmetje pa so se zdaj zarotili proti graščaku in neko temno noč pričakali graščakovega izterjevalca davkov, ki se je vračal v grad poln izterjanega denarja. Pobrli so mu ves denar in ga nato peljali v graščino po pridvižnem mostu, ki ga Boštjanov brat tisto noč ni dvignil. V gradu so prisilili graščaka, da jim je izročil ves denar, ki ga je imel skritega v kleti, bilo ga je pol vrečice. Graščaka in izterjevalca so nato zvezali in ju zaprli v klet. Nato so podrli dvizni most in izginili v noč.

nadaljevanje in konec upora 1635

V Šaleški dolini so kmetje torej že v prvih dneh upora zavzeli večino gradov. Zemljiška gospoda je verjetno zbežala in lahko si mislimo, da so kmetje za nekaj dni prevzeli vso oblast. Upor se je širil še na vzhod; na Dravsko polje, proti Ptujju in Mariboru, močno pa je odmeval tudi v okolici Šentjurja, Konjic, Polskave, Pragerskega, Laškega in Trbovlja. Svoj višek je dosegel do 8. maja 1635, saj od tedaj dalje niso osvojili nobenega gradu ali samostana več

in kmetje so bili neomajni gospodarji dežele. Kot kaže, so se zdaj nemiri začeli širiti tudi preko meja Štajerske, na Gorenjsko, Dolenjsko in Koroško, vendar o tem ni tako zanesljivih poročil. Upor je torej zavzel že tako velike razsežnosti, da je bil že skrajni čas za plemiško protiakcijo. Po 11. maju je štajersko – hrvaško mejo že prestopila četa krajišnikov pod vodstvom Schwarzenberga, ki je štela 1300 mož. Tudi na Kranjsko je v tem času prišlo 700 krajišnikov. Schwarzenberg je že kar spotoma razbil nekaj oddelkov upornikov in 19. maja prišel do Celja, 22. maja pa se je odpravil v uporno Savinjsko dolino. Pri Žalcu je priredil pregled svojih čet združen z vojaškimi vajami, da bi pognal upornikom strah v kosti. To mu je precej dobro uspelo, saj je zdaj kmečka vojska hitro razpadla.

Razvaline gradu Forhtenek v Vischerjevi Topografiji vojvodine Štajerske

S tem v zvezi šoštanjski zgodovinar Franc Hribernik omenja enega izmed redkih spopadov kmetov s krajišniki, vendar žal ne omenja vira, iz katerega je črpal opis tega spopada, ki ga drugi pisci o tem upor ne omenjajo. Tako naj bi se po menevrih krajišnikov blizu Žalca skupina kmetov le odločila za upor in se utaborila pri šoštanjskem gradu

(verjetno pri Pustem gradu) in tu pričakovala krajišnike. Res je kmalu prišlo do neenakega boja, v katerem naj bi krajišniki posekali kar 31 upornikov in jih 23 ujeli. Če je podatek točen, smemo domnevati, da je bila ta uporniška skupina iz Šaleške doline in nas še utrjuje v prepričanju, da je bila Šaleška dolina pomembno središče upora.

Upor je bil zdaj že v glavnem zadušen, vendar je vojska iz Vojne krajine še do 12. junija ostala v deželi in po svoji navadi iz prejšnjih uporov pustošila po deželi. Nad njimi so se pritoževali tudi štajerski deželni stanovi, ki so krajišnike odpoklicali. Ugotavljali so, da je med njimi lepo število nenajetih vojakov, »navadna pridružena tolpa« in da je krajišnikom »manj za obrambo dežele kakor za ropanje, plenjenje in nerednosti, saj ne jemljejo plena le pri upornikih, marveč tudi pri zemljiških gospodvih ter pri njihovih zvestih podložnikih in odvažajo vse naropano iz dežele«. Takšno ravnanje je med kmeti povzročilo nova nezadovoljstva in ponovne upore pri Laškem ter med Celjem in Konjicami, ki pa so bili takoj zatrti.

Kmetje so morali spet skloniti glave in se podvreči starim in novim dajatvam, ki so jih naložili tistim, ki so sodelovali v uporu. Na kmečka ramena so se seveda zvalila tudi vsa bremena, ki jih je imela dežela z organiziranjem in vzdrževanjem vojske in so dosegla velikansko vsoto 26.700 goldinarjev. K tem bremenom pa so oškodovani zemljiški gospodje prav radi pridružili še svoje zahteve zaradi oplenjenih ali porušenih gradov.

vzroki in ozadje upora v šaleški dolini

Kmečki upor leta 1635 je bil še zadnji kmečki upor stare vrste – uperjen predvsem proti zemljiškim gospodvom. Splošne vzroke upora lahko iščemo v večanju podložniških bremen, vse večje osebne podrejenosti zemljiškim gospodom in povečani brezpravnosti. Samovolja zemljiških gospodov je prav v tem času pognala z njihovih kmetij cele rodbine. Tisti gospodje, ki so v svojih rokah imeli še sodišče (v Šaleški dolini Šoštanj in Velenje) so celo po sodobnih plemiških virih »iskali bolj dobiček kakor zločince, zato ni čudno, da postajajo ceste nevarne..., sodišča pa izrekajo krivične kazni za pravične«. Poleg teh je kmečkemu uporu leta 1635 botrovalo še nekaj drugih vzrokov. Turški vpadi so ravno nekaj desetletij pred začetkom upora pojenjali in število prebivalstva se je zdaj hitreje povečevalo. Ob tem »odvečni« kmečki sinovi niso več tako zlahka uhajali z zemlje v mesta, saj je zemljiški gospod povečal vezanost podložnikov na zemljo. V letih pred uporom je tudi občutno upadla trgovina v katero so bili vključeni tudi kmetje. Leta 1618 se je namreč začela tridesetletna vojna, ki je povzročila gospodarsko krizo v vsej srednji Evropi in so jo občutili tudi v naših krajih. Posledica vojne je bilo tudi povečanje davkov cesarskemu dvoru, ki pa so jih uporni kmetje pripisali samovolji zemljiških gospodov.

Razvoja podložniških bremen v Šaleški dolini ni odslej naddrobneje obdelal še nihče, čeprav je v Gradcu in Ljubljani ohranjenih nekaj urbarjev različnih zemljiških gospodstev v dolini. Za šoštanjsko gospodstvo pa je nekaj podatkov zbral Franc Hribernik, ki je ugotovil, da so se sprva zmerne naturalne, denarne dajatve in tlaka začele povečevati v 15. stoletju, ko so pri nas celjsko dediščino prevzeli Habsburžani. Ti in njihovi nasledniki so začeli dajatve višati, uvajati nove in naturalne dajatve prevajati v denarne.

Urbar šoštanjске gosposčine iz leta 1575 kaže, da je kmet Strakovnik iz Raven moral vsako leto v grad dajati: 1 mla-do in eno staro svinjo, 4 škafe rži in 2 škafa ovsa, 3 kure, 20 jajc, 58 krajcarjev zemljiškega davka in 2 kr. pisarniške pristojbine. Vsi podložniki pa so morali tedaj opraviti še tri dni tlake na teden. Po urbarju iz leta 1700 je moral isti kmet letno odšteti že: 4 škafe rži in 3 škafe ovsa, vse ostale dajatve pa so bile prevedene v denarne, tako je zdaj zem-ljiški davek znašal 7 goldinarjev in 30 krajcarjev, vojaški davek 5 gl. 37 kr., kontribucija (davek za upor leta 1635?) 45 kr., namesto priprege oz. vozne tlake je plačeval 3 gl., namesto jagnjeta 30 kr., namesto 3 ovc 3 gl., namesto ma-lih služnosti (perutnina, jajca itd) 14 kr., namesto 25 dni ročne tlake pa 3 gl. 7 kr.. Pri tem je seveda treba upošte-vati, da je tudi v teh časih inflacija znižala vrednost denar-ja, vendar bi natančnejši izračun pokazal, da so se breme-na kmetov v dobrem stoletju bistveno zvišala.

Razen z rednimi dajatvami so bili kmetje ves čas obreme-njeni še z izrednimi, kot so: pristojbine za pobiranje žira, drv, za sodnijske usluge, sodne postopke in izvrševanje ka-zni itd. Posebej občuten je lahko bil t.i. »poklon«, ki ga je moral plačati novi gospodar na kmetiji ob smrti starega. Šoštanjски gospodje so poleg tega pobirali še žitno dese-tino v Velikem vrhu, Rečici, Paški vasi, Gorenju, Skornu, Topolšici, Ravnah, Družmirju, Lokovici, Zavodnji, Šentilju, Plešivcu, Podkraju, Bevčah in Šoštanju. Vendar te desetine niso obdržali sami, ampak so jo za vsak kraj po drugem ključu delili z ostalo gosposko; z župniki (zlasti škalskim), ljubljanskim škofom, šaleškimi gospodi itd. Po urbarju iz leta 1575 prvič izvemo za vinsko desetino, ki so jo šoštanj-ski gospodje dobivali v Lokovici, Topolšici, Skornem in jo dajali pol škalskemu župniku. Pobirali so jo tudi v Šentilju in jo delili z ljubljanskim škofom, v Zavodnji pa so sami obdržali četrtno vinske dajatve, četrtno je dobil šaleški gospod in polovico ljubljanski škof.

Tudi ljudsko izročilo iz Šaleške doline je ohranilo marsikak spomin na težke čase podložništva. Tako so se v Škalah

spominjali, da jim je turnski graščak nalagal tako veliko tlako, da so stari ljudje še pred vojno govorili o njej s strahom. Kmet s srednje veliko kmetijo je moral imeti delavca na grajski zemlji ves teden, tri dni v tednu pa je vrhu tega moral imeti s seboj še par vprežne živine. Izročilo govori tudi o nasilju in okrutnosti zemljiških gospodov v Šaleški dolini; na Pakenštajnu v Šmartnem ob Paki naj bi tako imeli velik podzemni prostor v katerega so metali kmečka dekleta, ki jih je gospoda zlorabila, kadar se je zbrala na lovskih gostijah. Lilienberška gospoda je podložniške dečke uporabljala namesto psov za gonjenje divjadi. Šaleški gospodje pa so pri tlaki za vse tiste, ki so le malo počivali uporabili hudo kazensko sredstvo – oslico. Oslico, ki ni le plod ljudske domišljije, je predstavljalo bruno, ki je stalo na štirih nogah in je bilo navzgor ostro prišiljeno. Kaznovani je moral bruno zajahati, potem pa so mu noge zvezali in jih obtežili s kamni. Večkrat je bil kdo zaradi takega mučenja pohabljen ali je celo umrl.

Posebno huda obremenitev za kmete, je bila zidava oz. popravljanje gradov. Tudi ljudsko izročilo omenja zidanje Forhteneka, kjer so kmete tako silno mučili s tlako, da je marsikomu obležala vprežna živina mrtva pred vozom. Mnogi teh muk niso mogli več prenašati in so se izselili. Tako je menda opustelo celo področje, ki leži deloma v škalski oz. podgorski župniji in se je imenovalo Pusta gora. Tudi prepadna stena na kateri stoji Šaleški grad je po ljudskem mnenju nastala ob zidanju grajskega stolpa. Pri tem so s kmeti, ki so prihajali na tlako zelo grdo ravnali. Ko je nekoč okrutna mlada grofična mučila starega kmeta se je pod njo odprla zemlja in jo požrla. Stari graščak je dal potem na tistem mestu kopati, da bi rešil svojo hči in pri tem je nastal prepad.

Tudi preverljivi zgodovinski podatki nas prepričujejo, da je bilo zidanje in popravljanje gradu hudo breme. Tako so morali šoštanjski podložniki ob začetku zidave današnjega gradu leta 1575 opraviti na leto 4 dni vprežne tlake in 8

dni ročne. Podložniki s polovičnih kmetij so morali opraviti polovico manj tlake. Enako dolžnost so morali opraviti tudi ob popravilih tedanjega mestnega gradu v Šoštanju, ki je stal na današnjem glavnem šoštanjskem trgu. In še to; današnji šoštanjski grad, ki je bil v tistih časih namenjen za desetinsko kaščo, so gradili tudi še leta 1623 in tudi leta 1658 še ni bil povsem dograjen.

Tudi za nekaj drugih gradov v Šaleški dolini vemo, da so večje prezidave in dozidave doživljali ravno v letih ali desetletjih pred uporom leta 1635. Gradovi, ki so v 14. in 15. stoletju v razdobju sorazmernega miru izgubljali svoj izrazito vojaški značaj in se obdajali z venci stanovanjskih poslopij, so se v 16. stoletju namreč začeli ponovno utrjevati. Pri tem so poskusili obdržati stanovanjsko udobje, obrambo pa so preselili na obrobje gradu, na obzidje z obrambnimi stolpi in jarki. Najbolj značilen primer takih dozidav je velenjski grad, kjer nam gradnjo novega obrambnega sistema z obzidjem, jarkom in šestimi obrambnimi stolpi (trije so še ohranjeni) datira letnica 1558 na vhodnem stolpu in letnica 1660 na grajski kapeli, ki je postavljena v obzidje. Istočasno so tudi v samem grajskem jedru izvršili obsežne prezidave z dodajanjem mnogih renesančnih dekorativnih elementov, vzdali nova renesančna okna in vrata in pozidali današnji arkadni hodnik na notranjem dvorišču itd. Podobne prezidave so v 16. stoletju opravili na gradu Gorica pri Velenju, Lilienbergu pri Pesju, v 17. stoletju pa še na Turnu v Škalah. Tako lahko rečemo, da je bilo zidanje oz. popraviljanje gradov v Šaleški dolini eden izmed pomembnih vzrokov kmečkega upora leta 1635.

ŠE NEKAJ RAZMIŠLJANJ O UPORU LETA 1635

Razpravo z naslovom »Le vkup, le vkup uboga gmajna« je prof. Hudales napisal in objavil ob 350-letnici kmečkega upora v Šaleški dolini aprila 1985 v lokalnem glasilu Naš čas. Nekaj mesecev po objavi tega članka, pa je izšla pri založbi Obzorja knjiga prof. dr. Koropca z naslovom Mi smo tu. Ta knjiga prinaša mnoga nova odkritja o velikem slovenskem kmečkem uporu leta 1635, ki jih razumljivo prof. Hudales v svoji razpravi še ni mogel upoštevati. Kljub temu pa je razprava, ki jo imamo pred nami za poznavanje upora v Šaleški dolini toliko pomembna, da jo uvrščamo v naš zbornik. Kot urednik bi želel le dodati nekaj dopolnil ki jih prinaša knjiga dr. Koropca in ki pričujočo razpravo dopolnjujejo. Vsak, ki pa bi se želel podrobneje seznaniti z obravnavano dobo, pa bo moral sam poseči po Koropčevi knjigi, ki je pravi učbenik za pričujoči upor.

V Šaleški dolini, ki je zaradi velikega števila gradov dobila ime tudi dolina gradov, je bilo konec 16. in v začetku 17. st. »delujočih« 10 gradov: Gutenhart (Dobrova pri Velenju), ki se prvič omenja ravno v obravnavanem času – leta 1613, Ekenštajn, ki pa ga kot sedež gosposčine ravno v tem času zamenjuje spodnja graščina Gorica, Forhtenek, Limbar v Pesju, Pakštajn, Šalek, Šoštanj, kjer je bil sedež gosposčine sedaj žal izginuli »mestni grad«, Švarcenštajn, Turn v Škalah in Velenje. Če pogledamo lastnike teh gosposčin, pa lahko ugotovimo, da je prva polovica 17. stol. čas, ko se je zamenjalo veliko število lastnikov. To postane razumljivo, če se spomnimo, da je to ravno čas dokončnega obračuna z reformacijo v ljubljanski škofiji, pod katere jurisdikcijo je spadala Šaleška dolina.

V Šaleški dolini so bili pristaši reformacijskih idej skoraj vsi graščaki. Tako se v zgodovinskih virih omenjajo, kot sledbeniki lutrovih idej velenjski graščaki Wagni, ki so od leta 1597 posedovali tudi gosposčino Šoštanj, ter Pakštajn in krajši čas tudi Švarcenštajn, Šentiljski gradniki Trebniški, Altenhauserji iz Forhteneka, Raumschüssli iz Šaleka in tudi naslednik Wagnov Hans Žiga Herič. Po zmagi protireformacije so bili vsi ti postavljeni pred izbiro ali se odreči protestantski veri, ali pa se odseliti. Zato so tudi sprememnajmogočnejša rodbina v Šaleški dolini Sauer, ki je posedovala gosposčine Limbar, Šoštanj in Velenje. Med velike rodbine na spodnjem Štajerskem šteje Koropec v omenjeni knjigi tudi rodbino Šratenbah, ki je poleg ostalih imela v svoji posesti tudi gosposčino Švarcenštajn v Šentilju. Za potek upora v dolini pa je tudi zelo pomemben lastnik gradu Šalek Erazem Raumschussel, katerega so obdolžili po koncu upora celo sodelovanja z uporniki.

Reformacija je na sam izbruh upora imela gotovo tudi direkten vpliv. Sicer lahko z gotovostjo rečemo, da ideje reformacije na dogajanja v Šaleški dolini niso v ničemer vplivale, saj je reformacija ostala omejena zgolj na plast plemičev, toda njen propad, ki je povzročil, kot smo že zgoraj omenili velik pretres med plemiškimi rodbinami, je prav gotovo v veliki meri omajal ugled in položaj plemstva pri podložnikih, kar je še olajšalo odločitev za upor.

Kmečki upor leta 1635 je imel tudi v Šaleški dolini svojo predzgodovino. Tako so si bili vladarjevi podložniki v Šoštanju že leta 1574–76 v laseh s svojim zakupnim zemljiškim gospodom Viljemom Gallerjem in njegovim upravnikom Aleksandrom Freiburgerjem zaradi izkoriščanja gozdov, kupnega prava in gospodovih nasilij, zlasti obsežnega plenjenja konj. Posebej so se zaostрили odnosi leta 1575, ko so podložniki naznanili zakupnika in upravnika zaradi krivic pri merah, tlaki, primščini in kupnem pravu. Pritožili so se tudi šoštanjski tržani, ker so morali na silo prevzemati

grajsko vino, ker jim je grad odvzel gozd, jih silil s cerkveno desetino od novin na gmajni in ker ni spoštoval trškega pomirja. Enako so se Šoštanjčani pritoževali tudi zaradi škalskega župnika Matevža Glušiča, ki da več misli na trgovanje, kot na župnikovanje.

Grad Šalek še preden so ga prepustili razpadu

Tipične za preduporni čas so tudi ponavljajoče se pritožbe podložnikov gospostva Valdek, ki leži na meji današnje občine Velenje. Kar 112 podložnikov je z blizu 10 vlogami prosilo deželno vlado in kneze za pomoč pred Viljemom Leisserjem, ki je leta 1587 vzel valdeško posest v zakup: »Na pomoč in za odrešitev kličemo, vpijemo in prosimo!« Za Leisserja navaja Koropec, da je silil podložnike s kupnim pravom do 300 goldinarjev, dvigal činž, tlako, davek in umrščino. Plenil je živino po domačijah in na poteh, nalaгал visoke globe, metal može in žene za tedne dolgo v težke ječe.

Leta 1621 so iskali zaščito in pomoč v Gradcu tudi šoštanjski podložniki pred Janezom Ludvikom Sauerjem, ki je leta 1619 kupil šoštanjsko zemljiško gospostvo. Od leta 1603 je imel že velenjsko. Ravno tako vemo, da so izražali

nezadovoljstvo že v 70-tih in 80-tih letih 16. stol. velenjski podložniki, zaradi povečanih del na prenavljanju in utrjevanju velenjskega gradu.

Nasploh je obravnavano obdobje čas, ko so veliko število gradov prenovili ali tudi povsem predelali. Tako vemo, da so se vršila dela razen na velenjskem gradu še na Pakštajnu, Turnu, verjetno so v tem času zgradili Gutenhart, gosposčina Gorica se seli iz starega gradu Ekenštajn v novo zgrajeno graščino Gorica, v 16. stoletju naj bi nastala tudi graščina Limbar. Vsa ta dela so že tako velika bremena podložnikov, o katerih je več v Hudalesovi razpravi, še povečala.

Kot razlog za upor v Šaleški dolini pa je na zaslišanju po koncu eden od vodij, Lenart Drašnik, izjavil, da je bil kriv šoštanjski zemljiški gospod, ki je tridnevno tedensko tlako spremenil v celotedensko, zahteval tlačne vožnje namesto v Celje že kar v Ljubljano in povečal lovno tlako. Zato so se podložniki s prisego zavezali k upor.

O samem poteku upora v Šaleški dolini pa lahko na podlagi Koropčeve knjige dopolnimo Hudalesovo razpravo z nekaterimi novimi podatki: 29. aprila se je pojavila uporniška delegacija v šoštanjskem gradu. V tem času so se uporniki že polastili Sauerjeve kleti v Sevčniku pri Andražu nad Polzelo. Naslednjega dne (30. april) so puntarji zavzeli šoštanjski grad in ga razdejali. Tu je bilo zatem veliko zborovanje zlasti domačih in limbarskih podložnikov ter šoštanjskih tržanov. Zbranim je spregovoril »o stari pravdi« in naraščajoči tlaki »grajski kaščar« Martin Lukner, ki je upornike tudi zaprisegel in jih razporedil v desetnije. Kot voditelja se poleg Luknerja omenjata še »grajski kletar« Klavž Zabukovnik in Anton Florijan. Pri Šoštanju so se uporniki zadrževali še 10 dni. 7. maja so uporniki šoštanjske skupine razrušili v Škalah poslopje grajske gospe Sauer in oplenili župnišče župnika Andreja Pirotarja (1626–1645). Nadalje so oplenili še graščino Gorico, Limbar,

Forhtenek in Švarcenštajn (Gradič v Šentilju). Tega so zavzeli predvsem uporniki iz Grušovelj. Tu zaplenjenega konja bi naj podarili Glušiču. V Gradič je poslal v strahu za življenje Erazem Raumschüssel iz Šaleka tri zaupne ljudi in ponudil upornikom 30 pušk in 100 mož kot pomoč. To orožje je nato res dal. Z uporniki sta sodelovala tudi župnika iz Družmirja in Konovega Janez Altenberger in Martin Kompar. Slednji je v cerkvi celo prebral Raumschüsslovo ponudbo pomoči. Te dni je plemkinja Gabelkhoven prepustila upornikom tudi soteški grad (Helfenberg v Studencih severozahodno od Žalca) in grad Turn v Škalah. Uporniki so zavzeli še Heričev grad Pako, požgali Strmec, kjer so uplenili tudi župnišče in prišli v trg Braslovče. Odbiti so bili le pri Velenju, kjer je na novo utrjeni grad zdržal naval kmetov.

Po koncu upora, ki ga opisuje že Hudales v svoji razpravi, so zbrali v celjski ječi 110 jetnikov. Od tega jih je bilo iz naših krajev 24. Koropec v svoji knjigi navaja tudi njihov poimenski seznam in tudi zapisnike iz zaslišanja. Večino njih so poslali v čez morje za vojake v Španijo ali srednjo Ameriko ali pa k Rabi za utrjevanje meje proti Turkom, nekaj so jih kaznovali tudi z globami ali težko ječo. Preiskovali pa so tudi krivdo Erazma Raumschüssla, škalskega, konovskega in družmirskega župnika, katerim pa krivde niso dokazali. So pa češki in hrvaški krajišniki, ki so prišli zadušit upor do krvi pretepli vse tri župnike in jim oropali župnišče.

Abecedni seznam obsojenih upornikov iz Šaleške doline:

<i>Ime in priimek</i>	<i>Starost</i>	<i>Gospodstvo</i>	<i>Izrečena kazen</i>
<i>Urban Adamik</i>	<i>20</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>40 gold. globe</i>
<i>Vincenc Edlic</i>	<i>30</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Anton Florijan</i>	<i>50</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Gašpar Kelb</i>	<i>23</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Lenart Krump</i>	<i>30</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Luka Lukner</i>	<i>42</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>30 gold. globe</i>
<i>Matej Polanšek</i>	<i>40</i>	<i>Ravne</i>	<i>zaslišanje</i>
<i>Andrej Poznič</i>	<i>40</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Benedikt Razvornik</i>	<i>40</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Jurij Slepšnik</i>	<i>70</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>težka ječa</i>
<i>Jurij Šumnik</i>	<i>28</i>	<i>Ravne</i>	<i>zaslišanje</i>
<i>Gregor Ternek</i>	<i>36</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Blaž Vahtar</i>	<i>30</i>	<i>Škale</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Simon Vlašiček</i>	<i>33</i>	<i>Velenje</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Primož Vaga</i>	<i>26</i>	<i>Škale</i>	<i>morje-Raba</i>
<i>Valentin Voha</i>	<i>30</i>	<i>Šoštanj</i>	<i>morje-Raba</i>

Poznamo pa imena še osmih upornikov, ki so bili zaslišani, vendar ne vemo kakšna je bila njihova usoda.

Upor leta 1635 pomeni za Šaleško dolino prvi velik vzpon malega človeka v naših krajih. Za Šaleško dolino lahko mirno rečemo, da je bila eno od središč upora, o vlogi, ki so jo pri uporih odigrali naši kraji pa nam ne nazadnje govori tudi dejstvo, da je prof. Koropec svojo knjigo posvečeno temu uporom poimenoval po bojnem klicu kmetov, ki so vdrl v Švarcenštajn z vzklikom: »Hola, hola, mi smo tu!«.

LJUDSKA KULTURA V ŠALEŠKI DOLINI

*Pojem * ljudske kulture zavzema širše področje kot ga bomo prikazali, predvsem pa ni omejeno samo na kmečki življenjski, ampak zajema tudi običaje, način življenja vseh drugih slojev prebivalstva. Toda zaradi močne industrializacije doline in velikih družbenih sprememb v zadnjih treh desetletjih, je ravno ta del ljudske kulture v največji nevarnosti, da izgubi elemente, ki jih je hranil stoletja. Najhitreje poteka proces urbanizacije, s tem pa tudi spremembe načina življenja, seveda na dolinskem dnu. Izrazita hribovska naselja so v tem pogledu manj prizadeta, toda tudi tu je industrializacija že prispevala svoje, saj se ponekod na vasi razmerje med agrarnim in neagrarnim prebivalstvom že nagiba v korist poslednjih.*

Izginevanje starega je nujna posledica vsakega razvoja in zato pač ne gre žalovati za starimi časi, vendar se moramo zavedati, da je tudi ljudska kultura del današnje stvarnosti, da je sooblikovala naš čas in je že zato vredna, da jo proučujemo in ohranjamo zanamcem. Nenazadnje, proučevanje starožitnosti nudi pogled v daljno preteklost, ko za-

* Članek »Ljudska kultura v Šaleški dolini« je bil napisan za lokalni časnik *Naš čas* in temu primerno »poljudno« ubran. Avtor, v tistem času še študent 2. letnika zgodovine in sociologije, je gradivo zanj zbiral v okviru počitniške prakse v velenjskem muzeju leta 1975 in nato nadaljeval z delom na terenu še do konca leta. Zato so nekatere formulacije morda nekoliko nerodne in tudi izbor tem in podatkov bi bil danes bistveno drugačen, vendar članek še vedno predstavlja najobsežnejši tovrstni pogled na preteklost doline, zato ga objavljamo le z nekaterimi ne-bistvenimi popravki. Članek je bil objavljen v nadaljevanjih v glasilu *Naš čas*, 1. XII, 1976, št. 3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 15 in 18.

radi pomanjkanja pisanih virov, ravno ljudski običaji, verovanja, vraže pa tudi načini kmečkega gospodarjenja največ povedo o življenju naših prednikov.

Šaleška dolina ni nikakršna izolirana enota v slovenskem prostoru, ampak je celo obratno, izrazito prehodno območje, na katerem se prepletajo subalpske in subpanonske prvine naravnega okolja. Taka geografska lega nujno vpliva na oblike kmečkega gospodarstva, pa tudi na celoten kompleks duhovne kulture, ki je skozi stoletja, poleg krščanskih elementov s sosednjih območij, sprejemal tudi bolj oddaljene vplive, zlasti nemške.

MATERIALNA KULTURA

To je tisti del ljudske kulture v katerega sodijo oblike, načini gospodarjenja, stavbe, obleke, orodja, posode. Najpomembnejši, tradicionalni veji slovenskega gospodarstva sta poljedelstvo in živinoreja, ostale dejavnosti npr. gozdarstvo, čebelarstvo, lov in različne obrti pa nastopajo le obrobno, vendar pri večini kmečkih posestev, saj so vsa težila k temu, da vse potrebno pridelajo doma.

nabiralništvo

Nabiralništvo, skupaj z lovom in ribolovom sodi med kronološko najstarejše panoge gospodarske aktivnosti. Tudi danes, ko že zdaleč ni več edini vir pridobivanja življenjskih potrebščin, igra še vedno pomembno vlogo. V zadnjem času dobiva celo nove razsežnosti, saj postaja med mestnim prebivalstvom prava moda. Naši gozdovi so tako iz leta v leto bolj polni nabiralcev borovnic, jagod, malin, robid, gob, kostanja itd.

Sem v določenem smislu sodi tudi nabiranje zdravilnih zelišč, ki kljub razvoju modernega zdravstva še vedno obstaja. Ena najstarejših zeliščark v dolini je prav gotovo Marija Bezovnik s Slemenca, ki lažje oblike obolenja v soseski še vedno zdravi sama. Največ uporablja čaje pripravljene na različne načine iz arnike, melise, poprove mete, rmana, brinja. Zelo zanimiv je njen recept za črno olje, ki je danes le še redko komu znan. Najpogostejše so ga dajali kravam za boljšo mlečnost, zvarjen pa je bil iz kolmoša (vrsta korenine), borove smole, treh vrst melis in česna.

Izvor zeliščarjev sega tja do vračev predrazredne družbe, ki so si na osnovi širokega poznavanja zelišč pridobili sloves čarovnikov, preganjalcev urokov itd. Bolezni so zdravili bodisi z različnimi zvarki v katere so dajali čarovne predmete (koščke las, nohtov, živalsko mast), bodisi z raznimi čarovnimi obrazci, o čemer bomo še govorili. Ti elementi vračarstva se pri zeliščarjih kažejo še danes.

Nabiralništvo pa ne obsega samo nabiranja plodov za prehrano in zdravljenje, ampak vključuje tudi zbiranje krme in stelje za živino. Pri nas danes pridobivanje krme na kmečkih gospodarstvih nima več enakega značaja kot v preteklosti in bi ga le s težavo lahko uvrstili v nabiralništvo. Za steljo še danes veliko uporabljajo listje, praprotno in smrekove veje.

Z etnološkega stališča je zlasti zanimivo klešččenje smrekovih vej, ki ga v Topolšici, kjer je bilo precej razširjeno, imenujejo steljarjenje. Rudolf Rožič se tega opravičila spominja kot rednega jesenskega dela. Običajno je delalo skupaj po šest moških in sicer za več kmetij skupaj, tako da so včasih steljarili tudi več kot teden dni. Delali so v parih, dva sta čistila grmovje ter klestila najnižje veje, dva sta klestila na lestvi, najpogumnejša pa sta splezala v sam vrh smreke in sekala tam. Ta dva sta bila posebej opremljena; na čevlje (najboljši so bili taki z lesenimi podplati, da se niso upogibali) sta si privezala »kremplje«, za pasom sta imela obe-

šeno sekiro. Že samo delo pod vrhom smreke je bilo precej nevarno, saj niso bili z ničemer zavarovani, toda mladi fantje so se radi postavljali tudi pred dekleti, ki so vlačile veje iz gozda. Včasih po nekaj ur niso prišli z drevesa, ampak so se poganjali z vrha na vrh, kar spričo težkih in okornih kremljev ni bilo niti najmanj lahko.

Najbolj zanimiva prvina tega dela pa je bilo gotovo »terjančenje«. Ob mraku, ko so delo končali, se je več fantov spravilo vsak na svojo smreko, si poiskalo na njej gladko grčo, tako »da je lepo pela«, ter začeli v ritmu drug za drugim udarjati po njih. Grče so dajale zelo močan brneč zvok, zato je terjančenje odmevalo z Loma po vsej Topolšici.

lov

Druga oblika arhaičnega gospodarjenja sta lov in ribolov. Omejili se bomo le na lov, ker pri nas ribolov kljub možnostim, najbrž nikoli ni igral večje vloge. Tudi pri lovu se ne bomo spuščali v opisovanje posameznih načinov, ki so več ali manj skupni za celotno slovensko ozemlje, omenili pa bomo nekaj drobcev, ki so pomembni in značilni za naše območje. Pri tem je treba poudariti, da lov nima samo značilnosti pridobivanja sredstev za življenje, ampak ima še večji pomen kot način uničevanja raznih škodljivcev.

To dobro kaže ljudsko izročilo iz Škal in okolice, ki govori ravno o tej različici lova. Pove nam, da so v Ležnu nad Pasovnikom še danes vidne jame, ki so jih pokrivali z vejami in listjem in vanje lovili volkove in medvede. Temu izročilu prav gotovo lahko pripišemo resničnost, saj je bil tak način splošno znan in razširjen povsod. Datiranje nastanka bi bilo nekoliko težje, vendar se še leta 1852 omenja v aktih slovenjgraškega glavarstva velik pogon na volkove, v vseh občinah celjskega in mariborskega okraja. Od takrat so menda to divjad povsem iztrebili. Kot način obram-

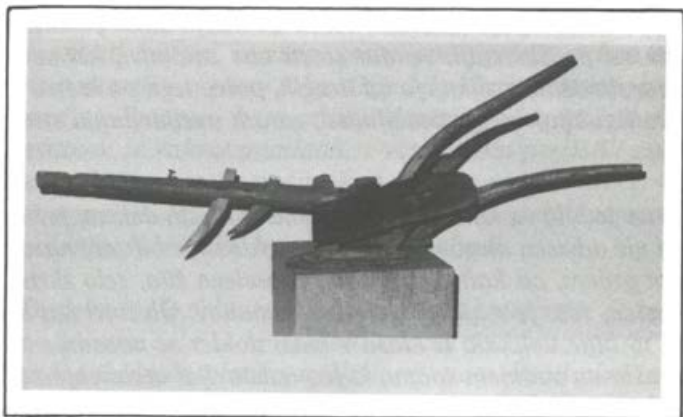
be pred škodljivci je bilo zelo v čislih tudi nastavljanje zank, česar se starejši še prav gotovo spominjajo. Tako so lovili šoje na lesenem locnu (hmeljevka), vranam so nastavljali žimnate zanke na gnoju. Pozimi je bilo zelo razširjeno tudi čakanje zajcev in lisic, ki so napravili na kmetijah največ škode.

Kot zanimivost pa omenimo še lovski krst, ki v sebi prav gotovo skriva zelo stare simbole. Opisal nam ga je škalski lovec Vlado Miklavžina. Takoj, ko je novinec v lovskem cehu ustrelil svojega prvega zajca, so po koncu lova pripravili lovski krst. Najprej je moral kandidat odgovoriti na nekaj vprašanj in kolikor bolj spreten je bil pri tem, tem manj štefanov vina ga je stal krst. V nekoliko starejši verziji je moral nato skakati čez zajca, drugi pa so ga medtem za vsak skok udarili s palico čez hrbet. Zdaj je pogosteje tako, da se mora kandidat uleči čez klop, nekdo pa ga potem trikrat udari čez pleča: »za čast in poštenje, za puško pravilno nošenje in za lovski blagor«. Palico, ki igra v krstu tako veliko vlogo, dobi lovec v spomin.

poljedelstvo

Po izvoru je poljedelstvo precej mlajša oblika načina gospodarjenja in se je razvila iz nabiralništva. Našim prednikom je že ob naselitvi predstavljala najvažnejšo gospodarsko panogo in je to ostala vse do pred nekaj desetletij. Osnovna poljedelska kultura so bile žitarice, saj nam podobni koren njihovih imen pri različnih slovanskih narodih kažejo na čas pred razseljevanjem s področja prvotne domovine.

Zemlja na katero so naši predniki naleteli ob naselitvi, je bila v rimski dobi že v precejšnji meri kolonizirana, vendar so jo morali naši predniki vnovič iztrgati gozdu, ki jo

Leseni plug – Muzej Velenje

je spet zaraščal. To so najlažje dosegli s požigalništvom, ki je prvih nekaj let dajalo zelo dobre rezultate. Po končani kolonizaciji v 15. stoletju je požigalništvo postalo eden izmed načinov preživljanja v nižjih socialnih slojih na vasi in se je zato ohranilo še daleč v novi vek. V katastrskih občinah Šentvid, Bele vode, Zavodnje, so pridobivali frate ali novine na ta način še celo po drugi svetovni vojni.

Poljedelstvo je bilo v dolini več ali manj vedno polikultureno in razen na redkih veleposestvih tudi fiziokratske reforme 17. in 18. stoletja niso prinesle večjih preusmeritev na eno kulturo in s tem proizvodnje za trg. Stanje se je seveda spremenilo šele v zadnjih letih s preusmerjanjem kmetij na monokulture, vendar še vedno prevladujejo razne žitarice. Te zavzemajo kar 3/4 posevkov, le 1/4 industrijske rastline, okopavine še vedno pridelujejo skoraj vsi posestniki, le malo nižji je delež krmilnih rastlin.

Le toliko kot nekakšen uvod v to problematiko. Zdaj bi seveda moral slediti prikaz različnih načinov obdelovanja zemlje in orodja, ki so ga ali ga še uporabljajo, toda to se ne razlikuje bistveno od ostalih geografsko sorodnih predelov Slovenije. Zato si bomo ogledali le nekaj običajev ob

najpomembnejših kmečkih delih. Ti imajo sicer paralele povsod po Sloveniji, vendar so za nas zanimivi, ker se v podrobnostih razlikujejo od drugih, poleg tega pa iz leta v leto izgubljajo svoje značilnosti, zaradi uveljavljanja strojev.

Žetev je bila za kmeta eno najpomembnejših del, saj je bil od nje odvisen njegov obstoj. V preteklosti je bil zanj naraven proces, od kalitve zrna do dozorelega žita, zelo skrivnosten, zato je v njem videl delo demonov. Ob žetvi naj bi se to bitje umikalo iz klasa v klas, dokler se nazadnje ni znašlo na zadnjem snopu, ki je predstavljal utelešenje nevidnega duha rasti in tako postal predmet posebnih navad in vraž. Te navade so se po obliki, ne pa po vsebini ohranile marsikje še danes. Za zadnji snop v Škalah pravijo, da so »babo naredili«, v Topolšici pa je žanjica, ki je bila zadnja »babo zavezala«. Pri tem je morala posebej paziti, da je bil ta snop zelo velik, kar je bilo zagotovilo, da bo naslednja letina bogata. V zvezi s čaščenjem in žrtvovanjem demonu rasti je tudi drug običaj, ki ga opisuje Franjo Mlinšek v svojih zapiskih okoli leta 1930. Takrat je bila povsod v okolici Velenja navada, da je po končani žetvi prišlo na mizo vino, bel kruh, potica, kot ob največjih praznikih. To ni bil samo izraz veselja nad opravljenim delom, ampak skriva v sebi tudi globlji pomen žrtvovanja, ki se ga danes seveda nihče ne zaveda več.

Mlačev je bila najbrž najtežje delo našega kmeta, hkrati pa tudi eden največjih delovnih praznikov, ki so ga redno zaključili z gostijo in s plesom. Začeli so ponavadi avgusta, navsezgodaj zjutraj in pri tem kar tekmovali, saj je bila za gospodarja in za mlatiče prava sramota, če so vstali pozneje kot pri sosedu. Tekmovanje je nato trajalo ves čas mlačve, spremljali so ga zanimivi običaji, od katerih so vsaj nekateri ostanki preganjanja žitnega duha iz zadnjega snopa.

V 19. stoletju so več ali manj še povsod mlatili s cepci, danes imajo povsod že mlatilnice. V Škalah pa tudi drugod

so mlatili na lesen »gepel«, ki ga je poganjala voda. Kadar so mlatili s cepci, so snopje na gumnu (gobno, gubno itd.) razpostavili v »krenc« tako, da je bilo klasje obrnjeno proti sredini. Krenc so nato mlatili dvakrat, odstranili slamo, ostanek še enkrat pomlatili, z vejalnikom prečistili zrnje, ga porinili na sredo poda, okoli pa postavili nov krenc. Ves postopek je trajal eno uro in v tem času so dobili ponavadi poldrugi škof zrnja, če je mlatilo šest ljudi.

Poglejmo si še nekatere običaje zvezane z mlačvijo. Že takoj po začetku dela so morali biti mlatiči zelo pazljivi, saj zaradi sosednjih mlatičev večkrat niti pomalicati niso imeli časa. Paziti so morali na svoje orodje, še bolj sramotno pa je bilo, če so jim ti uspeli pod slamo vtakniti metlo. Če storilca niso prijeli na meji kmetije, je moral gospodar kot odškodnino zato, ker so »metlo klepali«, takoj zapreči vola, na voz – »trom« so naložili metlo (okrašeno s papirnatimi trakovi), šarkelj, cigare, vino, žganje itd. Zvečer so vse to s skupnimi močmi pospravili, največkrat so si dobili še godca in se z dekleti zavrteli po podu. Naslednji dan so morali vse to vrniti v dvojni meri. Če so mlatiča, ki je podtaknil metlo, dobili na meji kmetije je seveda sledila kazen: v Šaleku so ga zvezali z metlo na hrbtu in mu ponujali pijače ali pa so ga namazali s sajami, v Škalah so ga pretepli s koprivami, v Velenju s cepci.

Konec mlačve ali že prej, so na marofu, kjer je bila mlačev, postavili lepo smrečico – »koš« in jo okrasili s papirnatimi trakovi, cigareti in rožami. Tudi tega so morali varovati noč in dan, saj je bil »koš« vsakokrat cilj nočnih pohodov sosednjih mlatičev. V Topolšici so ga, če so imeli uspeh, obesili na drevo ob glavni cesti, tako da so ga lahko vsi videli, spodaj so podrobno opisali svoj podvig. Tisti, ki so dopustili, da so jim ukradli smrečico, so bili včasih tudi celo leto izpostavljeni neprestanemu zbadanju in posmehovanju. V okolici Velenja so včasih na gumnu napravili »strahu« (žitni duh?) iz slame, ki so ga mlatiči prav tako varovali ves čas mlačve.

Ko je delo pri mlačvi šlo h koncu, je vsak mlatič še posebej pazil, da ni zadnji udaril in »babe ubil« ali zvezal zadnjega otepa slame. V Šaleku so takega mlatiča večkrat zavezali v zadnji otep slame, kar je nedvomno ostanek verovanja v žitnega duha. Seveda je šlo pri vsem tem le še za šalo, nihče pa ni vedel vzroka niti izvora tega običaja.

Podoben značaj kot mlačev je imelo tudi mletje prosa (mencanje), saj je tudi to kolektivno delo, ki so ga spremljali različni običaji. Še bolj kot pri mlačvi, je bil tu poudarjen praznični značaj dela, ne samo zaradi gostije, ki je sledila delu, ampak tudi zato, ker so delali vedno fantje in dekleta v parih. Zanje je mencanje pomenilo težko pričakovano zabavo.

Ko so proso poželi, so ga napravili v stave (Topolšica), nato so te na vozu odpeljali na gumno in jih tam zložili v kopo. Zvečer so domači povabili fante in dekleta v parih na mencanje, Mencali so tako, da so se po parih držali za ranti pritrjeni na nasprotnih straneh gumna in skakali po kopi. Vsak par je skakal vzdolž rante po trikrat, nato so drug drugega metali na kopo, kar je smeh še povečevalo. En par je med mencanjem stresal slamo in jo ločeval od zrnja. Ko se je bližal konec metve, se je zabava stopnjevala, saj je gospodar v zadnjo stavo ponavadi skril mesa in klobas, pari pa so tekmovali kdo bo dobrote prej odkril. To je bil seveda že uvod v praznično večerjo. Po njej se je začel ples, ki je trajal vse do jutra. Naslednji večer se je to nadaljevalo pri drugi hiši in tako so včasih opravili na teden kar po štiri metve.

V okvir kolektivnih del pri spravljanju pridelka spada tudi kožuhanje, ličkanje koruze. To so v Topolšici poželi celo s slamo vred in jo nato »strokali« – odstranili stržen. Na kožuhanje so povabili sosede (tudi do trideset ljudi), ki so koruzo olupili ponavadi tako, da so nekaj bilja pustili in zanje obesili storže pod kap hiše ali na kozolec. Marsikomu je kožuhanje še danes v prijetnem spominu, kot ena izmed redkih priložnosti v letu, ko se skupaj zabavajo stari

in mladi. Med delom so se najbolj izkazali zlasti najstarejši v vasi, ki so pripovedovali bajke in zgodbe, ki so se prenašale po ljudskem izročilu. Najraje so pripovedovali o podvodnih možeh, strahovih in duhovih, kar je najmlajšim vedno pognalo strah v kosti. Končanemu delu je sledil likof, pri katerem je največkrat prišlo na mizo prekajeno svinjsko meso (Šalek), nato so se stari in mladi zavrteli in ples proti jutru zaključili s »pouštrtancom«.

živinoreja

Drugi najpomembnejši vir za preživljanje našega kmeta je bila živinoreja, ki je v nižjih predelih nastopala enakopravno s poljedelstvom, ponekod je postala tudi dominanten način gospodarjenja. Vendar v naši dolini prevladuje nižinska ali hlevska živinoreja, medtem ko pašniška nima tolikšnega pomena kot drugje po Sloveniji, čeprav njene pojavnne oblike lahko opazimo tudi pri nas.

Govedo je bilo pri nas neprimerno bolj razširjeno kot druge vrste živine saj poleg dajanja mleka in mesa lahko opravlja še vleko, zlasti na težjih terenih. Najpogostejši pasmi sta slovensko plavo in pšenično govedo. Konje so imeli največ na dolinskem dnu in še tu le večji kmetje.

V prejšnjem stoletju je bilo v dolini tudi precej drobnice, ki je bila pomembna tudi kot vir surovin za domačo suknarsko obrt. Leta 1875 je bilo v okolici Šoštanja 2769 ovac, gojili so jih predvsem kmetje v višjih legah, kjer so bile velike kmetije, ki so imele po sto in več ovac. Najbolj čislana je bila solčavska ali jezerska ovca, ki ima sicer raskavo volno, zato pa je zelo utrjena, zmerna pri hrani, povrhu ima še dobro produkcijo mesa ter tako zavzema prvo mesto v Evropi. Pri nas je bilo te pasme največ v okolici Belih vod in Plešivca.

Glede na pomembnost živinoreje, je seveda razumljivo, da je bil kmet vedno zainteresiran, da je bila živina zdrava. Tako so se skozi stoletja razvile razne vraže, običaji in načini zdravljenja povezani z njimi. Omenili smo že črno olje, ki naj bi živini vrnilo mlečnost. Še bolj izrazito »čarovniški« zwarek iz okolice Velenja je zapisal F. Mlinšek: »Za konje in vole je treba pred Sv. Jurijem modrasa dobiti, ga v olje dati, steklenico, ki mora biti zelo močna, v gnoj zakopati. Tam jo je treba pustiti nekaj tednov, da se modras čisto razpusti, nato je treba to tekočino dajati volom in konjem na kruh po kapljicah in sicer na tešče zjutraj.« Na živino so imele po ljudskem verovanju veliko moč tudi čarovnice. Tako je neka čarovnica (vraža iz okolice Velenja) imela na podstrešju privezano vrv. Kadar je rabila mleko, je šla in molzla vrv in mleko je teklo v žehtar, pri sosedih pa so bile medtem vse krave suhe. Večkrat so za bolne živali verjeli, da so jih obsedli uroki, te pa so preganjali s polaganjem raznih čarovnih predmetov na živino ali z odštevanjem urokov (urokov je devet, jih ni devet, urokov je osem, jih ni..., tako dolgo, dokler urok ni bil izgnan). Prav tako so živino zaobljubljali krščanskim svetnikom npr. v Škalah Sv. Antonu, ki so mu v ta namen darovali mesa, klobas ali kako žival, to pa potem prodali na dražbi. Posebne pozornosti je bila živina deležna tudi ob tzv. prelomnih časih, kot je Božič, ko je vsaka glava v hlevu dobila košček prazničnega kruha »namžnika« (namiznik), ki naj bi imel nanjo čarodejen vpliv in jo obvaroval pred boleznimi. Podobna šega je bila tudi na Veliko noč. Za zdaj o tem dovolj, saj se bomo k izvoru in pomenu teh šeg vrnili še pozneje.

čebelarstvo

Naslednja panoga kmečkega gospodarstva, ki si jo bomo ogledali, je čebelarstvo. Po pomenu se seveda ne more meriti z živinorejo, vendar je kljub temu imelo v preteklosti večji pomen, kot se zdi danes. Med namreč ni bil edini

produkt čebelarstva, ampak so uporabljali tudi satovje kot surovino za lectarstvo in svečarstvo.

Tudi čebelarstvo ima svoje korenine daleč v preteklosti, ko so ljudje odvezemali med divjim čebelam iz drevesnih dupel. Pozneje so ta dupla izrezali in spomin na te začetke čebelarstva še danes živi v imenu panj. K nam se je pozneje, verjetno iz alpskega prostora, razširila košnica – oblika panja pletenega iz slame ali vrbinih viter. Te so pred desetletji uporabljali tudi pri nas. Po vse večjem uveljavljanju ajde se je močno razširilo tudi čebelarstvo, ki je v 18. stoletju doseglo svoj višek, za ta čas pa je značilna tudi uporaba nove oblike panja – kranjiča, ki je bil tudi pri nas najbolj pogost.

Zelo zanimive zapiske o čebelarstvu v dolini lahko najdemo v zbirki narodopisnega gradiva učitelja Franja Mlinška iz Velenja, ki smo ga omenili že prej. Tako pravi, da so panj v okolici Velenja imenovali ulj, čebele pa večkrat bečele. »Matičnjak« je bil »stavba po dolgem in po črez«, »zaplemc«, zalega, »seti« satovje itd. Čebelnjak so pri nas pokrivali z deskami in skorjami (!!), ker so verjeli, da čebele tako rajši delajo. To je seveda zelo zanimiv spomin na panje v drevesnih duplih.

Čebelarska dela opisuje Mlinšek takole: »O Sv. Jožefu se začnejo pregledovati in snažiti panji, potem šele krmili. Če se panj namreč ne obdrži sam, potem se ga po mnenju čebelarjev ne splača obdržati, ker krma stane preveč. Plesnivo satovje so po pregledu »spodaj priglihali«, prav tako so porezali napačne satove, ki niso bili za plemo, niti za nabiranje. Po Jožefovem so čebele krmili tako dolgo, dokler se niso bile sposobne same vzdrževati. Znamenja, da bodo čebele rojile, so bila za čebelarje posebej važna, da so pravočasno nastavili pred panj prestrezala. Ko so se začele čebele »v štrenah držati in kopice metati« je bil to zanesljiv znak, da bodo rojile. Roje so imenovali prvec, drugec, tretjek ali prvi mladenec, drugi mladenec itd. V jeseni so roje za nadaljnje plemo odbirali po teži«.

Tudi pregovori, reki in vraže v zvezi s čebelami so bili v dolini precej razširjeni. Tako je V. Moderndorfer objavil v knjigi Verovanja, uroki in običaji Slovencev iz zapiskov M. Menceja in F. Mlinška tole: »V Šaleški dolini dobro vedo, da bodo čebele dobro uspevale, če je na Jožefovo lepo.«

»V Škalah vsak roj uide, če se začudiš, ko ga zagledaš in hkrati gledaš nanj izpod roke.« Zanimiva je tudi tale zgodba, prav tako iz Škal: »Traški Tomaž v Škalah je ukradel rajnkemu Matvozu, ki je imel zelo pridne čebele, najboljši panj. Ko je Matvoz zvedel za tatu in mu ta, kljub grožnji, da mu bo nekaj naredil, kar bo imel dovolj za vse življenje, ukradenih čebel ni vrnil, ga je Matvoz začaral in Tomaž je bil krumpast vse življenje.« Povsod po dolini so bili tudi prepričani, da je mogoče čebele uničiti, če jim polože v panj hostijo in jih s tem poženejo na rop. Rop lahko preprečijo tako, da v panj položijo konopljo, ki smrdi, tako da čebele medu ne vohajo.

Kot smo poudarili že na začetku, med ni bil edini uporabni produkt čebel, ampak so satovje uporabljali tudi v svečarstvu in lectarstvu. Ta obrt sicer v dolini ni bila razvita, vendar so bili izdelki iz lecta, medica in sveče tako splošen pojav na sejmi pri nas, da o njih lahko mirno napišemo nekaj tudi v okviru tega prikaza.

Najprivlačnejše stojnice za otroke, tudi za fante in dekleta, na naših sejmi (znani sejmi so bili v Šoštanju na Mohorjevo, v Škalah na Jurjevo in Jožefovo), so bile tiste na katerih so prodajali izdelke iz lecta in točili medico. Najbolj znan izdelek lectarjev so bila okrašena lectova srca v različnih izvedbah, najpogosteje so se jih posluževali fantje, da so pokazali svoja čustva izvoljenkam. Drug posladek za starejše dečke, je bila cigara z rdečim staniolnim obročkom, ki je predstavljal ogenj, konica je bila pomočena v makovo zrnje. Izdelovali so tudi rožne vence iz rdečih in belih »lectovih poljubčkov«, ter drobne figurice. Najstarejši motiv pri teh zadnjih je bil otrok v povojih, ki se je še pred

nekaj leti pojavljaj v naših trgovinah. Na sejmi v času setve so prodajali tudi srpe in druga poljedelska orodja iz lecta.

»Bogov kot« pri Zafršnikih v Topolšici

Na Telovo, praznik Janeza Krstnika, žegnanje in vse svete, so točili tudi dve vrsti medice in sicer sladko za ženske in otroke, ki je bila narejena iz razredčenega medu z dodatkom raznih dišav. Za fante in može so točili močno medico, ki so jo dovreli s hmeljem.

ljudska obrt

Z lectarstvom smo že prišli na področje ljudske obrti. Za starejša obdobja naše zgodovine je bilo zanjo značilno, da so kmetje bili sami platnarji, pletarji, sodarji, kolarji, mizarji itd. To je pomenilo, da je vsaka kmetija lahko živela skoraj brez vsakih uslug od drugod. Že v srednjem veku se začnejo obrti ločevati od kmetijstva, nekatere dejavnosti pa

so marsikje še do nedavnega opravljali kmetje sami, ali pa najspretnější posamezniki na vasi, ne da bi pri tem izgubili značilnosti kmeta.

Med najzanimivejše zvrsti ljudske obrti sodijo prav gotovo tiste, povezane z izdelovanjem oblačil. Na samotnih kmetijah, predvsem v višjih predelih še danes marsikaj izdelajo doma, zlasti tam, kjer gojijo ovce. Doma narejena obleka je počasi izginjala že sredi 19. stoletja, saj v poročilih štajerskih nabornih uradov iz 1843. leta lahko beremo, da mladi tudi v izrazito kmečkih območjih (Bele vode) že nosi obleko iz meščanskega sukna.

Isti vir tudi omenja, kakšno obleko so takrat v večini nosili moški v tem kraju. Narejena je bila iz bukovine (sukno iz čiste volne), sestavljena iz dolgih hlač in jopiča. Zelo so bili v rabi tudi ovčji kožuhi, ki so bili tudi splošno trgovsko blago. Tako v Belih vodah; F. Mlinšek pa opisuje po ustnem izročilu nošo za Velenje v približno istem času takole: »Ženske so nosile modre kikle, ki so bile spodaj obšite s tremi trakovi, črn predpasnik s širokimi trakovi, privezan na desno bočno stran. Večkrat so nosile kar po tri spodnja krila, vsa so imela spodaj našite bele čipke. Namesto srajce so nosile rokavce, zapete pod vratom, nato pa še modrc, ki je bil spredaj močno izrezan, ter žametaste jopice. Ruto so si ogrnile čez rame, konce so preko prsi zatikale za pas. Nosile so tudi naglavne rute, lepo vezene, na nogah so imele bele nogavice in visoke čevlje«. Opis moške obleke je bolj skop, posebej pa omenja zelen žametast »lajbič« z okroglimi kovanimi gumbi.

Toliko o noši, zdaj si pogledjmo še postopek, s katerim so prišli do sukna (bukovine). Nastriženo volno so najprej česali, tako da so jo položili na statični del krtače za volno (zobci so bili jekleni), ki je bila prislonjena ob steno. Nato so z drugim premičnim delom krtače vlekli po njej zelo močno navzdol, nekajkrat so volno narahlo »gor vzeli«. To je trajalo tako dolgo, da so dobili »platlc« volne kvadratne

oblike, kjer so bile nitke lepo urejene v eni smeri. Tako so nam česanje volne opisali Štukovniki iz Šaleka. Iz teh »platlcev« so potem naredili niti, iz njih pa tkali sukno – bukovino in raševino. Najbolj razširjena je bila pri nas bukovina, ki je bila boljša, medtem ko je bila raševina, imenovana tudi mezlan (mezza lana, ital. pol laneno) bolj groba in zato za vsakdanjo rabo.

S tem delovni postopek še ni bil končan, saj je bila bukovina neenako gosta in debela in so jo zato valjali (valhali). To so storili v valjalnicah, posebnih lesenih pripravah, v katere so vložili suknene trakove in nato z zgornjim premičnim delom, ki je imel valovito dno, drgnili po njem. Najbolj znane valjalnice in barvarne sukna so bile ravno v bližini naše doline npr. pri Hofbauerju v Vitanju (delovala še 1949) ter v Lepi njivi v Savinjski dolini. Toda nekateri večji kmetje so na našem področju valhali tudi sami, kar neizpodbitno kaže dejstvo, da ima kmet Senovršnik v Belih vodah valjalnico še danes na podstrešju.

Seveda v dolini niso tkali samo sukna, ampak je bilo zelo razširjeno tudi platno. Še pred drugo svetovno vojno in nekaj let po njej je bilo v dolini precej lanu, iz katerega pridobivajo to tkanino.

Postopek priprave lanu za prejo nam je opisala Štefka Dolar iz Škal: Ko je lan poleti dozorel, so ga »popipali«. Glavine so nato oriflali (odtrgali s stebela) z grebeni (železni česalnik). Glavine s semeni so potolkli s »kijami« ter jih razgrnili na ledino, da so se posušile, stebela so dva tedna močili na rosi ali v potoku, da se je koža ločila od stebela. Ta so potem povezali v velike snope s sreboto ali trto ter jih spravili na sušilnico – »pajštvo«. To so bile majhne koče, v katerih je bila le »velbana peč«, nad njo so bile rante, na katere so zložili lan. Proti večeru so začeli v peči kuriti debela stebela, ki so dolgo gorela. Dim iz peči je sušil lan, saj dimnika ni bilo in je imel izhod le pri oknu in pri vratih. Seveda je bila v prostoru tudi precejšnja vročina, zato sušilci, ponavadi moški, niso dolgo zdržali v

prostoru. Le od časa do časa so se nizko pri tleh splazili v pajštvo in obrnili snope ter pazili, da ni postal ogenj premočan in zažgal snopov.

Zjutraj je bil lan posušen in zdaj so bile na vrsti terice. Ponavadi so k eni hiši prišle po štiri, ob dobrih letinah včasih celo osem. Tu se je morala izkazati predvsem gospodinja, saj je požrešnost teric prišla že v pregovor. Uporabljale so dve vrsti trlic, enodelne in dvodelne, ki so jih pritrdile v zareze ob pajštvi ter začele tretji. Vsak snop so trle najprej pri glavi in nato pri korenu, vendar najprej samo na pol, tako da je odpadel »pezdir«. V rokah so jim ostale »pesti«, ki so jih spet dale sušit za kako uro, nato so jih do konca otrle in tako dobile predivo. Ena izmed teric je predivo gladila in ga vezala v »pušelce«, v vsakega po petnajst »pesti«.

Preden so pušelce predli, so jih razvezali in dali predivo na grebene ter ga prečesali. Dokončno so ga zravnali s stresačko – tanko, kratko palico. Spomini na teritev in druga dela v zvezi s tkanjem platna so po naših kmetijah še precej živi, zlasti v Škalah. Še danes stoji tam Ločanova pajštva, ki je bila v uporabi še po drugi svetovni vojni, ko je tekstila primanjkovalo.

Delo so nato nadaljevali ob dolgih zimskih večerih, ko so ženske sedle za kolovrate in predivo spredle v niti. Pri tem so morala biti pridna zlasti neporočena dekleta, ki niso smela iti plesat za pusta, če do takrat ni bila spredena vsa preja v hiši (Škale). Seveda delo le ni bilo tako hudo in je bilo večkrat povezano z zabavo. V preteklosti so se celo zbirale vse predice v vasi na prejo pri eni hiši, fantje pa so jim morali nositi kolovrate. Ti so imeli spodaj »nogaunco« s katero so poganjali kolo. Nad njim je koželjč z vretenom – »špulo«. Nit se vleče iz povesma prediva, ki stoji na preslici samostojno poleg kolovrata, preko špule na motovilo, kjer se po dve niti skupaj zvijajo v štreno.

Tkali, vsaj v zadnjem času, niso več povsod, ampak so to opravljali le najbolj spretni tkalci. Tako so v Škalah vsi nosili tkat v Šmiklavž; belo platno so potem doma še belili – »plajhali«, tako da so ga poleti močili na soncu vsaj štirinajst dni.

Tipična ljudska obrt je bilo pletarstvo, saj dejstvo, da pri nas ni bilo pletarskih cehov, dokazuje, da je bila to dejavnost socialno najšibkejših slojev v vasi. V naši okolici so se z njim največ ukvarjali kajžarji in gostači, tudi obrtniki, ki so bili vezani na sezone (tesarji in zidarji). Najpogostejši izdelki so bili jerbasi, košare in koši iz leskovih viter, ki so bili prav estetskih oblik in umetelno spleteni.

Tudi najpreprostejša mizarska, sodarska in kolarska dela so kmetje največkrat znali opraviti sami. Posebej važno vlogo je igralo v obrti tudi lončarstvo, čeprav pri nas izrazitih lončarskih središč ni bilo. V zadnjem stoletju in še prej smo bili navezani na močno lončarsko obrt v Zadrečki dolini. Zlasti pomembno vlogo je imel v tej trgovini Šoštanj, kamor so Zadrečani prodajali predvsem večjo posodo; za kuhanje žganja, za mast, za bob in fižol ter manjše glinaste sodčke za žganje in drugo pijačo. Najbolj znan izdelek so bili klobuki za pečenje domačih krvavic, ki so jih izdelovali v Kokarjih. V Šoštanj so jih pripeljali jeseni tudi do sto dvajset kosov ter jih nato razpečevali na severu od Plešivca tja do Valdeka, na jugu pa od Velenja preko Št. Janža do Vojnika.

KMEČKI DOM

Kmečki dom v svojem najširšem smislu ne pomeni le hiše, ampak poleg nje še vsa gospodarska poslopja, dvorišče, vrt, sodovnjak, tudi njive in travnike in nenazadnje tudi krvne in duhovne vezi sorodstva. Zato moramo domu v najširšem smislu nakloniti nekaj pozornosti tudi mi.

Govoriti o tem na splošno, je za naše območje zelo težko, saj je treba upoštevati razlike v času nastanka domov ter razlike med samotnimi višinskimi in ravninskimi kmetijami, prav tako ne moremo enačiti gruntarskih in kočarskih kmetij. Tudi podrobnejše raziskave, ki bi odkrile razlike in podobnosti med njimi, še niso bile opravljene. Zato imajo

Zafršnikova domačija v Topolšici

rezultati, ki jih bomo podali, le močno informativno vrednost.

*Najprej je treba poudariti, da pri nas prevladuje gručasti dom, pri katerem so vsa poslopja nanizana okoli hiše. Tak dom opisuje za naše področje Gustav Šilih v povesti *Beli dvor*:*

»Hiša je pritlična, s škodlami krita. Blizu je hlev s podom in parno ali senikom Ob potočku Smodivnici je majhen mlin, ki žene le spomladi, ko je več vode, nanj je priključena večja žaga. Vozadju, bolj na samem je preužitkarska hišica. Tu je še kapelica z majhnim zvonikom... Zadnje poslopje je lesena sušilnica za sadje.«

Tu gre seveda za precej izjemen, verjetno tudi izmišljen, primer visoke samotne kmetije, ki pa vendar v precejšnji meri odseva resnično stanje. Tudi mnoge manjše kmetije imajo sušilnice za sadje (pajštve, Velenje) in mline, prav tako preužitkarske hišice (pri Pristovšku – Topolšica). Kapelice, v katerih bi lahko maševali, seveda niso tipičen pojav za kmečki dom, vendar pa zlasti pri samotnejših kmetijah niso redke manjše kapelice in znamenja. Na koncu ne smemo pozabiti slovenske posebnosti in znamenitosti – kozolca, ki tudi v naši dolini večkrat pomeni višek kmečke arhitekture.

Mi se bomo zadržali le pri sami hiši, ki kot že rečeno, predstavlja središče družinskega življenja. Šaleška dolina sodi v območje osrednje slovenskega tipa hiše, ki pa ni enoten, kar se pokaže tudi pri nas. Po dosedaj znanih dejstvih bi lahko rekli, da sta v dolini precej enakomerno porazdeljena tip pritlične in tip vrhkletne ali vrhhlevne hiše. Značilen primer vrhhlevne hiše je npr. Strževa domačija v Škalah, v kateri se je v začetku prejšnjega stoletja rodil dr. Jože Kranjc, pravnik evropskega slovesa.

Med najbolj tipičnimi in zato najzanimivejšimi pritličnimi hišami je Zafršnikova domačija v Topolšici, ki je deloma lesena. Spada v prvi pritlični tip hiše. Po zatrjevanju gospodarja je hiša ostala nespremenjena vse od konca 18. stoletja, kar njen izgled v precejšnji meri potrjuje. Zelo značilna je tudi notranja razporeditev prostorov: skozi glavni vhod se pride v vežo, na levi strani je kamra in shramba, na desni pa osrednji prostor »hiša« in nato še ena ozka kamra. Iz take razporeditve, ki jo lahko opazimo tudi v Škalah in Šaleku, lahko sklepamo na starejšo enocelično obliko hiše, ki je imela le en prostor – dimnico, v kateri so bivale tudi živali. Pozneje so temu prostoru pridružili vežo, nato se kot bivalni in komunikacijski prostor uveljavi izba – hiša, tej so dodali še kamri na obeh straneh in tako pridemo do prej opisanega tipa.

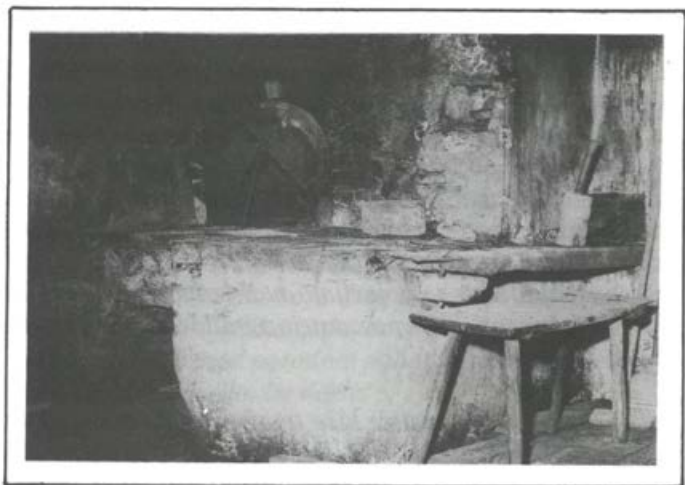
Oglejmo si sedaj funkcijo notranjih prostorov in njihovo opremo, kakšna je bila v preteklosti in kakor se nam kaže danes. Pri tem bi opozorili tudi na to, da se pomembnost posameznih prostorov odčituje že na zunaj in sicer v razporeditvi oken. Tako imata kamri le po eno oz. dve okni, tudi kuhinja ima le druga hišna vrata in okno, ki je novejša, medtem ko ima »hiša« kar štiri, vsa pa gledajo na cesto in tudi tako simbolično kažejo, da je to osrednji bivalni prostor.

Notranja oprema je bila v preteklih stoletjih za današnje pojme zelo revna. Tako so v 18. stoletju tudi zelo bogate družine imele le eno posteljo, malo so uporabljali mize in klopi, predmeti kot'so ura, podobe na steklu, slike, pa so bili prave bele vrane. Nasprotno se da ugotoviti naravnost velikansko število statev, kolovratov, nečk, košar, pletarjev, mehov za moko, glinastega posodja itd. Vsak kos pohištva je imel že od nekdaj svoje natančno določeno mesto, ki ga lahko ugotovimo še danes.

Prvi prostor, v katerega pridemo skozi glavna vhodna vrata, je veža. Tu je skoraj redno stala klop s škafi (Rous – Topolšica). Drugi kosi opreme so bili še »kaduna«, nizka skrinja kamor so spravljali največ že pripravljena jedila. Blizu vhoda v »hišo« je stal sklednik, v pritličnih hišah pa iz veže vodijo tudi stopnice na podstrešje. Naravnost iz veže vodijo vrata v kuhinjo, ki je bila še pred desetletji »črna«. Tudi take ponekod še obstajajo, bodisi kot prostor za svinjsko kuho, ponekod v Zavodnjah, Belih vodah, Lomu pa v njej kuhajo celo še za ljudi. Osnova take črne kuhinje je odprto ognjišče z obokom na katerem so kavliji za prekajevanje mesa, obvezen kos opreme je bilo tudi tnalo s sekiro.

Ko že govorimo o kuhinji, seveda ne moremo mimo posode, ki so jo uporabljale naše babice. Izvor te posode smo omenili že, ko smo obravnavali lončarstvo, ostane nam le še, da opišemo obe osnovni vrsti posod: kuhinjsko in shranila. Kuhinjska posoda se je razlikovala od shranil po tem, da

praviloma ni imela nobenih okraskov, razlika je bila v obliki, saj je kuhinjska posoda trebušasta (da so jo lahko prestavljali po ognjišču z burkljami), shranila pa so bolj valjasta. Med prvimi so najbolj značilni različni piskri, ki imajo imena po velikosti in uporabi npr.: mali, srednji, veliki, pa svinjski, mlečni, pisker za župo, kašo itd. Omeniti je treba še razne vrste latvic in poseben dvojni lonec za nošenje dveh jedi na njivo – »južnar« ali »župnjek« in seveda nam že znani kokarski klobuk za pečenje klobas. Najbolj znana shranila so bila: za fižol fižolar, za mast mastek ali maščobljak, za kašo kašnjek. To posodje je konec 19. stoletja zelo hitro izpodrivala nova kovinska posoda, ki so jo začeli izdelovati 1894 v Celju. Že leta 1937 F. Baš izrecno pravi, za Št. Andraž, da je zadrečka lončarska posoda le še na podstrešju.

Notranjost dimnice v Zavodnjah

Vrata na desni ponavadi vodijo v izbo ali hišo. Tu je v kotu med okni stala bela javorova miza, okoli dve klopi z naslonjalom. Nad mizo je bogkov kotek z raznimi podobami, danes največkrat brez vsake umetniške vrednosti. S stropa

nad mizo je pogosto visel golobček, ob strani božja martra in rožni venec z oljčnimi vejicami (pri Zafršniku imajo tega nad vrati v kamro). Ob isti steni, to je nasproti vrat, je od 19. stoletja dalje bila tradicionalna oprema zibka ter stenska ura. Takoj za vrati je bila seveda velika lončena peč s klopjo, kjer so se pozimi vršila vsa družinska dela: prebiranje fižola, pletenje košev, preja, ličkanje koruze itd. Z nje so najmlajši spoznavali prve »velike resnice« življenja, kadar se je najstarejšim razvezal jezik in so začeli pripovedovati svoje doživljaje in bajke.

Iz hiše vodijo vrata še v majhno kamro, kjer sta bili dve, največ tri postelje ter ena ali dve skrinji, ki sta pogosto služili tudi za posteljo doraščajočim otrokom. Na drugi strani veže prostori niso bili tako natančno določeni, največkrat pa stoji tam še ena kamra in shramba (»špajz« – Šalek).

Seveda so obstajale razlike med ravnimi in bogatimi kmeti, ki so se kazale v številu postelj in drugih kosov pohištva ter v kvaliteti lesa, iz katerega so bili. Boljši les je bil orehov in češnjev. Po baroku se ta razlika pokaže tudi v načinu izdelave (bogata rezbarija, intarzirano pohištvo). V nekaterih primerih so se premoženjske razlike pokazale tudi v samem načinu gradnje hiš. Te so npr. dvonadstropne, od renesanse dalje pa se pojavljajo tudi izrazito opleševalni gradbeni elementi, ki jih povzamejo z gradov, cerkva in meščanskih hiš.

Pri nas so to najpogostejše hiše trgovcev, gostilničarjev in zelo bogatih kmetov, vse pa lahko uvrstimo v stilno obdobje kmečkega klasicizma. Najizrazitejši primeri takega stila so: v Šaleku Prislanova hiša, v Šentilju gostilna pri Pirhū, pogosti primeri so v Šmartnem ob Paki. Zelo zanimiv je tudi primer Mingševe hiše v Bevčah, ki je verjetno še precej starejša kot ostale.

DUHOVNA KULTURA

Do sedaj smo si ogledali materialni del kulture pri nas in poskušali prikazati osnove kmečke gospodarske dejavnosti. Zdaj je na vrsti duhovna kultura. Sem sodijo razne šege in navade s področja odnosov med ljudmi, tudi ljudsko verovanje, pesem z glasbo in plesom, likovna umetnost, ljudsko zdravilstvo itd. Nekatere elemente tzv. delovnih šeg, ki sicer nedvomno sodijo sem, smo že opisali.

Najprej si bomo ogledali navade ob praznikih življenjskega kroga. V človekovem življenju obstajajo tri izrazite prelomnice, okoli katerih se je koncentriral velik del običajev pri vseh narodih. Te prelomnice so rojstvo, poroka in smrt.

Bodoča mati more, po ljudskem verovanju, že pred rojstvom vplivati na to, kakšen bo otrok. Tako noseča ženska v okolici Velenja ni smela gledati mrličev, da se tudi njej ne bi rodil mrtev otrok. Poleg takih prastarih verovanj, so bila razširjena še druga novejša, ki temeljijo na analogiji. Tako je v vsej dolini veljala vraža, da se nosečnica ne sme nikamor prijeti v trenutku, ko si česa poželi, ker se tisti predmet vtisne na otroka in mu pusti znamenje. Prav tako ne sme gledati raznih živali, zlasti zajca, da otrok ne dobi zajčje ustnice. Seveda se je dalo po raznih znakih določiti tudi spol novorojenčka, tako so v okolici Velenja verjeli, da bo, če bodo pred porodom podarili beraču hlače, novorojenec fant, če krilo, bo dekle.

Porod je bil velik dogodek za vso družino in mu je zato v starih verovanjih pripadalo posebno mesto. Oba, nosečnica in dojenček, sta morala biti ob porodu čimbolj izolirana od vseh zlih vplivov. Pri nekaterih primitivnih ljudstvih imajo tako za ta dogodek še danes posebne kočice. Spomin na to izoliranost živi tudi še pri nas. Tako nam je Marija Končnik, znana ljudska babica iz Gaberk povedala, da so med porodom vedno zastrli okna, kar na določen način še

vedno kaže na to staro vero. Še pred prvo svetovno vojno so znali take zle vplive odpraviti tudi drugače. V okolici Velenja so dojenčke zavarovali pred uroki tako da so umili vse vogle pri mizi, prav tako vse kljuke. Ureke so pregnali tudi s kosi oglja in trikraljevsko vodo (ogenj in voda sta dva prastara očiščevalna in obrambna predmeta).

Toda s porodom še ni bilo vse končano. Tudi po rojstvu je bilo treba otroka obvarovati raznih zlih vplivov ter mu zagotoviti, da bo njegovo življenje srečno. Že sam dan poroda je marsikaj povedal o otrokovi bodočnosti, tako da je bil srečen tisti, ki je bil rojen v nedeljo, tisti v petek pa nesrečen. Če je bil rojen zjutraj »mu storjo čebele, če zvečer pa ovce« (Mlinšek). Največja nevarnost je pretila otroku od more, duha, ki »se ne vidi, a se čuje, ko gre«, toda tudi njen vpliv se je dal odpraviti z »morino taco«, ki so jo pogosto narisali na zibelko. Enak znak (peterokraka zvezda) je lahko pred moro obvaroval tudi živino. Posebej važna je bila za novorojenca prva kopel, ki je imela še pred nekaj desetletji mnoge magične elemente. V okolici Velenja je mati v to kopel položila škarje (želja, da otrok ne bi bil raztrgan), molek (da bi bil pobožen) in denar, da bi bil imovit. Vodo okopanca so vrgli čez streho, »otročjo posteljico« pa zakopali pod mlado drevo, vse, da bi otrok lepo rastel. Obstajajo pa še druga dejanja, ki naj bi otroku pomagala pri vstopu v življenje. Tako so ga položili v žitnico, da bo bogat, fant je bil tem urnejši, čim dlje ga niso krstili, na čelo so mu dali topel kruh, da je hitreje spregovoril itd. V Gaberkah in Velenju je bilo dobro, da je otroka pred prvim rojstnim dnevom videlo čim manj ljudi.

V dolini lahko opazimo še zadnje ostanke iniciacije (vpelevaje otrok v življenje odraslih), čeprav že precej deformirane. Tak ostanek prav gotovo predstavlja vera, da otroku ne smejo striči las in nohtov dokler ni star leto dni.

Šege ob smrti so po svojih obrambnih in drugih elementih precej podobne rojstvu, saj smrt še danes, tako kot rojstvo,

marsikomu pomeni prehod v neko novo skupnost, ki je kot »prelomen čas« zvezana s posebnimi nevarnostmi. Tudi marsikatera navada, ki jo opazimo še danes, izvira iz starodavnega strahu pred vračanjem pokojnika in na drugi strani iz ljubezni in spoštovanja do njega. Tokrat bomo omenili le nekaj najstarejših in najzanimivejših vraž iz naše doline. »Nazaj hodi« rad tisti, ki umre prej kot mu je bilo usojeno, miru nima tudi tisti, ki mu v krsto položijo denar, ali tisti, ki mu sorodniki niso izpolnili njegove zadnje želje. Za vse take primere znajo po ljudski veri najboljše poskrbeti berači ali duhovniki, ki od pokojnikov zvedo, kaj jim ne da miru, nato pa jih zagovorijo.

Omenimo še nekaj manj znanih elementov, ki se trdovratno držijo v pogrebnih običajih. Ponekod je še danes običaj, da se v poznejših urah bedenja pri mrliču, začnejo pripovedovati pravljice, najprej res o strahovih, pozneje pridejo na vrsto tudi smešne zgodbe in celo pesmi, s tem pa že skoraj vedro razpoloženje. Tudi to ima zelo stare korenine, saj so včasih verjeli, da se s hrupnostjo in veselostjo obvarujejo pred pokojnikovim zlim vplivom. Sedmino danes pri nas povsod pripravijo že takoj po pogrebu, marsikje v Sloveniji pa še vedno sedmi ali osmi dan. Toda kljub temu je ta običaj še vedno ostanek gostije, poznane po vsem svetu, katere namen je bil nahraniti pokojnika in se združiti z njim v uživanju jedi.

Za konec preidimo na relativno bolj vesel dogodek človeškega življenja – poroko. Tudi to je prelomnica v življenju posameznika, toda za razliko od smrti in rojstev je pri tem dejanju človek zavestno udeležen in to se kaže tudi v običajih, ki so povezani z njo. Hkrati pa poroka ni bila samo dogodek, ki bi zadeval posameznika, ampak so bili za tem tudi širši interesi nadaljevanja rodu na vsaki kmetiji. To dobro kaže običaj iz Škal (Vlado Miklavžina), ki je bil še pred prvo svetovno vojno zelo pogost. Tam so vsakega naslednika na kmetiji vodili v svate, ženo so mu večkrat določili starši ali vplivni sorodniki. V svate so hodili pred

pustom, ko je bilo na kmetiji največ časa. Vodil jih je vedno zgovornejši sosed ali sorodnik, katerega najvažnejša naloga je bila pogajanje za doto, tudi takrat kadar je šlo za poroko iz ljubezni.

Ženin, ki ga je vsa zadeva še najbolj zadevala, je moral biti ves čas snubljenja čimbolj tiho. Če so se le dogovorili za doto (največkrat je obsegala telico in hodne prtiče), so takoj naročili oklice in o pustu se je mladi par že poročil.

*Poglejmo si še, kako so potekale poroke v okolici Velenja in Šaleka. Opisala sta nam jih Franc in Poldka Verdel. En dan pred poroko niso imeli največ dela samo v hiši ženina in neveste, ampak se je moral »truditi«
že muzikant, ki je obiskal vse hiše, kjer so bili svatje. Pri vsaki se je nekoliko ustavil, zaigral nekaj viž in seveda prejel tudi plačilo za to. Vsi fantje in dekleta iz vasi, v kateri se je pripravljala poroka, so bili povabljeni na »krenclijo«, pri kateri so okrasili vso hišo, ponekod pa so postavili še slavoloke. Tudi to seveda ni šlo brez zabave in plesa. Drugo jutro so prvi začeli zares svati po ženinovi strani, ki so z muzikantom šli klicat nevesto. Najprej so iz hiše spustili petelina, nato staro žensko, šele, ko so svatje zahtevali belo lilijo, ali kak podoben simbol, je prišla iz hiše prava nevesta. Na ta način so hoteli včasih preslepiti zle duhove, da ne gre za poroko in tako skušali obvarovati mladoporočenca pred nesrečo.*

Po poroki so se vsi svatje zapodili proti ženinovi hiši in poskušali čimprej zasesti mize. Zlasti je bilo to važno za starešino in muzikanta. Če je bil prvi muzikant, so morali vsi ostali odkupiti mize od njega. Tudi sicer je muzikant skrbel za veselo razpoloženje, pa ne samo z igranjem, ampak je sodeloval pri mnogih igranjih, ki so vzbujale največ smeha, njemu pa prinašale kar čedne denarce. Tako je npr. kradel meso kuharicam in ga nato prodajal na dražbi, odgovarjal na različna vprašanja. Vsaj tako važno, če ne še pomembnejšo, vlogo sta imela camer in družica, ki sta prav

tako skrbela za zabavo vseh. Zlasti zanimive so njune camerske pesmi, ki so večkrat imele čez petdeset kitic. Ostali vaški fantje, imenovali so jih oglarje (iz vogal, ogel), niso smeli v hišo, toda zato so jim pred hišo ali pa v vežo postavili škafovina, pili so ga z zajemalkami. V hišo so lahko prišli le, če jim je kdo izmed svatov odstopil plesalko in ostal do konca plesa zunaj.

Na koncu naj opozorimo še na »šranganje«, prav tako zanimiv običaj prodajanja neveste, kadar gre v drugo faro ali vas, ki je še danes dokaj pogosto.

od pusta do kresa

V naslednjih dveh poglavjih bomo obravnavali ljudske običaje ob najpomembnejših praznikih v letu. Tudi tu nastopajo »prelomni časi« ob katerih si je skušal naš prednik zagotoviti srečo in rodovitnost, s šemljenjem, zganjanjem hrupa, jedjo itd. Katoliška cerkev je sicer skozi celo tisočletje skušala dati tem poganskim obredom vsaj približno krščanski karakter, toda to se ji ni vedno posrečilo in tako še danes v marsikaterem običaju lahko ugotovimo mnoge stare elemente.

Prihajajoča pomlad je našim prednikom pomenila najpomembnejše obdobje v letu, zato so v tem času povsod po svetu znane pustne norčije s katerimi so skušali pridobiti zase zle duhove in si tako zagotoviti dobro letino. Pustne šeme so v teh običajih predstavljale duhove, ki se skušajo maščevati živim (tepežkanje) obenem pa so prinašale blagoslov, tako da so jih bili povsod veseli. Za ta čas je bila posebej značilna nezmernost v jedi. Po celi dolini so poznali rek, da vzame Pust na svoj praznik nož iz rok gospodarja in ga da poslom in otrokom, ki si smejo od potice in mesa odrezati kadar in koliko hočejo. Drugi in seveda osrednji obrambni element je bil sprevod mask, ki je še pred kratkim skrival v sebi zelo stare elemente. Tako so v Podkraju pred

vojno plesali »najprej za korenje, nato še za repo« (Veler). Pustni sprevodi v Topolšici in Šaleku so največkrat predstavljali kmečko svatbo, kar najbrž tudi ni brez zveze s plesom za rodovitnost. Omembe vreden je še običaj, da so v sprevodu vlačili hlod, na njem slamnato lutko »babo«, ki so jo v Topolšici pripeljali pred hišo starejšemu neporočenemu možaku. V Škalah je bil ta običaj že nekoliko okrnjen, saj je nastopal le še slamnat »ded«, postavljen na streho neporočene ženske. V Šaleku je nekoliko starejša »devica« le dočkala svojega slamnatega moža na pepelnico zjutraj. Najstarejša prvina je tu prav gotovo vlačenje hloda, ki se ga spominjajo tudi še v Šoštanju, Šaleku in Velenju. Prvotni pomen je v nekaki zvezi s čaranjem rodovitnosti, saj je bilo v davnini drevo simbol rasti in rodovitnosti.

V Šaleku se Marija Prislan spominja, da so o pustu otrokom običajno napravili gugalnice pod kozolci, ali kje druge, kar je za Štajersko precej redke običaj (najpogostejši je v Beli krajini), pomeni pa približno isto kot ples za repo in korenje.

V zvezi s Pustom so bile po vsej dolini razširjene tudi številne vraže, med njimi tudi tile dve. Prvi pečen krof na Pusta je treba pojesti na vrhu sadnega drevesa, če pa tega nimaš, pa pri čebelnjaku. Vsakogar, kdor šiva v ponedeljek pred Pustom ali na Pusta, piči kača.

Kot že rečeno, je skušala cerkev vse te poganske prvine zatreti, vendar ji to ni vedno uspelo. Zato je skušala čas po Pustu ublažiti s strogim postom, ki bi vernike pripravil na novo, tokrat drugačno veselje – Veliko noč. Uvod v to je cvetna nedelja, ki naj bi ponazarjala prihod Jezusa v Jeruzalem. V Evropi je ta krščanski običaj prekril še starejši obred v zvezi s čaščenjem nekega svetega rastlinja, ki je varovalo hišo, njive in travnike pred vsemi nevarnostmi. Spomin na ta dan še danes živi v nošenju butar k blagoslovu.

V Gaberkah se je butara imenovala »vejnik«. To je bil povezek leskovih in drugačnih šib, olepšan s trakovi in mačicami, cvetjem, včasih celo s pomarančami. V Šmartnem ob Paki so sestavili snop tako, da je gledala iz njegove »krone«, narejene iz pušpana, v podobi srca zvita veja iz cvetočega drena.

Les iz teh butar je imel po ljudski veri posebno moč. Tako so po vsej dolini dele butar zatikali v njive ali obesili na češnje ali jablane. Iz njih so delali tudi križce in jih nabili na vrata ali spravili kam drugam, kar naj bi hišo obvarovalo zlasti strele in tudi drugih nesreč. Šibe iz butare so prinašale srečo tudi živini, saj so včasih vsako leto z njo gnali živino na prvo pašo. Vsa ta verovanja bi seveda težko razložili samo s krščanskim obredom, zato se naravnost vsiljuje povezava s starejšim poganskim obredjem.

Naslednji pomemben praznik je Velika noč, ki pomeni že popolno zmago pomladi nad zimo. Tudi tu je katoliška cerkev prekrila starejše običaje povezane s tem obdobjem, toda tokrat se ji je to posrečilo mnogo bolje. Velika noč je tako danes povsem krščanski praznik, na starejše prvine kažejo le nekateri manj važni elementi.

Že cel teden pred Veliko nočjo (Veliki teden) je še pred nekaj desetletji pomenil prazničen čas v katerem so se pripravljali na Kristusovo vstajenje.

Najkasneje v sredo je nastopil »delopust«, ki je po vsej dolini veljal tudi za živino, vse dokler so bili zvonovi zvezani. Kdor se tega ne bi držal, bi imel, tako so menili, nesrečo pri živini in pri domu vse leto. Pripravljali so lahko le krmo, kolikor so jo potrebovali med prazniki. Tudi velikega petka se je držala cela vrsta vraž, ki bi lahko bile tudi predkrščanske, ni pa to nujno. Tako so lovci verjeli, da kdor pije na ta dan pred sončnim vzhodom gorko zajčjo kri, ta bo naletel na divjačino kadar bo hotel.

Veliki petek je bil seveda že praznik, in od zdaj pa vse do Velike noči delo ne samo da ni priporočljivo, ampak s tem napraviš njive nerodovitne, ker v tem času zemlja žaluje. Na veliko soboto so tudi v naši dolini kurili velikonočne ognje, česar se danes le še malokje spominjajo, čeprav F. Kotnik piše, da so jih poznali tudi pri nas. Ti kresovi z vsebino Velike noči nimajo nikakršne smiselne povezave, bolj gotovo je, da predstavljajo spomin na predkrščanske pomladanske ognje in so del starodavnih nam neznanih obredij. Zelo zanimiv je tudi spomin na drugačne ognje, ki so jih v tem času kurili na dvoriščih. Prižgali so jih z blagoslovljeno žerjavico, ki jo je še danes na Veliko soboto mogoče dobiti pri vsaki cerkvi. Ta običaj pomeni nekoliko modificiran ostanek kulta ognja in domačega ognjišča, ki so ga ugasnili samo v tem času in ga nato na novo prižgali z žerjavico.

Osrednja svečanost Velikega tedna je velikonočno žegnanje, ki je vendar še ohranilo nekaj starejših elementov. Tedaj so poleg tradicionalnih jedi, pirhov, mesa, hrena in jajc marsikje v Šaleški dolini dajali žegnanju bučnega olja in celo koruznega zrnja, v Šmartnem ob Paki so dali blagoslovit tudi otrobe. Te so dajali živini, ob hudi uri pa so jih zažigali skupaj z blagoslovljenim lesom, da je bilo več svetega dima.

Tudi Velikonočna jed je bila deležna posebnega spoštovanja in je bilo z njo treba dostojno ravnati, kar tudi kaže na nekatere predkrščanske elemente. V Velenju in okolici so po prazniku zbrali jajčne lupine, hren in druge ostanke blagoslovljenih jedi ter jih razstrosili okoli hiše, ker bi sicer tam celo leto lazile kače. Tudi kosti iz žegna so imele posebno moč. V Velenju so jih na podstrešju zatikali za streho, da bi strela ne udarila v hišo. Po celi dolini je veljala vera, da če si te kosti navzkriž zakopal pod hlevski prag, nobena čarovnica ni mogla v hlev, dokler niso strohnele. Nasprotno pa je tistemu, ki mu je take kosti zakopal pod

hlevski prag nekdo drug, poginila vsa živina. Drugod je ista usoda zadela tistega, ki je zagrebel kost med pepel v krušni peči.

Velik vpliv na zdravje živine niso imele samo kosti. Martin Mencej je tako pred vojno zapisal, da so po vsej dolini kokoši dobile blagoslovljeno koruzo, v Gaberkah pa celo sredino kolača, ki so ga položili v obroč od soda. Tiste kokoši, ki so od tega kolača jedle, so postale za lisice nevidne.

od kresa do novega leta

Najvažnejši prazniki v tem letnem obdobju so povezani s starodavnimi običaji ob zimskem in poletnem sončnem obratu, ko se »dan obesi«.

Oglejmo si najprej običaje ob poletnem sončnem obratu, ki naj bi bil po ljudskem koledarju 24. junija. V tem času so še pred nedavnim povsod po Sloveniji kresovali, kar izvira iz starodavne želje človeka, da bi s tem pomagal soncu, ki je že začelo »hirati«. Ta stari obred se je nato prekril s praznikom Sv. Janeza Krstnika, zato ga danes ponavadi imenujejo Šentjanževo. Pri Slovencih se je ta praznik še hitreje uveljavil zato, ker je bilo njegovo ime zelo podobno »zlatolasemu in zlatorokemu sinu nebeškega vladarja Kresniku« pri starih Slovanih. Skozi stoletja se je spomin na to božanstvo seveda izgubil, ostala pa je vera v čudežno moč kresne noči in šentjanževskih kresov, ki se ne da razložiti samo s praznovanjem godu Janeza Krstnika.

Še pred vojno so kresovali skoraj po vsej Šaleški dolini, okoli kresov pa je, kot poroča M. Mencej, rajala mladina. Ostanek starih šeg je tudi skakanje čez kres, ki so mu v davnini pripisovali očiščevalno moč. Zdaj so preko kresa skakala le še dekleta in tista, ki se ji je skok posrečil, se je

v naslednjem letu poročila. Posebno moč so na ta dan imele tudi nekatere rastline. Tako so pri nas prepletli okna s kresnicami in drugim cvetjem, kar naj bi obranilo hišo coprnic, zlih duhov in strele.

Kako pomembno vlogo je igral kresni dan v miselnosti preprostega človeka, kaže tudi vera, da je v tej noči mogoče vedeževati. Naštejmo nekaj takih primerov: v šoštanjski okolici je dekle osolilo koprivo in kamor se je ta nagnila, tja bo šla po moža ali pa služiti. Katera se bo poročila do naslednjega kresa, so izvedela dekleta v Škalski dolini tako, da so šla v drvarnico po drva in tista, ki jih je prinesla liho število, se bo omožila. V okolici Velenja naj bi prva dobila moža tista, ki je prinesla v hišo največ drv. Prerokovali so ponekod tudi z majaronom, v Velenju pa s poveznjenimi skodelicami in napovedovali rojstvo, poroko ali slovo od hiše. Če so na kresni večer stopili pod kap in zaslišali razbijanje, je to pomenilo smrt. Zelo razširjeno je bilo tudi prerokovanje iz kavnih usedlin in razbeljenega svinca, ki so ga vlivali v vodo. Če se je iz njega naredil venec, je to pomenilo poroko, križ ali sveča pa smrt.

Najbolj svojevrsten je bil čar bezgovega grma, ki je bil razširjen po severnem robu slovenskega etničnega ozemlja in je segal tudi v našo dolino. Tako je pri nas dekle, ki si je želelo moža, na kresni večer trikrat teklo okoli bezgovega grma »na opank« in trikrat prav, zraven pa je govorilo:

*Bez, beza daj moža!
Če lepega ne, pa grdega!*

Bodoči mož je nato skočil iz grma pred njo, da si ga je lahko ogledala in da je vedela, katerega se mora držati, da jo bo vzel. Če pa že sam ni stopil pred njo, je videla v grmu vsaj njegov obraz.

Med ostale praznike poletja in jeseni mnogi uvrščajo tudi različne delovne praznike, kot so mlačev, mencanje, steljarjenje, ki smo jih opisali že na začetku, zato nam ostane le

še najpomembnejše obdobje v letu, obdobje novoletnih praznikov. Tudi ti kronološko sovpadajo z zimskim sončnim obratom 21. decembra in so od vseh letnih praznikov obdržali največ starin praslovanskega izvora. Delno so to prvine čaščenja rajnih, delno prvine čaranja rodovitnosti v novem letu. Cerkev je v to obdobje, polno mračnih demon-skih sil, ki so obvladovale naravo, vnesla toplino in veselo pričakovanje rojstva odrešenika ter tako novoletne praznike spremenila v družinski praznik, vendar so se mnogi prvotni elementi obdržali vse do danes.

Po starem koledarju je zimski sončni obrat prišel že na Sv. Lucijo (13. XII.), zato se že takrat pa še celo nekaj dni prej (Miklavž) kažejo začetki praznovanja. To potrjuje tudi tale vera, ki nam jo je ohranil Mlinšek: kdor si je na Sv. Lucijo začel delati stolček, tako da je vsak dan do Božiča izdelal en del, je lahko spoznal vse čarovnice v domačem kraju. To je izvedel pri polnočnicah, če se je usedel na ta stol in za vse, ki so bile takrat obrnjene stran od oltarja, je lahko trdil, da so čarovnice. Po maši je moral zadenjsko zapustiti cerkev, zunaj hitro napraviti krog in ostati v njem dokler niso odšli vsi ostali. Če je potem še sežgal stol, je bil varen pred njimi.

Spomini na kult umrlih so se ohranili predvsem v močnatih in sladkih jedeh, ki so na jedilniku v teh dneh, in žganju luči. V Škalah tako niso ugasnili luči dokler niso prišli od polnočnic. Še bolj so ohranjena dejanja, ki imajo značaj magičnega vplivanja na rodovitnost in srečo v novem letu ter različna vedeževanja. Tudi tu imajo poseben pomen nekatere jedi, med katerimi posebno mesto zavzema božični kruh. Temu so v Velenju rekli namiznik ali stolnik, na Slemenu in v Šmartnem ob Paki poprtnik, v Šaleku stoujek pa tudi namžnik; ponekod po dolini pa celo močan kruh! To je bil kruh iz bele ali črne moke, ki je včasih stal na mizi vse do Sv. Treh kraljev. Pripisovali so mu posebno moč in so ga povsod po dolini dajali košček za zdravje in rodovitnost vsaki glavi v hlevu.

Poleg kruha, ki je kraljeval na božični mizi, so pred vojno skoraj povsod dajali na mizo še različne druge stvari. Tako omenja Mlinšek še pšenične otrobe, družinski rožni venec, vse skupaj pa so pregrnili z belo ruto. To je ostalo na mizi do Sv. Treh kraljev, ko so kruh in otrobe razdelili med ljudi in živino. Na drugem mestu Mlinšek omenja še žehtar in pinjo, ki so ju dodajali najbrž za dobro žetev. V isti namen so včasih postavljali na mizo tudi kravji zvonec. Vse to se je že v času po I. svetovni vojni hitro opuščalo, zlasti v delavskih družinah. To dobro kaže tudi primer, sicer verne družine iz Škal, kjer je že med obema vojnama na mizi ostal le še šopek zelenja.

Zelo daleč nazaj datira tudi okraševanje hiše z različnim zelenjem. Verjetno gre za običaj, ki smo ga prevzeli iz rimske kulturne tradicije in simbolizira začetek novega življenja. Te navade, ne gre zamenjevati z germanskim božičnim drevescem, ki se je pojavilo veliko pozneje, zlasti v mestih. Na vasi se je naprej ohranjala tradicija jaslic, ki je postajala, kakor se spominja Marija Prislan iz Šaleka, celo manifestacija slovenske narodne zavesti.

Tako kot ob vseh prelomnih časih, je bilo tudi ob novoletnih praznikih zelo pogosto vedeževanje. V Velenju so tako verjeli, da je treba na Božič iti pred polnočjo na tako drevo, na katerem so cepljene tri vrste sadja. Takrat se lahko sliši od ene strani, kje bodo požari, od druge, kje bodo mrlič, od tretje, kje bodo poroke. Če kdo pri polnočnicah, pri povzdigovanju ni pokleknil, je lahko izvedel, kdo bo v tem letu umrl, če je po vrnitvi šel okoli hiše in pogledal skozi okno. Prav tako so v Velenju pred polnočnicami večkrat prerezali na pol šest glav čebule. Ko so se vrnili, so po tem, koliko se je posamezen krajec ovlažil, sklepali, kako moker bo posamezen mesec. V vseh krajih v Šaleški dolini so poznali običaj, da gredo na sveti večer k potoku, ki teče na meji dveh kmetij, ne da bi se ozirali na svojo domačijo. Če so slišali v vodi razbijanje, je to naznanjalo smrt, godba pa je pomenila poroko.

Nekdanje preganjanje škodljivih duhov z zažiganjem dišečih rastlin in vodo okoli Novega leta, se je ohranilo kot blagoslavljanje in kajenje. V Topolšici se še spominjajo, da je hišni gospodar z blagoslovljeno vodo blagoslavljal najprej vsa gospodarska poslopja, nato pa še zbrane domače in vse prostore hiše. Vsepovsod po dolini so tudi kadili, tako da so v posodici z žerjavico zažigali kadilo in les iz cvetnonedeljske butare.

Kakor skozi vse leto, se tudi pred in po Novem letu vrstijo obhodi (V Škalah tri dni pred Novim letom, drugje za Sv. Tri kralje), ki prav tako prinesejo srečo hiši, ki jo obiščejo. Ta običaj tudi pri nas imenujejo koledovanje po rimskem prazniku Kalendae Januariae. Zadnje čase je ta običaj izgubljal svoje stare značilnosti, saj so koledovali le najmlajši, marsikje pa se je običaj sprevrgel v beračenje. Tudi pesmi, ki so jih koledniki peli, so bile spačene, tako V. Moederndorfer ravno za Šaleško dolino navaja takole kolednico:

*»Sv. Trije kralji so brumni možje,
iz mesta Jeruzalema prestrašeni so šli«.*

Temu so dodali še kolednico kolin: »Slišali smo praviti, da ste svinjo klali, naj bo prašič al' prasica, nam se sliši klobasica«.

»Sprehod« po najrazličnejših pojavih ljudske kulture v naših krajih, bomo končali z ogledom ljudskega verovanja. S to zadnjo temo bomo segli že na področje ljudske umetnosti, ki bi po vsebini tudi sodila v ta okvir, vendar njeno raziskovanje terja drugačen pristop in predznanja, zato ga prepuščam drugim.

Ljudsko verovanje bi na kratko lahko označili kot svetovni nazor, vendar je to zelo obsežen pojem in zajema vse dejavnosti s katerimi se človek ukvarja. Zato ga tudi mi večkrat nismo mogli izločiti že ob obravnavanju materialne kulture. Glede na prvine, ki so v njem, bi lahko ločili predkrščanske ostanke različnega izvora in zaključen sistem

krščanske religije, ki seveda prevladuje. Predkrščanski elementi, ki smo jim posvetili precejšnjo pozornost že v poglavjih o najpomembnejših letnih praznikih in praznikih življenjskega kroga, so še vedno živi v različnih bajkah in pripovedkah in pesmih o demonih, duhovih, škratih, podvodnih možeh, vilinskih bitjih, mori itd., kjer nam kažejo na različne oblike praslovanske vere. Poglejmo si nekaj primerov iz okolice Velenja.

Nekdaj so bivale v podzemeljski votlini Pilenci pri Hudi luknji zale žene (vile). Te so Tisnikarju, kmetu, ki je živel na Tisniku (hrib nad votlino) večkrat svetovale, kaj naj seje. Neke zgodnje pomladi so mu rekle: »Sej bob, sej bob!« Tisnikar je res storil tako in tisto leto je imel toliko boba, da ga ni imel kam spraviti. Dokler so zale žene prebivale tam, je bilo vsako leto tako in Tisnikar je imel vsega v izobilju. Pozneje so se vile prestavile, ker so pastirji preveč pokali z biči okoli njihovega prebivališča in od takrat »ni bilo več tako dobro v tistih krajih.« Podobno bajko opisuje tudi Davorin Ravljen v povesti Mrtvi ognjenik za področje Belih vod, vile pa imenuje »žalik žene«.

Med zelo stara, prav gotovo še predkrščanska ljudska izročila lahko uvrstimo tudi tista, ki govorijo o zmaju – »lintverju«. V okolici Velenja se je ohranilo tole. Če pride lintver v hrib, gre vse za njim, skale in plazovi, če pa se bojuje dva lintverja gre vse v zrak. Če znese sedem let star petelin jajce v steklenico in če to zamašijo in vržejo v jezero ali močvirje, se bo po sedmih letih izvalil iz jajca zmaj. To so le še skromni ostanki bajke, ki je znana v vsem vzhodnem delu Alp (Ivan Grafenauer: Razprave SAZU, 1959).

Nasploh lahko rečemo, da je bila Šaleška dolina področje mnogih takih starih izročil, še posebej takozvanih ajdovskih pripovedk, ki nam jih je ohranil Lovro Kuhar v delu Od Kotelj do Belih vod. To dejstvo poudarja tudi slovenski zgodovinar Jaro Šašelj kot enega izmed argumentov za hipotezo, da je bila rimska poštna postaja Upellae nekje v

bližini Velenja in ne v Vitanju kot se je v slovenskem zgodovinopisju mislilo doslej. Da bi to z gotovostjo lahko trdili, bi bilo treba seveda natančno poleg drugega pretresti in primerjati vse elemente ljudskega izročila v obeh krajih.

V praslovanskem verovanju imajo pomembno vlogo tudi različna magična dejanja in predmeti, s katerimi so skušali odvrniti nesrečo. Primerov zanje smo navedli dovolj že ob opisovanju šeg v prejšnjih poglavjih. Tu imajo svoje korenine tudi mnogi poznejši zagovori, različni medicinski recepti in molitveni obrazci, ki naj bi zanesljivo odpravili to ali ono bolezen pri ljudeh. Ti so bili zbrani v knjigi Kolmanov žegen, ki so jo verjetno poznali tudi v naši dolini, mogoče od tu izvira ime zdravila za boljšo mlečnost živine.

Že to, še bolj pa vera v čarovnice dokazuje, da tudi krščanska religija ni mogla mimo praznoverja starejših obdobj. Vera v čarovnice je v srednjem veku postala celo množična histerija, ki je zajela vse, od najbolj neukih do najbolj izobraženih ljudi. Pregarjanje in sežiganje čarovnic je trajalo nato še vse do 18. stoletja (zadnji proces proti njim je bil na Slovenskem v Gornji Radgoni 1745), v ljudskem verovanju pa so verjeli v čarovnice celo do začetka 20. stoletja.

Tudi v Šaleški dolini so bile pripovedi o čarovnicah še pred vojno zelo žive. Svoje shajališče naj bi imele pri Rečici na Trnovcu, kjer je studenec iz katerega ne more nihče piti, ne da bi postal bolan. Tu so se čarovnice posvetoval, kam bodo šle in kakšno škodo bodo počele. Ostalo izročilo o njih, ki ga je največ ohranil Mlinšek, pripoveduje predvsem o tem, kakšno škodo lahko napravijo in kako se jih je moč obraniti.

Za konec še nekaj besed o pomenu in namenu tega članka. Kot smo poudarili že na začetku, je v nasprotju z naslovom članek zelo fragmentaren v dvojnem smislu. Najprej zato, ker ne upošteva vseh področij ljudske kulture ali pa tista področja, ki jih obravnava, ne podaja enakomerno in v

skladu z njihovo pomembnostjo. Drugič pa zaradi same narave virov, ki so v člankih uporabljeni. Tako največji del virov obsega izročilo in same pojave ljudske kulture s terena, toda samo s področja Škal, Šaleka, Topolšice in v manjši meri še s Slemen, Zavodenj in Belih vod. Drugi najpomembnejši vir rokopisna zapuščina Franja Mlinška, je prav tako omejena le na najožjo okolico Velenja, Podkraj in Škal. Tretja vrsta virov je zame postala literatura z različno etnološko tematiko, ki omenja največkrat za nas ohlapen pojem Šaleška dolina.

Tu je treba še poudariti, da vsi do sedaj naštet viri izvirajo iz terenskega dela, medtem ko drugi, vsaj tako pomemben, kompleks virov iz arhivov razen v dveh primerih sploh ni bil uporabljen. Tako lahko na koncu vso fragmentarnost članka pripišemo dejstvu, da je plod le nekajmesečnega dela na tem področju, nekaj pomanjkljivosti gre tudi na račun izbora gradiva, tako da posamezna nadaljevanja tvorijo neko zaključeno celoto, pri čemer marsikak sicer pomemben element ljudske kulture ni dobil tistega mesta, ki mu gre.

Namen članka bo dosežen morda že s tem, da bo bralec pričel drugače vrednotiti manifestacije ljudske kulture v svojem vsakdanjem okolju, če bo celo sam zapisal ustno izročilo, ki še živi v njegovem kraju, saj mu je neprimerno bolj dostopno kot etnologu, do katerega so ljudje vsaj v začetku nezaupljivi.

Še nekaj o literaturi, ki sem jo najpogosteje uporabljal. Najsplošnejša dela s področja etnologije so: V. Novak: slovenska ljudska kultura in Struktura slovenske ljudske kulture, nato N. Kuret: Praznično leto Slovencev, V. Moederndorfer: Verovanja, običaji in uvere Slovencev, P. Vlahovič: Etnologija naroda Jugoslavije – Etnološki pregled Slovenije. Poleg teh pa še mnoga dela, ki obravnavajo samo posamezne probleme npr. iz Gospodarske zgodovine Slovencev poglavja o kolonizaciji, živinoreji, čebelarstvu, nabiralništvu, lovu in lovstvu, obrti in kmečki hiši. Iz Slovenskega etnografa 1949 članke: F. Kotnika O valjanju kmečkega sukna, F. Baša: Prispevek k zgodovini naših narodnih noš. Iz iste publikacije leta 1954 F. Hribernika: Prispevek k zgodovini mozirskega sukna in iz

leta 1955 članek B. Orla: *Ralo na Slovenskem*. Uporabljal sem tudi nekatere publikacije Slovenskega etnografskega muzeja, med njimi *Vraževerje na Slovenskem*, *Lončarstvo na Slovenskem*, *Ralo in plug*, *Štajerski lectarji in svečarji*, *Kmečka hiša v Slovenskem alpskem svetu* in še druge. Med uporabljeno literaturo je tudi nekaj del, ki se sicer ne ukvarjajo z etnologijo, vendar sem v njih zasledil mnoge uporabne podatke. Med temi naj omenim Melikovo Slovenijo in še dva članka v *Zgodovinskem časopisu* leta 1954 in 1971 in sicer J. Šašlja: *Upellae – Vitanje?* in M. Natka: *Vpliv industrializacije na agrarno pokrajino v velenjski kotlini*.

DA ZDRAVI VESELI BI DOLGO ŽIVELI

OB NOVEM LETU

da zdravi veseli bi dolgo živeli

Tako je v dneh okrog novega leta odmevalo po vaseh in trgih Šaleške doline še pred nekaj desetletij. Prišel je pač čas, ki je bil, kot se je leta 1859 iz Velenja narahlo pritožil Janko Pukmajster – Vijanski, poleg pustā najbolj »noroglav« v letu. Časa za »norije« je bilo seveda dovolj; poljski pridelki so bili pospravljeni, dela z živino je bilo malo, prejo, koline in druga zimska opravila pa so ponavadi spremenili v priložnost za ples in petje. Tudi cerkveno leto, po katerem so naši predniki umerjali ritem svojega dela in praznovanja, je bil na gosto posejan s prazniki, ki so se začeli že na Miklavževo (6. decembra) in se končali na sv. Tri kralje (6. januarja) ali še kasneje. Vsi ti novoletni prazniki so po vsebini povezani z zimskim sončnim obratom, ko se »dan obesi«. Od vseh praznikov cerkvenega leta so prav ti prazniki ohranili največ starin staroslovenskega ali še starejšega izvora. Tako srečamo tu prvine čaščenja umrlih, čaranja rodovitnosti in obrambe pred mračnimi demonskimi silami, ki imajo v zimskih dneh največjo moč.*

*op.: *Članek z naslovom: »Da zdravi, veseli bi dolgo živeli«, je bil napisan za novoletno številko tednika Naš čas, ki je izšla 25. decembra 1986. V knjigo ga uvrščamo, ker je edini članek, v katerem so zbrani običaji »najbolj noroglavega časa« v letu, to je časa od Miklavževega do sv. Treh kraljev in ker so to običaji, ki so, kot pravi avtor, ohranili največ starin staroslovenskega zato še dodatno zanimivi in vredni ohranitve.*

obdarovanje otrok

Sv. Miklavž je nekdam otrokom zamenjaval današnjega dedka Mraza. Darila sicer običajno niso bila tako bogata kot so danes, a veselili so se jih vseeno. Žal pa so v Miklavževem spremstvu, ki so ga poznali po vseh naseljih v Šaleški dolini, nastopali tudi »parklji«, ki so s svojim zastraševanjem marsikomu zagrenili praznik. Večkrat njihova »vzgojna prizadevanja« niso imela pričakovanih učinkov in tudi v Šaleški dolini so znani primeri (npr. v Šentilju), ko so »parklji« povzročili pri otrocih težke pretrese z dolgotrajnimi posledicami. V vseh naseljih pa so otroci poznali zakotne kraje od koder naj bi prihajali parklji. Otroci iz Šaleka so se tako na daleč izogibali nekakšne vrtače Na puši, kjer naj bi »parkljev« kar mrgolelo. Danes je na tistem mestu Karaka bar.

sv. lucija in čarovnice

Za Miklavžem je na vrsti Sv. Lucija (13. decembra). Na njen dan je po starem koledarju padel zimski obrat, ko je imela noč svojo »največjo moč« in so bile demonske sile najmočnejše. Velenjski učitelj Fran Mlinšek je okrog leta 1930 še zapisal vražo, ki je nekak spomin na te čase.

Kdor si je na sv. Lucijo začel delati lesen stolček tako, da je vsak dan do božiča izdelal en del, je lahko z njegovo pomočjo spoznal vse čarovnice v domačem kraju. Treba mu je bilo le na božič odnesti stolček s sabo k polnočnicam in sesti nanj. Vse čarovnice so se tedaj obrnile proč od oltarja. Da je bil varen pred njimi je moral po maši zadenjsko zapustiti cerkev, zunaj pa hitro napraviti krog in stopiti vanj. V krogu je moral ostati, dokler niso odšli vsi ostali, potem pa sežgati stolček in poslej je bil varen pred čarovnicami.

novoletna čaranja in vedeževanja

Tako kot ob vseh »prelomnih časih«, ki so ponavadi povezani s prehodi iz enega v drugi letni čas, je bilo tudi pri novoletnih praznikih običajno vedeževanje. V Velenju so še pred vojno poznali vražo, da je treba na božič tik pred polnočnicami splezati na drevo, cepljeno s tremi vrstami sadja. Tam si lahko slišal od ene strani, kje bodo v prihodnjem letu požari, od druge strani, kje bodo mrliči, od tretje pa, kje bodo poroke. Tudi, če kdo pri polnočnicah ni pokleknil, je lahko izvedel, kdo bo v prihodnjem letu umrl, če je le po vrnitvi šel okrog hiše in pogledal skozi okno.

Po vsej dolini so pred vojno še poznali običaj, da gredo na sveti večer k potoku, ki teče na meji dveh kmetij. Če se pri tem niso ozirali nazaj na svojo domačijo, so lahko po tem, ali so v vodi slišali razbijanje ali godbo, spoznali ali bo v naslednjem letu njihovo hišo obiskala smrt ali bodo imeli poroko. Dekleta je seveda predvsem zanimalo ali se bodo v letu, ki prihaja omožile. Tiste, ki jim radovednost ni dala miru, so morale na božič v drvarnico in zgrabiti naročaj drv. Prešteti so jih smela šele v kuhinji, in če jih je bilo na pare, so se zagotovo poročile.

V Šaleški dolini so se menda celo čebele na božič ob polnoči zbudile in šumele. Pred vojno so zato čebelarji po polnočnicah šli prisluškovat panjem. V tistem panju iz katerega so slišali peti matico, naj bi poleti dobili prvi roj.

božična miza in božično zelenje

Številne božične oz. novoletne šege so ostanki čaranja, torej poizkusov naših prednikov, da bi obvladovali nadnaravne sile z različnimi skrivnostnimi pripomočki in simboličnimi dejanji. Najznačilnejši primer je božična miza, ki so jo

obložili s številnimi predmeti,⁴ vsak od njih pa naj bi zagotovil hiši in njenim prebivalcem srečo, zdravje, blagostanje...

Zato so se nekdam božične mize kar šibile pod težo predmetov, orodja, posodja itd. V Šaleški dolini je spomin na ta običaj že precej izginil in zlasti v dolinskih naseljih se ga ne spominjajo več. Pred vojno pa so se starejši ljudje v okolici Velenja še spominjali, da so na božično mizo dajali še pšenične otrobe, družinski rožni venec, ponekod pa tudi kravji zvonec, žehtar in pinijo. Tudi v Šmartnem ob Paki so na mizo še dajali otrobe, kozarček blagoslovljenega vina, blagoslovljeno vodo in rožni venec. V hribovskih naseljih doline se je običaj ohranil dalj časa, saj npr. na Paškem Kozjaku še danes dajejo na božično mizo otrobe, sol, vodo in rožni venec.

Osrednje mesto na božični mizi je zavzemal božični kruh, ki so mu v Velenju in okolici rekli »namiznik« ali »stolnik« na Slemenu in v Šmartnem ob Paki »poprtnik«, v Šaleku »namžnik« in »stoujek« ali pa »stovnjek« na Paškem Kozjaku. Ponekod v dolini so mu rekli celo »močen kruh« in so ga vsaj en košček dali prav vsaki domači živali za zdravje v naslednjem letu. Božični kruh je bil ponavadi iz bele moke in okrašen. Na Paškem Kozjaku so ga še pred nedavnim krasili tako, da so vanj z nožem vrezali križ ali pa položili nanj križ iz testa. Namiznik so običajno pojedli šele na sv. Tri kralje zjutraj, vsak (tudi živali) ga je dobil le košček. Nekaj zdrobljenega kruha so vrgli celo med žito in krompir, da v naslednjem letu pri hiši ne bi zmanjkalo hrane. Košček »stovnjeka« so prihranili celo do pomladi, ko sta ga dobila vola ob prvem oranju.

Drugod v dolini je uporaba obrednega kruha upadala že pred vojno, saj so ga npr. v okolici Šoštanja pekli le za hlapce in dekle, medtem ko je družina na božič dobila kaj boljšega.

Darovanje kruha, prav tako pa tudi nastavljanje vina in drugih živil na božično mizo, je ostanek predkrščanskega kulta umrlih. Podoben prežitek je tudi žganje luči na božični večer, ki je bilo razširjeno po vsej dolini. Marsikje, npr. v okolici Šoštanja, so ta večer sami napravili »večne lučke«, ki so jih pustili na božični mizi ter okrasili z njimi okoliške kapele oz. znamenja. Delali so jih iz repe, v katero so izdolbili precejšnjo vdolbino, nalili vanjo loj, za stenj pa je služila paličica ovita s predivom.

božično zelenje

Zelo daleč nazaj, verjetno še v rimsko kulturno tradicijo, sega okraševanje hiše z božičnim zelenjem, ki so ga tudi poznali povsod po dolini. Hišo, predvsem pa »kot« so okrasili z zimzelenim rastlinjem (smrekovimi, jelkovimi vejicami, bršljanom itd.). V Belih vodah so temu »ciru« pridružili še »luster« pleten iz slame. Pogosto je bilo tudi okraševanje s pšeničnimi klasi ali češnjevimi vejicami, ki jih je bilo treba posejati v lončke oz. vtakniti v vodo okrog sv. Barbare (4. december), da so do božiča lepo ozelenele. Postavljanje božičnih ali današnjih novoletnih drevesc je sicer prav tako star običaj in izvira iz antičnih tradicij, vendar je bil razširjen pri germanskih narodih. Pred vojno je bilo v dolini sicer že razširjeno postavljanje »krispana« (nem. Christbaum), vendar predvsem v trškem oz. mestnem okolju. V Šaleku so celo prav dobro vedeli, da gre za nemško navado, medtem ko so postavljanje jaslic imeli za manifestacijo slovenske narodne zavesti.

Tudi nekdanje preganjanje škodljivih duhov z zažiganjem rastlinja se je v dolini ohranilo še vsaj do II. svetovne vojne. Tako so povsod na božič, predvsem pa na sv. Tri kralje, v posodi z žerjavico zažgali koščke lesa iz cvetno-nedeljskih butar.

koledovanje in tepežnica

Tik pred novim letom ali pa v dneh po njem, so si po hišah kar podajali kljuke različni obhodniki, ki so želeli srečo, zdravja in rodnost vsemu, kar je bilo pri hiši. Ta običaj so tudi v Šaleški dolini imenovali koledovanje (po rimskem prazniku Kalendae Januarise). V Šoštanju in okolici so koledovali le na Novo leto, drugod, npr. v Škalah, nekaj dni pred Novim letom. Povsod po dolini pa so poznali otroške obhodnike na tepežnico, 28. decembra. Vsebinska in zunanja oblika teh obhodov se je seveda s časom spreminjala, njegov prvotni pomen, čaranje rodovitnosti, pa se je zabrisoval.

Podobno je ugotavljal že Janko Pukmajster – Viljanski, ki je leta 1859 koledovanje po »Kozjaku in v škalski dolini« opisal takole.

»Na god nedolžnih otročičev, na nekih krajih popred, se začne kolednica. Grejo namreč fantje ali pa dekleta od hiše do hiše in voščijo srečo in blagoslov za novo leto pri vsaki hiši. Dobijo potem kaj v dar: platna, povese, orehov in suhih hrušek, kruha ali denarjev. Vendar dandanašnji ni več pravih kolednikov in kolednic. Sedaj le godci hodijo okoli. Nek mož mi je pravil, da svoje dni so vse bolj lušne pesmi peli in bolj noroglavi bili koledniki. Zapisal sem si košček takega voščila iz starih časov in tako-le se glasi:

*Bog vam daj toliko dobrote,
Ko je na peči mokrote;
Bog vam daj toliko sreče,
Ko je na peči zelene leče!
Bog vam daj toliko otrok,
Ko je ajdovskih kop;
Da bi imele kobile piščeta;
Krave žrebeta in kvokle teleta!«*

*Stara obredna besedila kolednikov so se torej res »kvarila«
že pred dobrim stoletjem in običaj je vse bolj izgubljal svo-
je magične značilnosti in ostajal le še priložnost za zabavo.
Tako so npr. trikraljevski koledniki pred vojno peli po vsej
Šaleški dolini:*

*Sv. trije kralji so brumni možje
iz mesta Jeruzalema prestrašeni so šli.*

*Nato so dodali kar kolednico, ki so jo sicer peli ob kolinah:
Slišali smo praviti,
da ste svinjo davili,
Naj bo prašič al prasica
Nam se sliši klobasica.*

*Podobno »pokvarjena« je tudi otroška kolednica, ki so jo
na tepežni dan pred vojno prepevali otroci v velenjski
okolici:*

*Šip, šap, šip, šap
Da zdravi, veseli
Bi dolgo živeli,
Nebesa služili,
Potice delili.*

PREDNOVOLETNA PRAZNOVANJA V ŠOLAH ŠALEŠKE DOLINE PRED II. SVETOVNO VOJNO

Star običaj praznovanja Miklavževega dneva je že kmalu po osamosvojitvi šol leta 1869 postal ena od običajnih šolskih prireditev. Že zgodaj pa so v mnogih šolah praznovanje Miklavža zamenjali s praznovanjem Božiča, verjetno pod vplivom nemškega življa v mestih, kjer je bilo šol največ. Tako Miklavžev kot Božični dan sta bila v prvi vrsti priložnost za obdarovanje in pomoč revnim otrokom.*

Čeprav so takšna društvena praznovanja imela predvsem humanitaren značaj, so s tem, ko so preselili Miklavža oz. Božič v dvorane, ta star ljudski običaj profanirali in ga vključili v potrošniški način razmišljanja, ki nikakor ni iznajdba današnjih dni, kot si navadno napačno predstavljamo, temveč je, čeprav v manjši meri kot danes, zajel naše kraje že v obdobju med obema vojnama. Velik poznavalec in raziskovalec starih ljudskih običajev Niko Kuret zato nekoliko resignirano in zagrenjeno ugotavlja:

»Poslednjo stopnjo razvoja je doseglo miklavževanje pri nas med obema vojskama. Razmah društvenega življenja je zlasti v ljubljanski in kamniški okolici pa po vseh mestih

*op. *Tekst z naslovom »Prednovoletna praznovanja v šolah Šaleške doline pred II. svetovno vojno« je bil napisan za isto številko tednika Naš čas kot že predhodni »Da zdravi veseli bi dolgo živeli« in predstavlja prispevek k poznavanju načina življenja v Šaleški dolini v ne tako daljni preteklosti, ki pa je že za marsikoga povsem nepoznana.*

potegnil tudi Miklavža v svoje kolesje. Miklavž je moral s svojim spremstvom v društvene dvorane. Razšopirili so se »Miklavževi večeri«, stara ljudska šega je postala navadna zabava. V najboljšem primeru je bila to pač »racionalizacija«, toda na škodo starosvetne prisrčnosti.«

Kakorkoli že, so se takšna praznovanja, najsi bodi Miklavža ali Božiča, razširila in postala sčasoma obvezen vsakoletni dogodek, ki so ga otroci nestrpno pričakovali. Danes si sploh ne moremo predstavljati šole, ki ne bi tako ali drugače obeležila »dedka Mraza«.

božič in miklavž v šolah šaleške doline

Za obdobje pred letom 1941 je vsekakor treba vedeti, da šolske proslave Miklavževega ali Božičnega dne niso bile vsako leto. To lahko sklepamo po prebiranju šolskih kronik za obravnavani čas, kjer ne najdemo omenjena proslavljanja vsako leto, čeprav so v kronike zapisovali res skoraj vse pomembne šolske dogodke, med katere štejejo seveda tudi tovrstne proslave.

Prireditve ob Miklavžu ali za Božič (vedeti moramo, da nikoli niso proslavljali enega in drugega v istem letu) najdemo omenjene:

Božič:

- Šoštanj – 1911, 1914, 1915, 1929*
- Škale – 1934, 1939*

Miklavž:

- Škale – 1919*
- Velenje – 1919*
- Šmartno ob Paki – 1930*

V oči nam padejo dve zanimivosti. Prva je ta, da v Šoštanju nikoli ne najdemo praznovanja Miklavža, ki je bil slovenski

praznik, temveč so striktno obeleževali le Božič. Tu je brez dvoma viden vpliv nemške kulture, kar pa ni nobena šoštanjska zanimivost in posebnost, temveč je to značilnost razvoja v vseh slovenskih mestih. Druga stvar, ki je mogoče še zanimivejša, pa je dejstvo, da so praznovali ali pa vsaj čutili potrebo to zapisati le v letih pred takšnim ali drugačnim kriznim obdobjem: I. svetovno vojno, krizo v začetku 30-tih let in pred II. svetovno vojno. Za analizo tega vsekakor zanimivega dejstva na tem mestu ni ne časa ne prostora, je pa to vsekakor zanimiv podatek, ki nam mnogo pove o psihozi, ki spremlja ali predhodi krizne trenutke.

božič v šoštanju

Najlepši opis šolske božične proslave najdemo v šoštanjski šolski kroniki za leto 1911/12:

»Popoldne predstavljala je šolska mladina na čitalniškem odru dramatično pripovedko »Palčki« s petjem.

Po igri peljala se je mladina v tretji razred, kjer je bilo postavljeno krasno božično drevo. Po primernem govoru obdarili so se vsi revni otroci (črez 200) s toplo obleko. Ostali pa so dobili kruh, pecivo in drugo. Da je ta božičnica tako sijajno iztekla si je prizadeval posebno gospod Tone Kurnik, ki je s pobiranjem podpor pri raznih strankah nabral znesek po 1075 K 85 h in tudi pri okraševanju razreda, božičnega drevesa itd. neumorno deloval. Veliko so se trudile seveda tudi razne gospe Slovenke, da so pripravile kruh, pecivo in razdelile kupljeno blago. Podpirali pa so to blagodejno podjetje tudi diletantje tukajšnje čitalnice s tem, da so uprizorili dvakrat igro »Brat Martin« in čisti dobiček po 236 K odstopili v ta namen. Prispevke po 10 in nad 10 Kron so darovali: gosp. Kolšek Vinko 200 Kron, družba sv. Cirila in Metoda 150 Kron, gospa Hudovernik

Ana v Ljubljani nabrala 104 Krone, baron Haebler 50 K, ravnatelj Macher 36 K, savinjska Posojilnica 30 K, Majdič Ana 20 K, dr. Slebinger 14 K; po 10 Kron so darovali: dr. Medved Anton, Gizela pl. Adamovich, Ogrin Ivan, Vošnjak Miha, vitez Haupt, Elsbacher Ana, dr. Verstovšek Karl, obitelj Ježovnikova v Velenju, Karl pl. Adamovich, Grobelnik Ivan, ljudska posojilnica, Vaupot. Mnogo dobrotnikov je bilo s prispevki pod 10 Kron.«

nekaj značilnosti praznovanj

Ta najdaljši opis božične proslave v kakšni šolski kroniki je tipičen, tako po obliki kot po vsebini, za vse ostale in nam omogoča spoznati tovrstne prireditve po šolah za celo področje današnje občine Velenje.

Da je bil ta opis narejen pred I. svetovno vojno vidimo že takoj po tem, da so v prvi vrsti povdarjali slovenski značaj prireditve in udeležencev. Tudi ta prireditev je bila torej vpeta v narodnostni boj za slovenstvo, ki je bilo v Šoštanju ogroženo tudi z nemško šolo, katero je to leto obiskovalo 123 otrok in je predstavljala pomemben temelj, s katerim so Nemci in nemčurji stopnjevali svoj ponemčevalni pritisk na dostikrat gospodarsko odvisne šoštanjske Slovence. Pri opisih proslav po I. svetovni vojni ta komponenta seveda izgubi svoj pomen, drugače pa so proslave ohranile enak značaj.

Glavni namen takšnih prireditev je bil v celem obdobju do leta 1941 obdarovanje (revnih) otrok z najnujnejšo obleko in seveda istočasno pripraviti otrokom prijeten zaključek leta. V ta namen so služile razne igrice, skeči, recitacije in seveda prihod samega Miklavža (Božička, dedka Mraza).

Podatek, da so kar »črez 200« otrok po takratnih normah, ki so bile nižje, kot so današnje, označili kot revne in potrebne obleke, pa je seveda več kot poveden. Če vemo, da

je v tem šolskem letu šolo obiskovalo 209 dečkov in 221 deklic, torej skupaj 430 otrok, to pomeni, da je polovica otrok živel v razmerah, ki niso zadoščale osnovnim življenjskim pogojem! Ob takšnih obdarovanjih pa se nam postavlja tudi vprašanje, čeprav ne dvomimo v dober namen dobrotnikov, o efektivnosti takšne vrste pomoči. Enkratno obdarovanje vsekakor ni bila trajnejša rešitev problema revščine, ki je pestila te otroke. Bojimo se, da je bil efekt ravno nasproten, njih in še bolj njihove starše, ki niso mogli svojim otrokom zagotoviti lažjega življenja, je spustilo na stopnjo občinskih revežev oz. socialnih problemov, s čimer se je občutek manjvrednosti še povečal. Za odpravo revščine bi bila potrebna predvsem korenita reforma takratne družbe, česar pa seveda ni zmogla sama in do katere so pripeljali šele kasnejši dogodki. Jasno pa je, da je tudi ta enkratna pomoč, ki so je bili otroci deležni, marsikateremu otroku omogočila, da se je pretolkel skozi zimo in mu navsezadnje tudi rešila življenje.

Da pa prireditelje in dobrotnike pri organiziranju te akcije ni vodil samo čut za humanost, temveč da so imeli ti večeri v prvi vrsti prestižni značaj, ko so razni »subjekti družbenega življenja« tekmovali kdo bo darežljivejši in se bo bolj izkazal v očeh krajanov, nam pokaže že enostavna analiza teksta. Kronist je za opisovanje slavnosti, obdarovanje, torej vsebino prireditve namenil štiri (kratke) stavke, ves ostali prostor pa je namenil naštevanju zaslužnih mož in žena, ter dobrotnikov prireditve. Ugotovimo lahko, da se je vsaj v tem konkretnem primeru zgodovina ponovno pokazala kot *magistra vitae*, ki nas nauči vsaj tega, da se pri prirejanju raznobarnih takšnih ali drugačnih uradnih prireditve vse do današnjih dni ni mnogo ali pa sploh nič spremenilo. Vajnejši, kot slavljenci, so ljudje v prvi vrsti.

Ne glede na vse povedano pa moramo ugotoviti, da so se šolske prednovoletne proslave tako udomačile in utrdile ter postale že del folklore, ki mogoče nima tako starih korenin, je pa zato toliko bolj trdovrten.

UMETNOSTNO–ZGODOVINSKI ORIS MESTNEGA JEDRA IN ZNAČILNIH OBJEKTOV V ŠOŠTANJU

nastanek in razvoj mestnega jedra

*Po * objavljenih dokumentacijskih virih se omenja kot prvi objekt v Šoštanju Pusti grad, leta 1199.*

Prvotno naselje se je razvilo okoli farne cerkve, ki je bila posvečena ok. 1261. leta. Malo število hiš, ki se je razvilo ob cerkvi pa se ni dosti razširjalo. Na drugem koncu – južnem, se je med grajskim gričem in Pako razvilo novo naselje ter oblikovalo pravokoten trg z enakomerno parcelno obrobo.

Staro trško jedro se je razvilo ob cesti, ki vodi iz Titovega Velenja proti Zavodnjem, na levem bregu Pake. Najstarejšo obliko tržnega prostora je nudila cesta, želja pa je bila, da se čimbolj osvobodi cestnega prometa. Nastal je trg podolžne oblike, ki je usmerjen na hišo – Glavni trg 14, katera

*op. *Razprava je v nekaj poglavjih spremenjena diplomska naloga, ki doslej še ni bila objavljena. Opombe k nalogi so vključene. Analiza zajema zgodovinski pregled okoliščin v katerih je mesto nastajalo vse od rimskega obdobja do leta 1981. Pretežni del predstavlja umetnostno–zgodovinski opis mestnega jedra in nekaterih pomembnejših objektov v mestu. Iz konteksta je izločen opis cerkve sv. Mohorja in Fortunata in priloga tlorisa cerkve sv. Mihaela, ter stavbe na križišču cest Matije Gubca in heroja Gašperja.*

ga obvladuje in arhitektonsko zaključuje. Mimo te je speljana tudi cesta. Takšni trgi so prijetno komponirani in so se lažje in smotrneje razvijali. Cerkev pa je med temi vedno stala proč od vrste stanovanjskih in gospodarskih poslopij, na vzvišenem mestu. Prav tako so izstopali iz enovitosti meščanskih stavb gradovi in plemiški dvorci. Meščanske hiše so tvorile osnovne enote mestne gradbene organizacije, ki stoji na pravokotnih in zaprtih gradbenih parcelah. Rezultat parcelacije je bil vsestransko zaključen gradbeni blok. Skupne potrebe pa so tako zahtevale tudi skupni program, ki je obsegal življenske pogoje, organizirana tržišča in obrambo. Temu so se pridružile meščanske parcele in parcele mestnega gospoda, cerkve in utrdba. Takšna skladnost je narekovala tudi enoten tip stavb in enako odmero parcel širine 9–15m ter globine od 80–100m. Število parcel je bilo odvisno od pomembnosti kraja in velikosti trga, od 30–40 parcel. Vsako mesto pa ima kot neko živo bitje tudi svojo fiziognomijo in izraz. Prometne razmere so mestu predpisovale število ulic (bilo jih je malo), tržne razmere pa položaj trga, ki je bil najvažnejši del srednjeveškega mesta ali trga. Zaradi zahtev po varnosti in obrambi so mesto vklenili v obroč obzidja. V Šoštanju so bili povezani vsi trije gradovi: Pusti grad, graščina Turn in grad v trgu Amsthaus. Trg je bil v celoti obzidan. V tem okviru se je mreža spreminjala in množila, toda sama obsežnost se ni spremenila, dokler ni ob koncu 18. stol. padlo obzidje in so se mesta začela svobodno širiti in spajati z že nastalo okolico. Vendar pa ima urbanistično obzidje izrazito mikavno vlogo, ker daje trgu trdno kristalinično obliko.

Iz literature zasledimo, da so se mesta ločila od trških naselbin zaradi obzidja, toda pri Šoštanju tega ne moremo zagotavljati, kajti obzidje je bilo že zelo zgodaj, medtem ko je dobil status mesta šele leta 1911. Najpogosteje so med naravnimi činitelji, ki odločajo o nastanku mestnega tlora sa reke, jezera in hribi. Pogosto se združita reka in hrib v idealno prizorišče za nastanek mesta.

Šoštanj na litografiji, ki spada v zbirko nove Kaiserjeve suite

Mesto ob vznožju hriba je dobilo arhitektonsko zaključnost z gradom na hribu, ki je tudi vzpodbujal zasnovo mesta. Včasih je to vlogo prevzela tudi cerkev. V tem primeru sta dve možnosti: grad in cerkev, toda grad je bil postavljen prej in tako se vloga prenese nanj, verjetno pa lahko cerkev pridružimo kot pomagalo. Glede na položaj v okljuki rek, mest na hribu in na podnožju grajskega hriba, bi se najbolje odločili za slednji primer. Nadalje bi glede na obliko trga oz. talnega načrta, izbrali cestni trg pravokotne oblike.

V srednjem veku so bili za nastanek mest in trgov pomembni trije činitelji, ki so najverjetneje veljali tudi za Šoštanj, in sicer tržišče (tu okoli župne cerkve), prometne zveze, ki jih je posredoval ugoden geografski položaj, in strateške zahteve. (1)

Poleg že omenjenih možnosti za nastanek mesta je omejevanje z obzidjem na levem bregu Pake na ozki, proti reki, nagnjeni ravnici. Od tod je zid kasneje prestopil Pako, toda šele v novejšem času. Znotraj obzidja je bila nujna skrb za prazne površine in oblikovanje dvorišč na obeh straneh

paralelno. V manjših mestih je taka razporeditev ustrezala, v večjih pa ne.

Zanimiva je bila tudi razporeditev obrtnih dejavnosti in prilagojenih zgradb v trgu. Na izstopajočih in na ključnih mestih so bile običajno lekarne, zlatarne in druge podobne dejavnosti, v trgu samem, ali izven njega, pa ostale obrti – čevljarstvo, krojaštvo, itd.. – enako velja tudi za Šoštanj.

Poleg površin, ki so bile predvidene za gradnjo, so bile tudi prazne površine, ki naj bi se priključile mestu. Povsod so se naslanjale na obzidje, ki je imelo dvojne vrat – na severu in na jugu. Mestna hiša je bila v žarišču življenja. Cerkev, ki je odmaknjena od trga, je na dvignjenem terenu in je vzhodno orientirana.

Glavni trg predstavlja hrbtenico mesta. Dve vzporedno potekajoči liniji hiš omejuje reka Paka. Hišne meje potekajo vzdolž gospodarskih površin, katerih prosti pasovi se prilegajo hišnim linijam. (2) Prečna ulica vodi na Trg svobode.

Spodnji grad (Amsthaus) se omenja leta 1372, vendar ni znano ali je bilo eno poslopje ali sta bili dve. (3)

Grad Turn stoji nasproti Pustega gradu. Začeli so ga graditi leta 1575.

Trg je imel sramotilni steber, ki pa so ga leta 1857 predelali v portalna stebra kaplanije sv. Mihaela. (4)

Sredi Glavnega trga je bila postavljena soha Marije, ki ni datirana (verjetno je baročna), odstranili so jo v tem stoletju in je hranjena v lapidariju muzeja v Titovem Velenju. V letih od 1575–1658 je viden vpliv italijanskih gradbenikov. Stavbe so kar najbolj prilagojene stanovanjskim razmeram in zahtevam, povsod so uveljavljali ritmično in kar najbolj simetrično kompozicijo. Upoštevali so reorganizacijo prostorov in njihovo boljšo povezavo. Obrambni elementi so podani v obliki erkerjev in rizalitov, vsaj na konceh.

Vsaka trgovska in obrtna hiša naj bi segala na trg oz. tržno ulico in tako z lokalom omogočila dober zaslužek. (5)

Meščanska hiša se je glede na mnoge značilnosti gotovo razvila iz kmečke. V pozni gotiki so bile hiše proti ulici obrnjene z ožjo stranico in je bilo ostenje sestavljeno iz številnih samostojnih stavbnih celic, ki so bile med seboj ločene z ozkimi prehodi. Prva znamenja združevanja v skupine se pojavijo v 16. stol.. Zaradi smotrnejše izrabe stavbnega zemljišča, deloma pa zaradi združevanja dveh ali več hiš v skupni lastnini, so se strehe obrnile proti ulici in tako dale njeni liniji izrazit horizontalni, težnjam časa ustrezajoč značaj. (6)

Trgovsko in obrtno poslovanje je bilo prioriteto, medtem ko so pridobivanje življenjskih potrebščin z mestnih njiv in gozdov umaknili v zadnji del hiše h gospodarskim in skladiščnim poslopjem. Ta poslopja so bila lesena tudi v novem veku in so dolgo pomenila žarišča požarov. (7)

Sčasoma izginejo ulični prehodi, ki so ločili posamezne stavbe in ustvarjali povezavo z drugim arhitekturnim telesom. Pri oblikovanju stanovanjskih zgradb pa soodloča dekorativni element, delno pa vpliva tudi grajska hiša. Pravokotni ogelni stolpiči so se razvili iz grajskih stolpov ali kasnejših ogelnih pomolov (Primorska cesta 1).

Najpogostejša oblika obokanja je renesančna banja, nosilke oboka pa so sosvodnice. Sosvodnice so oprte na stebre, polstebre ali slope, čestokrat pa tudi na konzole.

Na zunanjsčini dobi, prej enotna, fasada mnogo poudarkov. Portalu v srednji osi, se po vzoru fevdalnih dvorcev, pridruži v prvem nadstropju dvojno okno ali dvojna vrata (Glavni trg 7). Renesansa se počasi umika baroku. (8)
Strnjene hiše potekajo po levi in desni strani Glavnega trga. Večinoma so hiše postavljali od jedra proti vzhodu, medtem ko so se širjenju proti zahodu izogibali. V začetku

so bile hiše lesene in krite s slamo. 28. maja 1734 je požar uničil Amsthaus in še vrsto drugih zgradb.

Prehod z Glavnega trga v Trg svobode

Trg je imel svoja imena za parcele. Trška hiša (Glavni trg 7) je npr. stala na Tičnici, današnje poslopje Tovarne usnja pa na Kopčniku.

Poznamo tudi meje trškega ozemlja iz leta 1575, ki je potekalo od Zorka preko izliva potoka Topolšice, Sraleta, vrha Širokega, Goric, do potoka Velunje ter odtod preko Lokovice do Zorka. Označevali so ga z inicialami mejnikov GMS (Gemeine Stadt Schönstein). Trg je imel grb – ščit razdeljen na dve polovici, na levi – polovica dvoglavega orla, na desni del zemeljske oble s tremi srci. Kasneje so srca zamenjali s tremi kamni in sicer zaradi imena naselbine.(9)

Arhitektura 19. stol. ni samo zbirka zgodovinskih kopij klasicizma in bidermajerja, ampak sega še v barok. Avstrija se ni več zgledovala po italijanskih stavbenikih, skušala je začeti s svojimi silami. Znaki naše umetnosti so bili: ekonomičnost, praktičnost in solidnost. Provincionalno

stavbarstvo se je pomaknilo na raven umetnostno neambicioznega protofunkcionalizma s starimi značilnostmi – portalnimi čeli, okenskimi okviri in le izjemoma se je dovolilo bogatejše okrasje (Tovarna usnja). V mejah stereotipnega klasicizma si je romantični duh le počasi utiral pot. Z marčno revolucijo pa so se razmere precej spremenile. Socialnopolitična dogajanja so se odražala tudi v arhitekturi. (10) V Šoštanju je bilo v 19. stol. zelo aktivno, v prosvetne in cerkvene namene se je veliko gradilo. (11)

Trg je 19. stol. dočakal s srednjeveško zasnovo, toda že z renesančno – baročnim stavbnim doprinosom. Merkantilizem je s svojo doktrino, še bolj pa s svojimi upravnimi in gospodarskimi ukrepi ter z modernizacijo glavnih komercialnih cest, načel njihovo tradicionalno strukturo, nikakor pa je ni odpravil. To se je zgodilo predvsem v marčni revoluciji z ukinitvijo fevdalnih odnosov, z uvedbo nove upravne in sodne organizacije ter z liberalizacijo celotnega poslovnega življenja.

Večina mest je v tem času izgubila spone obzidja in se začela tesneje spajati s svojimi predmestji in okolico ter konceptualno okretneje slediti zahtevam časa. Šoštanj se je zelo hitro razvijal. Kot sem že omenila je bil v zač. 19. stol. zelo aktiven z gradnjo, toda tudi zelo netoleranten. Nesentimentalno je odstranjeval starejšo gradbeno zapuščino, zlasti mestno utrdbo.

Če primerjamo današnji tloris s tistim iz franciscejskega katastra iz leta 1826 (12) ugotovimo mnoge spremembe v samem jedru starega mesta – takrat še trga. Na zahodni strani sicer ni veliko sprememb, razen nekaterih dozidav, medtem ko so na vzhodu občutne spremembe. Dvorišča so povsem odstranjena, bilo pa je tudi več hiš.

Trg svobode je bil manjši in ni imel takšnega pomena. Povsem drugačna je bila tudi orientacija objektov. V jugovzh. delu pod cerkvijo sv. Mohorja je npr. stal objekt pra-

vokotno glede na lego cerkve, medtem ko današnji (stari Zdravstveni dom) stoji skoraj vzporedno s cerkvijo.

V 19. stol. se tudi v Šoštanju pojavi tip primestne vile. Ta ima ambiciozno oblikovano in razgibano zunanjščino, s stolpiči, pomoli, lesenimi verandami, pilastri ipd. (na Kajuhovi cesti). Trško jedro, okoli Glavnega trga še vedno ohranja klasicistično fasadirane nadstropne hiše (13) s prodajalnami ter obrtnimi prostori v pritličjih, zgoraj pa so v večini stanovanja. Hiše so pravokotnega tlorisa, na severu je dodano stavbno telo za gospodarsko poslopje, nekoč pa so bili prostori za služinčad. Strehe potekajo vzporedno s cesto in so krite z bobrovcem. Skupine hiš tvorijo trg v obliki dolgega pravokotnika, ki se z vzhoda zoži, sicer pa je zaprtega tipa. Zamiki fasad ponekod zožujejo, drugje zoper razširjajo naselje.

Izdelana pa sta predvsem dva fasadna pasova. Profili hiš so najbolj heterogeni ob zahodni osi. Naselje se začne z visokimi enonadstropnimi hišami, nadaljujejo pa se nizke pritlične, nato pa znova prehajajo v enonadstropne hiše s strmo dvokapno streho. Vzhodna stran Glavnega trga ima glede na zahodno, bolj homogene višine. Nasproti Glavnemu trgu je manjši Trg svobode, tu so potem, ko so porušili več starih hiš in gospodarskih poslopij, pozidali novo upravno zgradbo. Mesto se je po vojni precej razširilo tudi na drugi strani Pake. Zgradili so stolpnice in stanovanjske bloke severno od železniške proge med Kajuhovo in Cankarjevo cesto in vse do Koroške ceste.

Zaradi hitre eksploatacije premoga velenjskega premogovnika pa so porušili in je še v teku rušenje naselja Družmirje, kjer je stala tudi cerkev sv. Mihaela in stari Dom kulture. Vzhodno od starega dela nastaja novo naselje Pohrastnik, kamor so preselili ljudi iz ogroženega območja. Urbanistični načrt predvideva gradnjo severne ceste, ki bi povezovala Pohrastnik, Ravne, Gaberke, Škale, Selo in Titovo Velenje. S tem pa bo sigurno prišlo do rušenja dveh objek-

tov v samem Glavnem trgu. Verjetno bi bila to hiša na Primorski 1 in Glavni trg 12, s čimer bi trg izgubil pomembna objekta v sestavi starega mestnega jedra, ki sedaj simetrično zaključujeta zahodno stranico Glavnega trga.

Objekti, ki so že zgrajeni, kot nadomestilo starih, se smiselno in oblikovno ujemajo s starimi.

V samem predelu starega jedra – Glavni trg, ni absurdnih primerov adaptacij in namembnosti, prav tako tudi ni nesprejemljivih reklamnih napisov, ki v mnogih mestih »kričijo« k odstranitvi.

Moram pa omeniti zanemarjenost Vošnjakove graščine, ki je nujno potrebna temeljite obnove, nekateri detajli pa so že tako zapisani propadu. Med temi je gotovo sončna ura nad enim izmed vhodov.

pomembnejši objekti izven mestnega jedra

Pusti grad

To ime je grad verjetno dobil šele potem, ko je bil že porušen in opustel. Prve listine iz let 1194–1220 govorijo o tem, kako so predniki šentpavelskega opata Ulrika dali v fevd številna posestva in jih opat ni mogel več pridobiti samostanu. O Pustem gradu je znanih več zgodb in med njimi je najbolj zanimiva in morda resnična ta, ki govori, da je Pusti grad služil kot svetilni stolp v časih, ko je dolino pokrivalo jezero. (14)

Grad sta za šentpavelskim opatom imela v lasti brata Eberhard in Herman iz Šoštanja, kasneje pa so bili lastniki Vovberški grofje. Leta 1318 je cesar privolil prodajo gradu

lavantinskemu škofu Dietriku Wolfsauerju. Kmalu pa so grad spet odkupili Vovberški. Zadnji od Vovberžanov je bil sin Katarine, Friderik Žovneški, leta 1330 pa ga je ta zastavil gospodom Walseejem, vendar samo za kratek čas. Odtlej je bil grad v posesti Celjanov, dokler ni njihov rod leta 1456 izumrl.

Celjani so morda grad celo sami razdejali, da si ga ne bi prisvojili sovražni Habsburžani, vendar nekateri podatki to zavračajo in dajejo večjo možnost sporočilu, da so ga razdejali Turki. Grad resnično kaže značilnosti nasilnega razdejavanja. Posebno očitno je to na stolpu – bergfridu, pri katerem je južna polovica odstranjena. Po poročilu dr. Stoparja, so pri sondiranju, v globini več kot dva metra, naleterli na stare temelje. (15)

Stolp je še precej ohranjen, saj je leta 1575 nadvojvoda Karel dodelil 2000 gl. za popravilo stolpa. (16)

Stolp kaže izrazito romanske značilnosti: pravilna lega položenega obklesanega kamnja, brez poudarjenih ogelnikov, ki so klesani iz apnenca, prav tako pa tudi celotni zid. Na severni strani ima stolp še danes skoraj prvotno višino. Imel je zelo visoko pritličje, ki je koristilo za klet, nad tem pa so še tri etaže. V višini druge etaže je ohranjena svetlobna lina, na vzhodni steni pa podboj nekdanjega portala. Ta portal je povezoval stolp s stavbnimi sestavinami na grajskem dvorišču.

Iz Vischerjevega bakroreza Šoštanja še vidimo, da je bil grad dobro utrjen. Stavb na njem ne vidimo, vendar je grad še cel. Preseneča nas to, da je bergfrid višinsko izenačen s stanovanjskim delom. (18)

Danes so od celote ohranjeni le še skromni sledovi, vendar po teh predvidevamo, da je imel obliko pravilnega romanskega kastela na pravokotnem talnem prostoru. Palacij je stal na vrhu strmine, na vzhodnem delu zasnove. Od palacija je ohranjen le majhen del. Prostor kaže, v samem okviru zidave, ostanke značilne romanske zasnove. Bergfrid je

opravljaj nalogo osrednje utrjene grajske točke, obenem pa je varoval tudi prehod preko grajskega jarka, ki je ločeval grajsko ploščad od pobočja, kjer je bil grad edinole dostopen. Ostanek zidu pred stolpom, tik nad obrambnim jarkom, ni opredeljiv, vendar je nedvomno sekundaren. (19)

Danes sta delno ohranjena še: stolp in del obzidja. Kljub slabi ohranjenosti pa zasluži Pusti grad večjo pozornost in varovanje, zaradi izjemnega pogleda na Glavni trg in celotno mesto ter zaradi svoje starosti, ki je pred vsemi v okolici.

Trška graščina – Amsthaus

Pri opisu meja celjske grofije iz leta 1372 je omenjena tudi hiša »Haus und Schloss Schönschtein.« Toda iz zapisa ni mogoče razbrati ali je bila to ena ali sta bili dve stavbi. (20)

Graščina je takrat tvorila, kar lahko vidimo na Vischerjevem bakrorezu, celotno zahodno stranico trga. Zaključevalo jo je obzidje z vrati na jugu in severu.

Graščina ni bila pozidana v celoti, saj v urbarju iz leta 1658 beremo, da stavba še ni končana. Leta 1458 jo je dobila kot dosmrtni užitek Ulrikova žena Katarina Celjska, 1470 pa je dal poleg te cesar še Katzenstein za 300 funtov v zakup Andreju iz Kreiga, nadaljnji cesarski zakupniki pa so bili: 1480 in 1483 Friderik Lemberg, 1494 Boštjan Mindorfer. 1502 je Friderik Lemberg v Ulmu znova prevzel skrbništvo nad uradi v Šoštanju, leta 1503 pa je urad kupil kranjski deželni glavar Ivan Kacijan. Slednji je v boju s Turki bitko izgubil, cesar pa je zasegel njegovo posest. Kacijanova hči Sholastika si je leta 1540 spet uspela pridobiti pravico do gospoščine. Leta 1554 pa je cesar svojemu svetovalcu Žigi Gallerju dovolil, da od Sholastike odkupi gospoščino, najprej začasno, nato pa dosmrtno. Leta 1597 se kot lastnik omenja Hans Žiga Wagen Wagenberški, 1622 Hans Karel Sauer, za njim sin Andrej, ki je 1629 prodal

Šoštanj Juriju Leopoldu baronu pl. Stadlu iz Regensburga. Po 1681. letu srečamo posest v rokah rodovine grofov Thurn. Graščina, ki je bila po urbarju iz leta 1575 tudi sedež deželnega krvnega sodišča, so leta 1635 zavzeli in oplenili uporni kmetje, 1734 pa jo je skupaj s kapelo in gospodarskimi poslopji uničil požar. Po požaru pa je niso več obnovili, sedež gosposčine pa se je preselil na Thurn, takratno kaščo na vzpetini južno od trga. (21)

O trški graščini nam daje najbolj nazorno predstavo Viscerherjev bakrorez iz ok. leta 1681. Kolonija stavb na zahodnem delu je povezana v graščino z enako višinsko osnovo – dvonadstropno. Graščina je večtraktna, na skrajnem južnem delu je bila kapela. Celoten kompleks je bil nekako simetrično grajen. Srednja dela sta bila obrnjena s krajšo stranico in z zatrepom na trg, skrajna dela pa z daljšo stranico in s slemenom. Graščina je imela tudi dva vhoda. Prav tako pa na tej upodobitvi ne moremo okarakterizirati srednjeveške osnove, kajti bolj prevladujejo baročne značilnosti (čebulasta kapa kapele, portali in okenske odprtine), pomoli, kot značilni srednjeveški elementi, pa manjkajo.

Jedro zasnove lahko iščemo le v kockasti stavbi z izjemno strmo sedlasto streho, za strnjeno fronto prednjih poslopij. To je arhitektura, ki spominja na dvore »štok« iz 16. stol.. Graščina je z razvitostjo stavb determinirala podobo današnjeg mestnega jedra. (22)

Vošnjakova graščina – Thurn

Graščina je nastala nekje med leti 1575–1658. (23) Zgrajena je bila kot kašča za trško gospodo. Toda po letu 1734 ko je požar uničil trško gosposčino, se sedež prenese v to poslopje, ki se tudi preuredi za potrebe urada. (24)

Ime je dobila po požaru trške graščine. Tedanji lastniki so bili Thurni, po rodu iz sosednjega gradu Turn v Hrastovcu

pri Velenju. Poslopje so preuredili v plemiško prebivališče. Rodovini Thurnov so sledili še mnogi drugi lastniki. Leta 1900 jo je posedovala družina Günter iz Konstanze, leta 1916 pa sta jo kupila lastnika usnjarne Franc in Marjana Vošnjak (Woschnag).

Proti koncu prve svetovne vojne so bili v njej ruski vojni ujetniki, ki so delali kot usnjarji, po vojni pa so stanovali delavci.

Po zadnjih lastnikih je graščina obdržala ime. (25) Andreas Janisch je grad takole opisal: Stoji na gričku nad trgom in se sestoji iz glavnega in stranskega trakta. Glavni trakt je dvonadstropen, vendar drugo nadstropje še ni dograjeno. Ima dvanajst sob, shrambo in kuhinjo, pralnico, sobo za mleko in kapelo. V stranskem traktu je 9 sob za kočijaže. Hlev ima 8 konj, prostore za vozove, lesena ležišča in kuhinjo za služinčad. Pod glavnim traktom so prostorne kleti za vino, nedograjena kegljiška steza in veranda. Ob glavni cesti proti Penku, ki je speljana vzporedno z gradom, je jetniška stavba. V podnožju grajskega griča je lovska koč, zelenjavni vrt s stekleno in vrtno hišico. Grajski zidovi so debeli ok. 1.9m. (26)

Vošnjak je poslopje uredil in prizidal stopnišče – prečni izstopajoči del. (27)

Če primerjam današnje stanje in Vischerjev bakrorez ter po ostalih vidnih znakih, lahko ugotovimo, da je prizidana tudi veranda na severovzhodnem vogalu. Veranda je pahljačaste zasnove in jo nosi sedem štiriogelnih stebrov na visokih podstavkih, v višini 2/3 pa so preprosti kapiteli. Ti dodatki so verjetno mnogo mlajši, morda iz 19. stoletja. Drugih večjih in izrazitih arhitekturnih sprememb ni opaziti. Vhod v dvoriščni del je na jugu. Nizko poslopje nekdanjih zaporov danes služi za stanovanja, enako kot graščina. Vhod je polkrožno zaključen in okrašen z rastlinskim okrasjem, ki kaže na 18. stol. Ta del in graščina tvorita zaprto

pravokotno dvorišče, odprto le z vzhodne strani, kjer je pot v mesto.

Poslopje ima obliko potegnjenega pravokotnika s tremi vhodi in je trinadstropna, loči pa ga devet osi. Na dvoriščni strani so k temu kubusu prizidane arkade, na krajših delih fasade pa je vidna cezura. Med pritličjem in prvim nadstropjem je viden prehod, ki je ločen še z delilnim zidcem. Med okni v pritličju so ločne odprtine zazidane, ponekod pa so prebite z okni in vpete med masivne slope, ki plastično izstopajo iz fasadne površine in segajo vse do strehe. Večji presledek je med prvim in drugim nadstropjem. Okna so po obliki različna. Pod okni so slepe okenske table.

Na severni strani so še ôkna v profiliranih renesančno – baročnih kamnitih okvirih. Tudi ta fasada je členjena. Plitke lizene in neprofilirani venci jo ločijo v enakomerna pravokotna polja. Streha je dvokapna, na njej so mansardna okna. Že prej omenjeni stopniščni del sega do vrha stavbe, poleg tega pa je še drugi – manjši del. Arkadni hodnik je v pritličju križnogrebenasto obokan, posamezne pole oboka pa so ločene s širokimi oprogami. Hodniki v nadstropjih imajo ravne strome in med seboj niso povezani. Iz vseh treh pa so razhodi na levo in desno stran, z vrati ob severni strani hodnika.

V obokano klet drži polkrožno sklenjen portal iz peščenjaka z delno posnetim robom, nekaj kamnov pa je sekundarnih. Nad glavnim vhodom je v fragmentih sončna ura z barvnimi lisami toplih barv, ki so predstavljale nek motiv. Vidimo še nekaj rimskih števil in kovinski kazalec.

Kljub dozidavam, ki niso ustrezne, še vsebuje mnogo historično pričevalnih elementov. Pomembna je tudi njena dominantna lega nad mestom.

Dr. Ivan Stopar pri opisu graščine skuša datirati poslopje po kletnem portalu in oknu, ki ima okvir iz peščenjaka profiliran z zobom in zunanjo loputo, v 2/2 16. stol. ali zač.

17. stol. Okno nima več posnetega roba in je opremljeno z železnim križem. Prav tako navaja možnost, da polmansardno nadstropje ni iz časa, ko je graščina nastala in meni, da je istočasno z arkadnimi hodniki in stolpičem. (28)

Kajuhov dom

Pravokotna enonadstropna hiša je kot celota iz 19. stol. – neorenesanse in stoji vzporedno z ulico. Streha je strma dvokapnica, s čelne strani so tri mansardna okna. Srednje okno je večje in je trikotno zaključeno, ostala dva pa sta polkrožna. Pod temi okni poteka strešni zidec, ki je visok skoraj 1 m. Pristrešni zidec izstopa iz fasadne površine. Profiliran je tudi prostor med zidcem in okenskim delom. Pod pristrešnim zidcem je dekorativni pas z girlando. Okna so v širokih okvirih, okoli teh pa so polkrožni pilastri s kapiteli in podstavki. Okensko čelo je prekinjeno in obogačeno z rastlinsko figuraliko, v izstopajočem rizalitnem delu pa z doprsjem žene. Tudi podokenske table imajo rastlinsko figuraliko. Profiliran delilni zidec loči prvo nadstropje od pritličja. Pritličje ima globoko rustiko. Okna so pravokotna in se podaljšujejo z ženskimi glavami. Nad vhodnimi vrati pa je bil nekoč verjetno grb lastnikov.

Kajuhov dom

Na vzhodu je bil pred nekaj leti dozidan del lokala, ki se arhitekturno ne ujema s starim delom.

Če pogledamo stavbo še s strani, je podobno oblikovana kot na čelni strani, le da je dekorativno skromnejša.

Začetna fasada je »gola«. Izstopajo le: stopniščni stolpič v srednji osi fasade in okna.

Stavba služi v gostinske namene. Hodnik je kvadraten, nadaljuje se z dvojnimi stopnicami, ki vodijo v nadstropje. Tu je pravokoten hodnik s sobami ob celotni dolžini in brez posebnosti. V pritličju sta dva velika prostora restavracije. Desno pri vhodu je na fasadi spominska plošča Karla Desetovnika Kajuha, ki je bil v tej hiši rojen in zato je gostinski lokal ohranil ime – Kajuhov dom.

objekti v mestnem jedru

Glavni trg 14

Na začetku trga je nekaj metrov dolg zid, ostanek tistega, ki je obdajal celotni trg v velikem obsegu. To je razvidno tudi iz Vischerjeve topografije – Ducatus Stiriae. Tik ob hiši št. 14 so vrata, ki so datirana 1677. Zasledimo, da so bila vhodna vrata v obzidju sicer na tem delu, vendar bolj proti vzhodu. Med letnico je grb, ki doslej še ni bil obravnavan. Predstavlja pa zvezdo (v desnem zgornjem kotu), drevo (v levem spodnjem kotu), v sredini pa je tekoča voda.

Hiša stoji na začetku trga ob levi strani cestne povezave s Savinjsko dolino in Zavodnjem iz smeri Titovo Velenje. Enonadstropna hiša je v osnovi verjetno starejša, pročelje pa je iz 19. stol.. Postavljena je v hrib. Ima dvokapno streho, krita je z bobrovcem in ima mansardno okno. S slemenom je obrnjena v smeri trga in je pravokotnega tlorisa. Čelno je štiriosno členjena, po horizontali jo loči mejni in zobčasti pristrešni zidec. Okna so velika, pravokotna

in pokončna z obrobami v ometu. Podokenske table so brez ornamenta, segajo pa do mejnega zidca. Poudarek srednje osi z balkonom in kovinsko ograjo. V nadstropju je vodoravna in plitka rustika, v pritličju pa prav tako vodoravna rustika in vogali s šivanim robom. Stranski fasadi sta členjeni, vendar brez posebnosti. Začetna fasada pa je povezana s hišo na Cesti talcev 1.

Vhod je iz vzhodne smeri. Notranjost je predelana v stanovanjske namene in lokala. Kletni prostor, ki je sicer v pritličju je banjast. V pritličju čelne fasade je brivnica Vesna in prodajalna čevljev Peko.

Ambietalno daje velik pečat staremu jedru, ker ga zapira na jugu.

Cesta talcev 1

Povezana s prejšnjo. Po franciscejskem katastru razvidno, da je objekt na tem mestu že takrat stal. Pokriva ga strma dvokapnica, krita z bobrovcem, horizontalno deljena z mejnim zidcem, ki ni profiliran. Zunanjščina in notranjščina sta predelani. V pritličju so velika garažna vrata, ki ne sodijo k tej zasnovi. Ambientalno vlogo ima zaradi povezave in vzdrževanja ulične smeri.

Cesta talcev 3

Enonadstropna hiša z dvokapnico in krita z bobrovcem. Sleme je vzporedno z ulico. V srednji vertikalni osi je široko odprt prehod. Zgradba je zidana v obliki črke U s tremi stavbnimi telesi. Preurejena je za potrebe tovarne Galip. Ambientalno je pomembna, ker zaključuje Cesto talcev v tej smeri.

Cesta talcev 2

S trga se povezuje z vogalno hišo na Primorski cesti 1, prav tako kot prejšnja pa je postavljena v hrib. Strma dvokapnica je krita z bobrovcem in vzporedna z ulico. Peto-sna členitev, horizontalno pa s pristrešnim in mejnim zid-cem. Okna so pokončna in pravokotna. Rizalitni del pri vhodu ima plitko rustiko, nad tem pa balkon s kovinsko ograjo. Vogali z rustiko v funkciji šivanega roba, stranski fasadi pa se povezujeta s sledečimi hišami. Notranjost ima pravokoten hodnik s prostori na obeh straneh, na desni pa kamnite stopnice. Nasproti vhodnih, so vrata na dvorišče. Hodnik ima banjast obok s sosvodnicami.

Dvorišče je pravokotno in se nadaljuje z vrtovi. S severo-vzhoda se nadaljuje s stavbnim telesom, ki zapira dvoriš-če tudi na Primorski 1. Na dvorišču je arkadni hodnik, ki je obokan z banjo in sosvodnicami. Osnova stavbe je ne-dvomno starejša, fasada pa je predvidoma iz konca 19. stol. ali zač. 20. stol..

Ambientalni pomen ima zaradi povezave, služi pa v stano-vanjske namene.

Cesta talcev 4

S slednjo povezana z zidanim, polkrožno zaključenim pre-hodom na dvorišče, ki je zaprt z lesenimi vrati.

Hiša ima starejšo zasnovo in klasicistično fasado. Postav-ljena je v hrib, pokriva pa jo strma dvokapnica, obrnjena v smeri ulice. Po horizontali jo delita mejni in pristrešni zi-dec. Okna v nadstropju so velika, pokončna in pravokotna. Polkrožni portal je ornamentiran in stavba datirana v 1846. leto.

Pritličje ima plitko vodoravno rustiko. Desno od portala je dvoje pokončnih, pravokotnih oken, levo pa dvoje manjših

kvadratnih. Stranski fasadi sta prosti, členjeni po horizontali z mejnim in pristrešnim zidcem, po vertikali pa s plitkimi pilastri.

Hodnik je banjasto obokan, na levi in desni strani so prosori. Nasproti vhodnim vratom, ki dele hodnik v dva dela, so vrata na dvorišče. Tu je lesen »gank«, ki ga nosijo stebri. Dvorišče pa se nadaljuje z vrtovi.

To je zadnja hiša v tej stavbni črti in ima zato pomembno prostorsko vrednost.

Primorska cesta 1

Baročno zasnovana stavba, fasada pa je iz konca 19. stol. Kvadratna stavba med strnjenim delom trga in Cesto talcev, pokrivajo jo štirikapna streha z bobrovcem in mansardnimi okni.

Čelna stran je deljena z zobčastim mejnim in pristrešnim zidcem, ki se zaključuje še z rastlinsko figuraliko. V pet osi jo ločijo pokončna, pravokotna okna z obrobami v ometu. Pod okni so ornamentirane okenske table, nad okni pa polkrožne odprtine, ki dajejo svetlobo podstrešju in so verjetno mediteranskega izvora. Rizalitno poudarjeni vhod z letnico 1893 na prekladi.

Vzhodna stran ima šestosno členitev, prav tako pa so pokončna in pravokotna okna v nadstropju in rizalitni poudarek z dvema oknom v nadstropju in pritličju.

Zahodna stran ni markantna, razen vrat v pritličju, ki vodi jo na dvorišče. Na severovzhodnem vogalu fasade je peterokotni konzolni pomol. Kot konzola služi, po formi, renesančna školjka. Na vrhu je kovinska strešica. Tudi pomol je deljen po horizontali v več pasov.

Notranjščina ima dva hodnika, ki sta ločena z vrati. Stopnice, ki vodijo v nadstropje so kamnite. Hodnik je banjasto

obokan. Tlak je mozaičen, vzporedno s stopnicami je ozek hodnik na dvorišče. Notranjščina je predelana in služi za stanovanja. Ambientalno je zelo pomembna, ker oblikuje formo dvem cestnim linijam.

Glavni trg 12

Baročni proporci stavbne mase, zunanjščina pa je iz 19. stol.. Hiša stoji na začetku strnjene zahodne osi. Visoka, strma dvokapnica krita z bobrovcem in obrnjena v smeri trga.

Mejni in pristrešni zidec delita hišo horizontalno, šestosno pa je členjena po vertikali. Okna v nadstropju so pokončna, pravokotna, z obrobami v ometu. V rizalitu sta združeni dve okni, od teh je eno slepo. Vogali in rizalit so poudarjeni s plitko rustiko. Južna fasada je členjena, severna pa povezana z naslednjo stavbo. Notranjost ima dva hodnika, ki sta ločena. Manjši je banjasto obokan s sosvodnicami. Na koncu tega je izhod na dvorišče, ki je urejeno v parkirišča. V pritličju so gostinski prostori – Kmečki dvor, v nadstropju pa stanovanja.

Prostorsko je pomembna zaradi vogalne lege na začetku strnjenega trga.

Glavni trg 10a

Pritlična stanovanjska hiša z dvokapnico, kritina je bobrovec, nadaljuje strnjeno stavbno os. Po horizontali ni deljena, po vertikali pa je dvocelična. Hiša je pravokotna in ima izhod na dolgo pravokotno dvorišče. Ambientalna vrednost zaradi povezave, umetnostno pa brez večjega pomena še posebno zaradi nepravilne adaptacije oken. Hiša je kot celota, verjetno iz 19. stol..

Glavni trg 10

Povezuje se s prejšnjo, vendar je ta še nižja. Dvokapna streha je vzporedna s trgom. Fasada ima plitko horizontalno rustiko. Okna so pokončna in pravokotna, členjena je v tri osi, dve od teh tvorita okni, eno pa vrata.

Hodnik je banjasto obokan, na levi strani so lesene stopnice na podstrešje.

Dvorišče je kvadratne oblike in se s severa zoži zaradi gospodarskega poslopja, ki je adaptirano v stanovanje. Dvorišče zaključuje zid, prav tako ga omejuje tudi na severu in jugu. Ambientalni pomen, kot člen v verigi zgradb trga, datirana pa je podobno kot prejšnja.

Glavni trg 8

Tudi ta je pritlična hiša z dvokapnico, krita pa je z bobrovcem. Z daljšo stranico je obrnjena na trg. Dvoosna členitev, ena os tvori pravokotni prehod, ki je banjasto obokan. Drugo os pa tvorijo vrata in okno fotografskega lokala. Hiša je nekoliko umaknjena iz enotne osi. Na dvorišče je prehod preko pravokotnega prehoda. Prav tako kot prejšnja dvorišča, ga omejuje zid. Ohranjen je še severni trakt – nekdanje gospodarsko poslopje, danes pa je preurejen v stanovanja.

Glavni trg 6

Enonadstropna hiša, katere osnova je starejša, fasada pa je iz 1/2 19. stol.. Dvokapna streha je vzporedna s smerjo komunikacije, krita pa z bobrovcem. Stoji v nadaljevanju cestne osi. Po horizontali je ločena z ozkim mejnim zidcem, po vertikali pa v osem okenskih osi. Prvo nadstropje ima plitko horizontalno rustiko in pokončna, pravokotna okna v ometu. Tudi ta ima pravokoten prehod, ki je ravno stropan.

Stavbna telesa zapirajo dvoriše s severne in zahodne strani, z juga pa drvarnice. Na dvorišču je več lesenih »gankov«; od katerih je le en prvoten, ostali so novi.

Objekt služi, v nadstropju za stanovanja, v pritličju pa trgovini Merx – pohištvo in frizerskemu lokalu.

Glavni trg 4

Enonadstropna hiša z dvokapno streho v smeri trga, krita pa je z bobrovcem. Ima tri mansardna okna. Po horizontali jo ločita mejni in pristrešni zidec. Po vertikali je petosno členjena. Okna so velika, pravokotna in pokončna z okviri v ometu. Okenske table in preklade so ornamentirane. Pravokotni prehod je ravno stropan in odprt, vodi pa na dvorišče. Na desni strani prehoda so stopnice v stanovanjske prostore, ki so na obeh straneh dolgega hodnika. Hodnik je odprt na lesen »gank«, ki poteka po vsej dolžini severnega stavbnega telesa.

Stavbno telo na jugu je nižje in služi za skladišča. Celotni objekt je namenjen prodajalni Železnina in trafiki. Ambientalno pomembna stavba, zaradi povezave stavbne osi.

Glavni trg 2

Zanimiva stavba baročne zasnove in neorenesančne fasade 2/2 19. stol.. Enonadstropna hiša z dvokapnico obrnjeno v smeri komunikacije. Krita je z bobrovcem. Ločena je z mejnim in pristrešnim zidcem po horizontali in v enajst osi po vertikali. Dvakrat se zalomi iz prvotne osi. Mejni zidec poteka nad okenskimi zaključki pritličja. Nad okni v nadstropju pa so preklade z moškimi glavami, ki nosijo pristrešni zidec. Po vertikali je deljena s pilastri. Trije pasovi so poudarjeni z globoko rustiko, nad okni v teh pasovih pa so školjčni zaključki in rastlinska venčka. Okenske table so brez ornamenta. Pritličje ima globoko horizontalno rustiko, na desnem delu je prehod na dvorišče, ki je banjast s sošvodnicami. Zapirajo ga lesena vrata. Na skrajnem desnem

*delu pa so še ena manjša vrata. Hodnik je banjasto obo-
kan, na desni pa so stopnice.*

Tovarna usnja Šoštanj

*Severna stranska fasada je enako oblikovana kot čelna, v
pritličju in v nadstropju.*

*Poslopje ima več stavbnih teles, kjer so poslovni prostori
in proizvodni obrati Tovarne usnja in kemična čistilnica.*

*V prostoru je pomembna zaradi fasade, zaključuje pa Glav-
ni trg v zahodni osi in sega prav do reke Pake.*

Glavni trg 1a

*Nasproti slednji se začne vzhodna os trga. Na franciscej-
skem katastru je tu že označen objekt. Glede na ulično črto
je hiša pomaknjena navznoter. Z zatrepom je obrnjena na
cesto. Dvokapna streha je krita z bobrovcem. Na čelni
strani je dvoosno deljena, na južni strani pa ima še eno
stavbno telo. v pritličju je cvetličarna, obnovljena pa je
celotna fasada.*

Zaradi lokacije na začetku trga, je prostorsko pomembna.

Glavni trg 1

Prejšnja hiša in ta sta povezani s prečnim stavbnim telesom. Stoji bolj ob cesti kot prejšnja in je glede na Glavni trg obrnjena za zatrepom, v smeri Trga svobode pa s slemenom dvokapnice. Pritlična hiša je na čelni strani sedem-osno členjena. Del hiše je že obnovljen, nekaj oken in srednji vhod, pa so še v okvirih iz ometa kot so bila prvotno.

Hodnik je kvadraten s prostori ob obeh straneh. Na desni so stanovanja, levo pa so gostinski prostori (Pri stari pošti). Naravnost od vhodnih vrat so lesene stopnice, ki vodijo na podstrešje. Iz hodnika je prehod na pravokotno dvorišče, v smeri tega stavbenega telesa.

Na vzhodu je prečno postavljeno stavbno telo in rahlo pomaknjeno iz osi. Prav tako je označeno že v franciscejskem katastru, torej jo lahko okvirno datiramo v konec 18. ali zač. 19. stol..

Z zatrepom je obrnjeno v smeri Trga svobode, ta fasada je šestosno členjena in brez posebnosti. Pravokotni portal vodi v kletni prostor.

Ambientalno je zanimiva, ker stoji med dvema ulicama, ki dajeta poglobitni prispevek k obliki starega jedra.

Glavni trg 3

Od prejšnje jo loči cesta na Trg svobode in je rahlo pomaknjena iz osi. Pritlična hiša, ki je na franciscejskem katastru še ni. Dvokapna streha je obrnjena v smer komunikacije. Srednji del hiše je podaljšan v mansardno okno. Pristrešni zidec je zobčast. Pod mansardnim oknom je ornamentirana tabla. Zgoraj ob oknu pa je letnica 1909, v osnovi pa je morda nekoliko starejša.

Vhod je v smeri čelne fasade. Prostorsko vrednost ima zaradi povezave v vzhodni osi.

Glavni trg 5

Masivna enonadstropna hiša s sedlasto streho, krita pa je z bobrovcem. Zgodnjebaročno zasnovana, zunanjščina pa je anonimna. Orientirana je prečno, glede na smer trga. Od te hiše naprej, se trg razširi za njeno skoraj celotno širino. Vhod je na jugu. Po horizontali je ločena z zobčastim mejnim in pristrešnim zidcem. S čelne smeri je triosno členjena. Okna v nadstropju so pokončna, pravokotna z okviri v ometu. Vrata imajo poudarjeno preklado. Zahodna fasada je členjena v šest osi. Veža je križnogrebenasto obokana, na desni so lesene stopnice v nadstropje. Enako so obokani tudi kletni prostori. Prostorsko pomembna stavba, ker zožuje oz. razširja trg in skupaj z naslednjo tvori odprt prehod na Trg svobode.

Glavni trg 7

Še v Vischerjevi dobi je imela hiša javni značaj, prav tako je temu služila še v času, ko je nastajal franciscejski kaptar. Fasada je iz 2/2 19. stol.. Enonadstropna hiša s strmo dvokapnico, krita pa je z bobrovcem. Orientirana je v smeri trga. Ima triosno členitev in poudarjen rizalit. Po horizontali jo delita mejni in pristrešni zidec. Pritličje in nadstropje imata vodoravno rustiko, v nadstropju pa je poudarek na vogalih. Rizalit se nadaljuje v podaljšek, kjer je ura. Na slemenskem stolpiču je prostor za drugo uro.

Vhodna vrata se podaljšujejo v trikotno zaključeno preklado na dveh pilastrih. Pod dvojnimi okni so rastlinski venčki in girlande. Okna so obdana s pilastri in z enotnim okvirjem.

Fasada je obnovljena, vendar površno, tako da so girlande že izgubile pretanjeno izdelavo.

Tudi danes ima stavba javno funkcijo – doma upokoјencev. V notranjosti je dolg pravokoten hodnik, obokan je banjasto s sosvodnicami.

Na koncu prvega hodnika so na levi strani stopnice v nadstropje, kjer so stanovanjski prostori.

Iz manjšega hodnika, ki je od prejšnjega ločen z vrati, je izhod na okrnjeno dvorišče.

Ambientalno je pomembna zgradba javnega značaja in povezuje stavbno črto.

Glavni trg 9

Enonadstropna hiša baročne zasnove z bogato fasado iz zač. 20. stol.. Hiša ima dvokapno streho, nekoliko višjo kot prejšnja, obrnjena pa je na trg z dvema mansardnima oknom.

Petosna delitev po vertikali, okna so pokončna in pravokotna. Nad vhodom je robusten balkon. Pritlična okna imajo profilirane nastavke.

Hodnika sta dva, prvi je manjši in predeljen z vrati. Poleg vrat so stopnice v nadstropje. Hiša služi v stanovanjske namene. Zaradi povezave in zanimive fasade je pomembna v prostoru.

Glavni trg 11

Nadstropna hiša, verjetno baročne zasnove z anonimno zunanjščino. Z obema stranskima fasadama se povezuje z vrsto hiš. Streha je strma dvokapnica, s slemenom obrnjena na trg. Kritina je bobrovec. Mejni zidec jo loči po horizontali. V nadstropju so štiri osi. Spodnji del je predelan in le dvoosno deljen. Okna v nadstropju so pokončna in pravokotna. Vhod je iz začelne strani – Trga svobode in služi za stanovanja.

Glavni trg 13

Enonadstropna hiša s strmo dvokapnico v smeri trga. Po nastanku verjetno sovпада s prejšnjo, fasada pa je ano-

nimna. Stavbni kubus je spet višji kot pri prejšnji in tako nihanje daje stavbni osi razgiban videz.

Vertikalno je členjena v tri osi. Okna so v nadstropju in v pritličju pokončna in pravokotna in sovpadajo v osi. S severno steno je povezana s slednjo, južna pa je nesimetrično členjena. Na južni strani je tudi vhod. Hodnik je majhen, z vrati ob straneh, na desni so stopnice, ki se polžasto vzpenjajo.

Ambientalno je pomembna, saj zaključuje vzhodno stavbno kolonijo.

Trg svobode 12

Bivše poslopje občinske skupščine ni pravilno postavljeno glede na starejšo zasnovo, saj sega pregloboko v notranjost Trga svobode in je s tem načeta arhitekturna skladnost. S svojo prisotnostjo pa obenem predstavlja zasnovo novega trga, ki pa nikoli ni zaživel. Ima vse značilnosti javne zgradbe povojnega časa in je danes v funkciji pošte ter nekaj ostalih upravnih prostorov v nadstropju.

Trg Svobode s pošto

Trg svobode 13

Adaptirano poslopje s starejšo zasnovo, ki je vrisana že v franciskejskem katastru. Pravilno orientirana hiša, vzporedno s to je postavljen spomenik padlim od leta 1941–1945.

Trg svobode 6

Enonadstropna hiša z dvokapno streho in prirezanim zatrepoma, krita pa je z bobrovcem. Dvokapnica je vzporedna z ulico, ki vodi na Glavni trg. Po horizontali jo deli dvojni mejni zidec, ki je profiliran. Nadstropje pokriva plitka horizontalna rustika in je petosno deljeno. Okna so pokončna, pravokotna, z okviri v ometu in s poudarjeno preklado. Neprofiliran pristrešni zidec zaključuje nadstropje.

Pritličje je štiriosno členjeno, z vhodnimi vrati in poudarjeno vratno preklado. Vzhodna stranica je nesorazmerno členjena, z zahodno pa je povezana s sosednjo hišo. Hodnik je velik, pravokoten, prostori so na obeh straneh. Tla so lesena. Na koncu hodnika je izhod na dvorišče. Glede na značilnosti, je domnevna datacija – 19. stol. prostorsko pomembna, saj daje formo Trgu svobode.

Trg svobode 7

Povezuje se s prejšnjo, vendar je umaknjena navznoter. Obnovljena pritlična hiša, prizidan mansardni del, ki ni ustrezno dodan. V franciskejskem katastru je vrisana hiša, ki po tlorisu ustreza sedanji, torej jo lahko datiramo pred 30–ta leta 19. stol..

Trg svobode 8

Hiša kvadratnega tlorisa s štirikapno streho, pokrita je s salonitnimi ploščami, zaradi tega izstopa iz enotne podobe

strešnih kritin. Pritlična hiša je po videzu novogradnja, vendar je verjetno grajena na starih temeljih. Na franciscejskem katastru je na tem mestu vrisana zgradba z osnovo, ki ustreza sedanjim gabaritom.

Trg svobode 9

Enonadstropna hiša z dvokapno streho in s slemenom obrnjena na trg. Krita je z bobrovcem. Po horizontali je deljena z mejnim zidcem, po vertikali pa triosno. Nadstropje in pritličje se z delitvijo po oseh, ne pokrivata. Okna so kvadratna. V dvignjenem rizalitnem delu je še eno okno, ki ima školjčni zaključek.

V srednji osi pritličja je vhod. Na obeh straneh pa je še dvoje vrat in oken. Vogali pritličja so poudarjeni s širokimi pilastri. Pasovi med okni v nadstropju in pritličju pa so poudarjeni z globoko vodoravno rustiko. Okna so v enotnem okviru iz ometa. Z vzhodne strani je povezana z blagovnico Merx, ki je novogradnja. V pritličju sta obrtniški delavnici steklarstva in usnjenih predmetov. Začetna fasada je členjena in ima tri mansardna okna, povezuje se z drugim stavbnim telesom. V notranjosti je dolg pravokoten hodnik, na koncu so kamnite stopnice z železno ograjo. Prostor so na obeh straneh. Arhitekturno zanimiva hiša, verjetno starejše osnove, sedanja podoba pa je iz zač. 20. stol..

Trg svobode 3

Velika enonadstropna hiša vogalnega značaja s prirezanim vogalom. Štirikapna streha pokriva ta kubus in je krita z bobrovcem, ima tudi pet mansardnih oken. Po horizontali jo loči profiliran mejni zidec ter pristrešni zidec, po vertikali pa sedem osi z enojnimi, dvojnimi in trojnimi okni. Na čelni fasadi je približno na $2/3$ pravokoten, ob straneh stopnjevan portal z dvema žlebljenima pilastroma. Preklada pa je zaključena s kovinsko strešico. V pritličju je le dvoje oken ohranilo prvotno formo, ostala so nova, vendar

menim, da so še vedno primerna, saj so ostala v prvotnih okvirih iz ometa. Nad portalom je trojno okno, ki se še podaljšuje v širok mansardni del s štiristranim zaključkom in polkrožnim oknom.

Vzhodna fasada je vzporedna s Trgom svobode in je dvoosno členjena po vertikali, horizontalno pa z mejnim zidcem. Tu je vhod v prodajalno Kovinotehna, ki zaseda pritlične prostore. Členjeni sta tudi vzhodna in južna fasada. Stavba ima velik prostorski pomen, saj ohranja ulično črto, datiramo pa jo okvirno, v zač. 20. stol..

Trg svobode 4

Pritlična hiša z dvokapno streho, krito z bobrovcem. Z zatrepom je obrnjena na Trg svobode. V prostorih je skladišče prodajalne Kovinotehna.

Trg svobode 5

Stavba kvadratnega tlorisa z zaobljenim severozahodnim vogalom. Prednja fasada je obrnjena na trg in petosno deljena. Okna so zelo heterogena. V pritličju pokončna, pravokotna in združena tudi v trojna okna,, v nadstropju pa večinoma kvadratna in različnih velikosti. Vhod je kvadraten, vključno z okni poudarjen z okviri v ometu.

Severna fasada je triosno deljena in dvignjena za eno nadstropje, južna fasada pa je šestosno deljena. Datira v 20. stol., služila je za Dom sindikatov, danes pa kot sedež krajevne skupnosti Šoštanj in glasbena šola.

S tem poslopjem je zaključen opis mestnega jedra, vendar zaradi predstave vključevanja arhitekture sedanjosti omenjam še naslednje objekte preko reke Pake:

Enonadstropna hiša pravokotnega tlorisa s prizidkom na levi strani. Streha je strma dvokapnica, krita z bobrovcem. Sleme je vzporedno s Tovarniško cesto, zatrep pa je obrnjen na Koroško cesto. Čelna fasada je osemosno členjena po vertikali, po horizontali pa jo delita mejni in pristrešni zidec. V pritličju je pet oken in vhodna vrata ter vrata v obrtno delavnico. Nad vhodnimi vrati je balkon z železno ograjo, ki ga nosijo tri konzole s prirezanimi vogali. Vhodna vrata so obdana s pilastroma, ki nosita preklado. Okna v nadstropju so pokončna, pravokotna, z okviri v ometu. Okenske table so poudarjene in profilirane. Nad okni so preklade, ki so ornamentirane.

Hodnik je pravokoten s prostori ob straneh in s stopnicami na desni. Zatrep je vzporeden Koroški cesti, vzhodna fasada je trisosno členjena, sicer pa enaka kot na čelni strani. Začetna fasada je devetosno členjena. Okna so v notranjosti polkrožno zaključena. Med prostori je zanimiva črna kuhinja, ki ni bila preurejena. Prostori v nadstropju so ravno stropani, okna pa polkrožno zaključena kot v pritličju. Hiša je v pripravi za rušenje, datira pa verjetno še v 19. stol..

Koroška cesta 1

Hiša je sestavljena iz dveh delov v isti liniji.

Prvi z vzhoda je enonadstropna hiša z dvokapnico in krita z bobrovcem. Sleme je vzporedno Tovarniški cesti, petosno deljena po vertikali, pritličje od nadstropja loči profiliran mejni zidec. Vogale zaključujejo šivani robovi. V pritličju je vodoravna rustika.

Zatrep je obrnjena na vzhod, stena je členjena. Zahodna stran pa se povezuje z naslednjo hišo. Hodnik je banjasto obokan, stopnice na levi pa so lesene. Ob stopnicah se nadaljuje hodnik z vrati na dvorišče, ki pa je popolnoma

zreducirano zaradi struge Pake. Služi v stanovanjske namene. Drugi del je višji od prejšnjega, prav tako z dvokapno streho krito z bobrovcem. Sleme je vzporedno Tovarniški cesti, petosno deljena, po horizontali pa z mejnim in pristrešnim zidcem. Vhod je poudarjen z dvema paroma pilastrov polkrožnega in pravokotnega profila, kapitela pa nosita preklado s prekinjenim segmentnim čelom.

Pritličje je obogateno z globoko rustiko. Nad okni so čelni kamni. Tudi nadstropje je rustično, vendar je ta bolj plitka. Okna so predelana in imajo aluminijaste okvire, kar je nedvomno nestrokovni poseg obnove hiše, ki sodi v 19. stol.

Koroška cesta 2, Kajuhova cesta 1

Enonadstropna hiša z dvokapno streho, krita je z bobrovcem. Na Koroško cesto je obrnjena z zatrepom. Ima dva mejna zidca, ki sta profilirana, s te strani je tudi vhod v stanovanjski del in na portalu zasledimo letnico 1824 in tako tudi datiramo stavbo. Severna stran je povezana z drvarnicami. Pod zatrepom so trikotno razporejena polkrožno zaključena okna, vmes pa je še eno pravokotno okno. Tudi v pritličju so okna, ki se figuralno zaključujejo.

Iz smeri Glavnega trga je po horizontali deljena z mejnim zidcem v pritličje in nadstropje ter po horizontali v šest osi, ki niso simetrične. Okviri so profilirani in figuralno zaključeni.

Prostorsko in arhitekturno pomembna, zaključuje mestno jedro na severu in ohranja cestno črto ter povezuje stari del z novim.

zaključek

Šoštanj se je počasi razvijal vse do 19. stol., ko je verjetno doživel svoj vrhunec v arhitekturni podobi, medtem ko se

prostorsko ni bistveno povečal, glede na obseg, ki je dokumentiran v 17. stol.

Severni del še v prejšnjem stoletju ni imel posebnega pomena, razen župne cerkve sv. Mihaela in nekaj posameznih objektov. Po vojni pa se je zaradi razmaha industrije razbohotil tudi severni del, predvsem s stanovanjskimi bloki. Še vedno pa tu, ni pomembnih objektov. Ostali so v strnjem delu mestnega jedra in tako lahko z gotovostjo trdimo, da je utrip življenja tu še vedno najmočnejši. Glavni trg je torej še vedno živ, kar je verjetno najpomembnejše za vsako staro mesto.

Glede intaktnosti pa je bilo prizadeto že v zač. tega stol., ko so zaradi nepravilnega odstranjevanja prvotnih poslopij (večinoma gospodarskih) umetno pridobili Trg svobode, ki je prevzel del vloge Glavnega trga, vendar ga ni nikoli nadomestil.

Pobočje južno od Glavnega trga, je ostalo precej nespremenjeno, razen nestrokovnih posegov v adaptacijah primestnih hiš. Ta dejanja so seveda oslabila trdnost stare zasnove.

Upam, da nam bo uspelo ohraniti najbolj pomembni in značilni veduti Šoštanja: pogled na cerkev sv. Mohorja iz smeri Pohrastnik, pogled na Pusti grad in Vošnjakovo graščino iz Trga svobode ter iz smeri Termoelektrarne Šoštanj. Tako bi to mesto, kljub novemu načinu življenja in potrebam, še naprej ohranjalo staro podobo.

sklepna razmišljanja

Šoštanj se je po ocenah iz prejšnjih poglavij počasi razvijal. 19. stoletje za ta kraj pravzaprav pomeni razcvet v arhitekturni podobi, čeprav se prostorsko ni bistveno povečal, glede na obseg, ki je predstavljen iz 17. stoletja.

Severni del mesta še v prejšnjem stoletju ni imel posebnega pomena, razen župne cerkve sv. Mihaela in nekaterih osamljenih objektov. Po II. svetovni vojni pa je zaradi razmaha industrije (rudnik lignita in termoelektrarna) nastal severni del s stanovanjskimi bloki za delavce. Tako so se njihovi življenjski in bivanjski pogoji občutno izboljšali. V tem predelu pa sta že bila tudi sodišče in lekarna, tako da jedro ni bilo več tako skoncentrirano. Še vedno pa je bil in je še glavni utrip življenja v starem jedru, kar pa sicer temu ohromelemu mestu edino še daje življenjske impulze. Gotovo bi o tej problematiki lahko bolj razglabljali etnologi, kajti razlogi za odmiranje so gotovo nepreklicno prisotni.

Intaktnost jedra je bila najbolj prizadeta v začetku 20. stoletja, ko so brezkompromisno odstranili nekaj objektov, ki so dajali obliko ali zaključevali jedro. Pridobili so Trgsvobode, ki pa je tuj obstoječi parcelaciji in tudi nikoli ni zaživel v tej vlogi. Če pogledamo kompleksno podobo mesta, se globalno ni mnogo spremenilo, čeprav so nekatere spremembe, ki jih seveda terjajo način življenja in vzporedno potrebe, ki s tem nastajajo. Tako so v preteklih dveh letih začeli temeljito izboljševati in posodabljati stanovanja v starem jedru, prav tako pa urejati mansardne dele v stanovanjske površine.

Ob vseh teh spremembah smo dolžni ohraniti vsaj najbolj markantne vedute, brez katerih bi mesto izgubilo svoj čar. Nedopustni so posegi na Glavnem trgu, v smeri cerkve sv. Mohorja in Fortunata, Pustega gradu in Vošnjakove graščine. Potrebno je zaščititi skromne ostanke mestnega obzidja.

Tako bi mesto kljub nekaterim spremembam zaradi racionalnosti sodobnega življenja še ohranilo tipiko, ki je sicer že bila načeta, vendar jo je še mogoče rešiti s sistematičnim in strokovnim delom.

literatura

Andreas Janisch – *Topographisch Statistisches Lexikon von Steiermark*, III. zv., Graz 1878

Krajevni leksikon Slovenije – III. knj., Svet med Savinj. Alpami in Sotlo, Ljubljana 1976

Mathias Vischer – *Topographia Ducatus Stitriae*, Ljubljana 1971

Ignaz Orožen – *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, V. del, Das Dekanat Schallthal, Graz 1884

Herman Wengert – *Die Stadtanlagen in Steiermark*, Graz 1932

Gustav Šilih – *Nekoč je bilo jezero*, Ljubljana 1921

Davorin Ravljen – *Mrtvi ognjenik*, Ljubljana 1944

Ivan Stopar – *Grajski objekti z območja Štajerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678*, Celje 1972

Ivan Stopar – *Grajske stavbe v Šaleški dolini*, Naš čas 1980

Anton Sorè – *Velenjska kotlina včeraj in danes*, Celje 1963

Josip Vošnjak – *Spomini*, Ljubljana 1905

Kamil Zite – *Umetniško oblikovanje gradova*

Janko Orožen – *Gradovi in graščine v narodnem izročilu (I., Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi, Celje 1936)*

Fran Kovačič – *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, Ljubljana 1926

Fran Kovačič – *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928)*, Maribor 1928

Franc Hribernik – *Mesto Šoštanj (zgodovinski opis)*, Celje 1930,

Franc Hribernik – *Mesto Šoštanj (zgodovinski opis)*, Celje 1932

Franc Hribernik – *Zgodovina Šoštanja (zapiski)*

Jože Curk – *O urbanistično gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavju, Obsotelju in Posavju*, CZ 1962

Jože Curk – *Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stol. (Časopis za zgodovino in narodopisje 1–2, Maribor 1979)*

Jože Curk – *Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stol., ZUZ VII., 1965*

Jože Curk – *Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stol. ZUZ XIV–XV, 1978/79*

Jože Curk – *Sakralni spomeniki na območju občine Velenje (Topografsko gradivo ZSV 1967)*

Nace Šumi – *Umetnost 16. stol. na Slovenskem*, Ljubljana 1966

Nace Šumi – *Umetnost 17. stol. na Slovenskem*, Ljubljana 1969

Jože Gregorič – *Slovenska mesta in trgi (I., Kranjska mesta in trgi), Kronika slovenskih mest VII, št. 4*

Cene Avguštin – *K problematiki meščanske stanovanjske arhitekture v 16. in 17. stol. na Gorenjskem*, ZUZ VII, 1965

Damjan Prelovšek – *Nekateri problemi raziskovanja arhitekture 19. stol., ZUZ XIV–XV, 1978/79*

opombe

1. Jože Gregorič, *Slovenska mesta in trgi (I., Kranjska mesta in trgi), Kronika slovenskih mest VII, št. 4. str. 193–205*
2. Herman Wengert, *Die Stadtanlagen in Steiermark, Graz 1932, str. 12*
3. Ivan Stopar, *Grajske stavbe v Šaleški dolini, Naš čas 1980*
4. Krajevni leksikon Slovenije III, knj., *Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo, Ljubljana 1976, str. 437*
5. Jože Curk, *Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stol., ZUZ VII, 1965, str. 58*
6. Cene Avguštin, *K problematiki meščanske stanovanjske arhitekture v 16. in 17. stol. na Gorenjskem, ZUZ VII, 1965, str. 94*
7. Jože Curk, n.d., str. 62
8. Cene Avguštin, n.d., str. 94
9. Franc Hribnik, *Zgodovina Šoštanja (zapiski)*
10. Damjan Prelovšek, *Nekateri problemi raziskovanja arhitekture 19. stol, ZUZ XIV–XV, 1978/79, str. 219/222*
11. Jože Curk, *Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stol., ZUZ XIV–XV, 1978/79, str. 223–230*
12. *Preslikava franciskejskega katastra (iz arhiva Zavoda za urbanizem Velenje)*
13. Jože Curk, *Slovenještajerski trgi in mesta..., str. 223–230*
14. Janko Orožen, *Gradovi in graščine v narodnem izročilu I., Celje 1936*
15. Ivan Stopar, n.d., *Naš čas 1980*
16. Franc Hribnik, *Mesto Šoštanj (šoštanjski gradovi), 1932, str. 37*
17. Ivan Stopar, n.d., *Naš čas 1980*
18. Ivan Stopar, *Grajski objekti z območja slovenske Štajerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678, CZ 1971/72, str. 419*
19. Ivan Stopar, *Grajske stavbe v Šaleški dolini, Naš čas 1980*
20. IDEM
21. IDEM
22. IDEM
23. Jože Curk, *O urbanistično gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavju, Obsotelju in Posavju, CZ 1962, str. 225*
24. Krajevni leksikon Slovenije III. knj., *Svet med Savinjskimi alpami in Sotlo, Ljubljana 1976, str. 437*
25. Ivan Stopar, n.d., *Naš čas 1980*
26. Andreas Janisch, *Topographisch Statistisches Lexicon von Steiermark, III., Graz 1878, str. 849*
27. *Podatek dobila od stanovalca graščine*
28. Ivan Stopar, n.d., *Naš čas 1980*

ŠOŠTANJSKA KRONIKA

»Zraven Savinjske doline je gotovo Šaleška, ki je od Savinjske ločena po nizkem hribovju, ena najlepših vsega slovenskega Štajerja. Glavni kraj te doline je prijazen trg Šoštanj, ki se na spodnjem koncu razprostira med Pako in vznožjem lokoviških goric in tudi še onstran Pake, kjer stoji pohlevni kolodvor železnice Celje – Velenje...« Tako začinja svoj opis rodnega Šoštanja dr. Josip Vošnjak, ki je v svojih Spominih, izdanih leta 1905, postavil najlepši spomenik Šoštanju. Dalje je dr. Josip Vošnjak zapisal: »Na vse sedanje moderno gibanje pa gleda, na pol skrit v smrekovem gozdu Pusti grad, do polovice zrušen stolp nekdanjega šoštanjskega gradu. Turki so grad razdejali, šoštanjski vitezi pa ga niso več sezidali na starem mestu. Postavili so si ga na bregu, kjer še danes stoji ob stari cesti, ki je nekdanj prav strmo se vila čez gorovje, dokler niso ob Paki izpeljali ceste v Savinjsko dolino. Novi grad imenovali so graščino, ki so jo pač morali podložni kmetje pomagati zidati. Arhitektonskih znamenitosti nima nobenih, zidan je v slogu vojašnic le na vzhodnem kraju ima prizidano verando s streho na zidanih okroglih stebrih. Prav pod to verando je razvrščenih kakih sto hiš šoštanjskega trga, ki je kakor druga mesta in trgi, nastal po naselitvi obrtnikov pod zaščito viteških gradov. Trg pa ni bil podložen graščini,

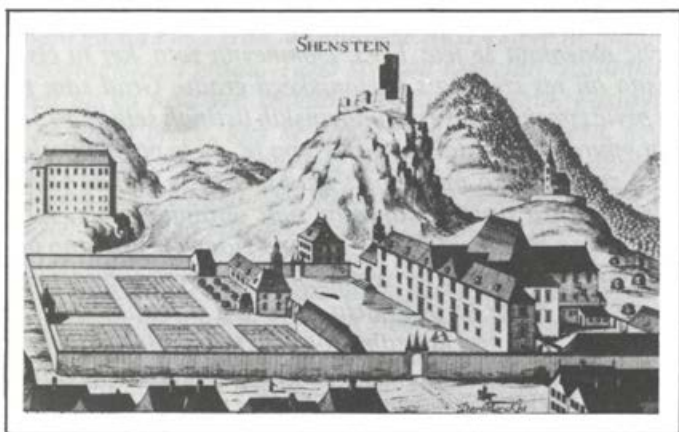
op.: Šoštanj – mesto v Šaleški dolini – je bil naslov brošure, ki jo je leta 1985, septembra, izdala ribiška družina Šoštanj. V njej je izšel članek prof. Jožeta Hudalesa z naslovom Šoštanjska kronika, ki ga tu objavljamo v nekoliko skrajšani obliki. Spuščeni sta zadnji dve poglavji: Šoštanj v času narodnoosvobodilne borbe in Šoštanj po letu 1945. Za to smo se odločili, ker sta obe zadnji dve poglavji napisani zgolj informativno in sta za primerno objavo potrebni dodatne obdelave in predvsem samostojne razprave.

ampak bil je tako zvan »landesfürstlicher Markt« s svojim magistratom, s svojim na tri leta izvoljenim »Marktrichterjem« in s svojim sodnikom, oziroma občinskim tajnikom.» (1)

Tako kot Vošnjak moramo tudi mi pričeti Šoštanjsko kroniko s šoštanjskim gradom. Vsi najstarejši podatki o Šoštanju so namreč povezani z njim. V graški muzej sta sicer res sredi prejšnjega stoletja zašla dva rimska novca, vendar ni zanesljivo ali so ju res našli v Šoštanju ali ne. Najbrž ne gre dvomiti, da je bil Šoštanj tudi že v rimski dobi naseljen. V Šaleški dolini je dokazov za rimsko poselitev več kot dovolj (Gorenje, Šmartno ob Paki, Velenje), vendar v samem Šoštanju zanesljivih dokazov za to še ni (2) – zato pa je šoštanjski grad, danes Pusti grad imenovan, prav gotovo ena najstarejših fevdalnih stavb v dolini. Njegova domnevna lastnika, viteza Eberhard in Herman šoštanjska se prvič omenjata že leta 1193. Domnevna zato, ker ni čisto jasno ali res izvirata s šoštanjskega gradu. Grad sam pa se prvič izrecno zapiše v zgodovinskih listinah šele leta 1318 kot »purch Schonstain«. Gotovo pa je, da je poslednja letnica zgodovinska muhavost; grad je seveda stal že veliko prej. To med drugim dokazuje tudi ohranjen stolp, ki je nastal še v romanski dobi. Značilna zidava iz pravilno oblikovanih lomljencev ter svetlobna lina v tretjem nadstropju severne stene to potrjujejo. Sicer pa je danes mogoče soditi, da je še prej kot sam stolp nastala grajska stavba z obzidjem in palacijem, ki pa je danes komajda še vidna. Ostal je le še kasneje zgrajen branilec tega gradu, ki je še danes ohranjen do prvotne višine, čeprav je v južni polovici že povsem sesut. Njegovi lastniki so se precej menjavali. Najprej so bili to Breže–Selški, pa oglejski patriarhi, Vovbržani, Celjani, ki so grad leta 1438 sami porušili. Leta 1540 se Pusti grad končno omenja že kot razvalina.

Medtem pa je v Šoštanju nastal že Novi grad, ki so ga imenovali Amsthaus ali Spodnji grad. Imel je seveda iste lastnike kot šoštanjski Zgornji grad oziroma Pusti grad, znano

pa je tudi, da so ga leta 1473 izropali Turki, podobna usoda pa ga je doletela tudi leta 1635 ob kmečkem uporu. Skoraj sto let kasneje je Spodnji grad pogorel in ga niso več obnavljali. Pred uničenjem pa so nam Spodnji grad le še upodobili Vischerjevi bakrorezci leta 1681 in upodobitev nam kaže razsežna in reprezentativna grajska poslopja, ki so stala na desni strani današnjega šoštanjskega trga. Nekaj poslopij je stalo tudi na levi strani trga, med njimi tudi stavba s stolpičem. Potem, ko je leta 1743 Spodnji grad pogorel, so se šoštanjski grajski gospodje preselili v današnjo šoštanjsko graščino, ki pa je bila takrat namenjena za desetinsko shrambo. To poslopje so začeli graditi leta 1575 in vemo, da leta 1658 še ni bilo povsem dokončano. (3)

Edina podoba Šoštanja na kateri so vidni vsi trije šoštanjski gradovi iz leta 1681

Drugi steber fevdalnega družbenega reda v Šoštanju je bila cerkev. Kasnejša šoštanjska župnijska cerkev sv. Mihaela se sicer prvič omenja leta 1261, vendar menimo, da je lahko bila tudi precej starejša. Med drugim o tem priča tudi

njeno ime in farni patron – sv. Mihael, ki ga skupaj s sv. Jurijem in sv. Martinom štejejo med svetnike, kakršnim so postavljali cerkve tam, kjer je še vedno vladalo poganstvo. Cerkev je nastala na vzpetini severno od gradu na desni strani Pake, okoli nje pa so se verjetno strnila tudi skromna prebivališča prvih Šoštanjčanov. Šele kasneje, najbrž do leta 1348, se je naselbina selila na levi breg Pake pod okrilje in zaščito šoštanjskega gradu. Tu se je v kasnejših stoletjih dokončno oblikovala podoba šoštanjskega trga kakršnega poznamo še danes; stisnjenega med grajski grič in Pako, s pravokotnim tržnim prostorom in vrsto hiš na obeh straneh. (4) Že zelo zgodaj je nekoliko proč od naselja nastala podružnična cerkev sv. Mohorja in Fortunata. Cerkvica se sicer omenja šele leta 1434, vendar je gotovo mnogo starejša. Po ohranjenih stavbnih elementih je deloma še romanskega izvora in sega celo v 13. stol. Njen najstarejši del je zvonica, ki je prvotno služila kot prezbiterij. V njem je znamenita gotska freska iz začetka 14. stol., na kateri je neznani slikar upodobil oba cerkvena patrona in njuno mučeniško smrt, na banjastem oboku pa so naslikani simboli štirih evangelistov, postave dvanajstih apostolov pa so postavljene v poslikane arkade na stranskih stenah. (5)

Ponosno ime trg Šoštanj – »Marcht Schonstein« so si Šoštanjčani prvič vzdeli leta 1348. Trške pravice so jim najbrž dali celjski grofje, ki so bili v tistem času tudi lastniki šoštanjskega gradu. Podelitvena listina ni znana, zato točne letnice ne vemo, znanih pa je cela vrsta kasnejših listin, s katerimi so si Šoštanjčani dali kasneje svoje pravice potrditi in jih še razširiti. Med njihove pravice in privilegije je spadalo lastno sodstvo, tedenski tržni dan ob četrtkih in več letnih sejmov, od 1.1.1436 dalje pa še predpravice v trgovini s soljo in leta 1492 še v trgovini z lesom in vinom. Med ohranjenimi potrditvami trških pravic je posebno zanimiva tista iz leta 1599. Iz nje zvemo, da je malo poprej požar dvakrat popolnoma upepelil šoštanjski trg in v teh požarih so bile uničene tudi stare potrditvene listine. Zato

so trški sodnik in tržani nadvojvodo Ferdinanda zaprosili, da jim potrdi njihove stare pravice, zlasti pa tri sejme, ki so jih imeli že od davnih časov: na Ahacijevo (22. junija), na nedeljo pred Martinovim in na Svečnico (2. februarja). Cesar Leopold I. pa je leta 1673 potrdil Šoštanjčanom tedaj že »nad 300 let staro pravico tedenskega sejma.« Če starost sejma v tej listini ni pretirana, spada torej tedenski sejem v Šoštanju še v čas celjskega gospostva in nam dokazuje živahen promet in kupčije v Šaleški dolini že ob koncu 14. in v 15. stol. Zadnjo potrditveno pravico je Šoštanjčanom izdal cesar Franc I. leta 1815. V njej cesar dovoljuje v Šoštanju štiri letne živinske sejme in še tedenski sejem vsak četrtek. Listina v duhu časa tudi poudarja, da hoče s tem spodbuditi industrijo in obrt v trgu. (6)

Listine tudi potrjujejo zgoraj omenjeno trditev dr. Josipa Vošnjaka, da je bil Šoštanj deželno knežji trg in skoraj neodvisen od šoštanjske grajske gospode. Ti naj bi sicer po listini grofa Friderika Celjskega iz leta 1436 poskrbeli tudi za zaščito trških pravic in poskrbeli še, da bi se zaprle točilnice po kmečkih domovih v bližini Šoštanja, da bi prevozniki soli spet uporabljali cesto, ki pelje skozi Šoštanj itd.

Podobno je cesar Friderik III. leta 1492 ukazal šoštanjskemu gospodu Lichtenbergerju, naj zatre v okolici Šoštanja vsako točenje vina, ki se je razširilo zlasti v župniščih, prepove kupčije z žitom, živino, sirom in mastjo ter doseže, da se bo sol v Slovenj Gradec spet prevažala po starih cestah skozi Šoštanj. V praksi pa je seveda prihajalo med šoštanjskimi tržani in grajsko gospodo do številnih nasprotij. Tudi za Šoštanj je namreč veljalo staro pravno geslo »stadt luft macht frei«, kar je pomenilo, da Šoštanjčanom ni bilo potrebno izročiti podložnikov, ki so se zatekli v trg in v njem naselili. Po drugi strani pa so se morali tržani v marsičem tudi podrežati vsakokratnemu gospodu. Tako so sicer imeli pravico predlagati dva kandidata za svojega trškega sodnika (tretji kandidat je bil vsakokrat prejšnji trški sodnik), a izbral je med njimi šoštanjski graščak. Izbrani

trški sodnik je moral potem graščaku položiti zaobljubo pokorščine zase in za svoje tržane. Nadzorovati je moral pobiranje mitnine, skrbeti za pota in brvi, dati pregledovati dimnike, paziti na ogenj ob sejemskih dnevih in praznikih, razsvetliti ulice na te dneve, hkrati pa tudi nastopiti proti pijančevanju in zatirati nemoralno življenje v trgu. Sicer pa je trški sodnik tudi pregledoval mere in uteži, paziti je moral na to, da kruh, ki so ga pekli peki ni bil prelahak, ipd. Trški sodnik je imel nadalje pravico in dolžnost kaznovati vsakega tujca, domačina, revnega ali bogatega, ki je na trgu ali trškem ozemlju storil kakršno koli kaznivo dejanje. Izvzeta so bila seveda vsa tista kazniva dejanja, ki so spadala v področje deželne sodnije, kjer je opravljal posle deželni sodnik. Znamenja in simboli sodne oblasti trga je bila lesena roka s sabljo na trški hiši, ki se je spominja iz svoje mladosti tudi še dr. Josip Vošnjak (roj. 1834). Značilna kazen, ki jo je smel dosoditi trški sodnik je bila poleg globe tudi obsodba na sramotilni steber ali pranger. Stal je na trgu pred bivšo občinsko hišo še vse do leta 1837. Steber je imel spodaj in zgoraj železni obroč za priklepanje krivca, ki ga je obstopilo in zasramovalo vse trško preivalstvo. (7)

Ostalo sodstvo, predvsem krvno, je bilo v rokah deželnega sodišča, ki je imelo svoj sedež v šoštanjskih gradovih, in sicer za ozemlja šoštanjskega trškega pomerija, za velenjski, turnski itd., od leta 1623 dalje pa tudi še za pomerij gradu Lilienberg in Forhtenek. Kasneje, ko se je ustanovilo samostojna deželno sodišče v Velenju, se je obseg deželnega sodišča v Šoštanju seveda temu ustrezno zmanjšal. Sodni zbori, ki jih je vodil štajerski deželni sodnik ob navzočnosti šoštanjskih tržanov in nekaterih prisednikov iz Velenja, Mozirja, Slovenj Gradca itd., so se vršili v trgu. Vislice pa so stale na Goricah, na kraju ki ga še danes Šoštanjčani poznajo pod imenom »gavgec«. Stroške sodnih zborov je trpel zemljiški gospod, ki je plačeval deželnega sodnika, njegovega pomočnika, rablja in seveda tuje prisednike. Ostali stroški so bili na ramah šoštanjskih podložnikov. (8)

Zaradi takih razmerij je med vsakokratnim lastnikom ali najemnikom šoštanjskega gradu in svobodnimi šoštanjskimi tržani prihajalo do številnih nesoglasij. To se je dogajalo zlasti od 16. stol. dalje, ko so se v trgovino, ki je bila dotlej pridržana predvsem tržanom, lotevali pa so se je tudi podložni kmetje, začeli vtikati tudi zemljiški gospodje, da bi si izboljšali dohodke. Tako je npr. iz časa od 1574 do 1576 znan spor šoštanjskih tržanov s svojim zakupnim zemljiškim gospodom Viljemom Gallerjem in njegovim upravnikom Aleksandrom Freiburgerjem. Ta dva sta silila tržane, da so od njiju kupovali grajsko vino, jim odvzela trški gozd, jih silila k plačevanju cerkvene desetine za krčenje novin na trški gmajni, prav tako pa nista spoštovala trškega pomirja – ozemlja. Deželni stanovi so sprva podprli njihovo pritožbo, nato pa je prevladalo mnenje, da se pravica šoštanjskega zemljiškega gospoda le opira na stari običaj v deželi. Podobno so se v istem času šoštanjski tržani pritoževali tudi nad svojim župnikom Matejem Glušičem iz Škal (njihova cerkev je bila v tem času še vedno vikariatna in podrejena župnijski cerkvi v Škalah), ker se je le-ta preveč posvečal trgovanju. Tudi Janez Ludvik Sauer, ki je bil lastnik šoštanjske gospoščine od leta 1619, je podobno kršil trške pravice, proti čemur so se tržani pritožili v Gradcu leta 1621. (9)

zemljiška gospoda in podložniki

Še huje kot s tržani, ki jim niso bili podložni, pa je šoštanjska gosposka ravnala s svojimi podložnimi kmeti. Te so imeli v mnogih naseljih doline, pa tudi izven nje. V 19. stol., tik pred odpravo tlačanstva so imeli pet podložnikov celo v samem Šoštanju. Nekaj podatkov o razvoju podložniških bremen je za Šoštanj zbral nekdanji ravnatelj meščanske šole Franc Hribernik, ki je ugotovil, da so se sprva zmerne naturalne ter denarne dajatve in tlaka začele povečevati v 15. stol., ko so pri nas celjsko dediščino prevzeli Habsburžani. Ti in njihovi nasledniki so začeli dajatve višati, uvajati nove in naturalne dajatve prevajati v denarne.

Urbar šoštanjске gospošćine iz leta 1575 kaže, da je kmet Strakovnik iz Raven moral vsako leto v grad dajati: 1 mlado in eno staro svinjo, 4 škafe rži in 2 škafa ovsa, 3 kure, 20 jajc, 50 krajcarjev zemljiškega davka in 2 kr. pisarniške pristojbine. Vsi podložniki pa so morali tedaj opraviti še tri dni tlake na teden. Po urbarju iz leta 1700 pa je moral isti kmet letno odšteti že: 4 škafe rži in 3 škafe ovsa, vse ostale dajatve pa so bile prevedene v denarne. Tako je zdaj zemljiški davek znašal 7 goldinarjev in 30 krajcarjev, vojaški davek 5 gl. 37 kr., kontribucija (davek za upor leta 1635 ?) 45 kr., namesto priprege oz. vozne tlake je plačeval 3 gl., namesto jagneta 30 kr., namesto 3 ovc 3 gl., namesto malih služnosti (perutnina, jajca itd.) 14 kr., namesto 25 dni ročne tlake pa 3 gl. 7 kr. Pri tem je seveda treba upoštevati, da je tudi v teh časih inflacija znižala vrednost denarja, vendar bi natančnejši izračun pokazal, da so se bremena kmetov v dobrem stoletju bistveno zvišala.

Razen z rednimi dajatvami so bili kmetje ves čas obremenjeni še z izrednimi kot so: pristojbine za pobiranje žita, drv, za sodnijske usluge, sodne postopke in izvrševanje kazni itd. Posebej občuten je lahko bil t.i. »poklon«, ki ga je moral plačati novi gospodar na kmetiji ob smrti starega. Šoštanjski gospodje so poleg tega pobirali še žitno desetino v Velikem vrhu, Rečici, Paški vasi, Gorenju, Skornem, Topolšici, Ravnah, Družmirju, Lokovici, Zavodnji, Šentilju, Plešivcu, Podkraju, Bevčah in Šoštanju. Vendar te desetine niso obdržali sami, ampak so jo za vsak kraj po drugem ključu delili z ostalo gosposko; z župniki (zlasti Škalskim), ljubljanskim škofom, šaleškimi gospodi itd. Po urbarju iz leta 1575 prvič izvemo tudi za vinsko desetino, ki so jo šoštanjski gospodje dobivali v Lokovici, Topolšici, Skornem in jo dajali pol škalskemu župniku. Pobirali so jo tudi v Šentilju in jo delili z ljubljanskim škofom, v Zavodnji pa so sami obdržali četrtino vinske dajatve, četrtino je dobil šaleški gospod in polovico ljubljanski škof.

Posebno huda obremenitev za podložne kmete je bila zidava oziroma popravljanje gradov. Šoštanjski podložniki so

morali ob začetku zidave današnjega gradu leta 1575 opraviti na leto štiri dni vprežne tlake in osem dni ročne tlake. Podložniki s polovičnih kmetij so opravili polovico manj tlake. Enako dolžnost so morali opraviti tudi ob popravilih tedanjega mestnega gradu v Šoštanju, ki je stal na današnjem glavnem šoštanjskem trgu. In še to: današnji šoštanjski grad, ki je bil v tistih časih namenjen za desetinsko kaščo, so gradili tudi še leta 1623 in leta 1658 še ni bil povsem dograjen. (10)

*Ko se je temu povečevanju bremen ali »stare pravde« pri-
družila še samovolja zemljiških gospodov pri sodstvu, ko so
deželjska sodišča celo po sodobnih plemiških virih »iskali
bolj dobiček kakor zločince« in so sodišča izrekala krivične
kazni za pravične, je med prebivalstvom vse bolj vrelo. V
začetku 17. stol. se je začela tridesetletna vojna, ki je pov-
zročila gospodarsko krizo v vsej srednji Evropi in so jo ob-
čutili tudi v naših krajih. Posledica vojne je bilo tudi pove-
čanje davkov cesarskemu dvoru, ki pa so jih uporni kmetje
pripisali samovolji zemljiških gospodov.*

upor leta 1635

*Nakopičena nasprotja so izbruhnili na dan v aprilskih in
majskih dneh leta 1635, ko se je v nekaj dneh po vsem Šta-
jerskem, deloma pa tudi po Kranjskem in Koroškem razši-
ril zadnji veliki kmečki upor. V Šaleški dolini je bilo eno
izmed najmočnejših središč tega kmečkega upora. Kaj se je
dogajalo v Šoštanju, so nam nedavno razkrili objavljeni
izsledki dr. Jožeta Koropca. Ta pravi, da se je 23. aprila
1635 pojavila uporniška delegacija v šoštanjskem gradu.
Že prej so se uporniki polastili grajske kleti v Sevčniku pri
Šentandražu, ki je bila prav tako last šoštanjskega gospo-
da Sauerja. Kakšni so bili pogovori med gospodo in upor-
nimi kmeti ne vemo. Šoštanjski grad pa so uporniki zavzeli
in razdejali šele naslednji dan. Takoj za tem so uporniki v
Šoštanju pripravili zborovanje, na katerem je bilo zlasti*

veliko podložnih kmetov iz Pesja pa tudi šoštanjskih tržanov, ki so z uporniki zaradi nesoglasij z zemljiškim gospodom gotovo zelo simpatizirali. Po ohranjenih podatkih je o »stari pravdi« in naraščajoči tlaki govoril »grajski kaščar« Martin Lukner (verjetno šoštanjski tržan), ki je upornike tudi zaprisegel in jih razvrstil v desetnije. Poleg Luknerja sta vodila kmete, ki so se v Šaleški dolini zadrževali še deset dni, »grajski kletar« Klavž Zabukovnik in Anton Florian. Ta šoštanjska skupina upornikov je nato v Škalah razrušila grajsko poslopje gospe Sauer in oplenila župnišče, potem pa so oplenili še grad Gorico pri Šaleku, grad v Pesju, Forhtenek v Ravnah in Švarcenštajn v Lazah. V Švarcenštajn so vdrli zlasti puntarji iz Grušovelj ob klicu »Hola, hola, mi smo tu«. Sem je tega dne poslal lastnik gradu Šalek Erazem Raumschüssel tri svoje odposlance in puntarjem ponudil za odkupnino trideset pušk in jim obljubil sto mož. Orožje je nato res tudi dal. Šoštanjski župnik Janez Altenberger in župnik pri sv. Martinu v Velenju sta prav tako sodelovala z uporniki. Velenjski je dal v cerkvi celo prebrati Raumschüsslovo ponudbo pomoči. Kmečki upor se je začel iztekati, ko je 11. maja Štajersko – hrvaško mejo prestopila četa krajišnikov pod vodstvom Schwarzenbergerja, ki je štela 1300 mož. Tudi na Kranjsko je v tem času prišlo 700 krajišnikov. Schwarzeberg je že kar spotoma razbil nekaj oddelkov upornikov in 19. maja prišel do Celja, 22. maja pa se je odpravil v uporno Savinjsko dolino. Pri Žalcu je naredil pregled svojih čet, združen z vojaškimi vajami, da bi pognal upornikom strah v kosti. To mu je res precej dobro uspelo, saj je zdaj kmečka vojska hitro razpadla.

Le šoštanjska skupina upornikov se je zdaj odločila za upor in se utaborila pri šoštanjskem gradu (verjetno pri Pustem gradu) in tu pričakovala krajišnike. Res je kmalu prišlo do neenakega boja, v katerem naj bi krajišniki posekali kar 31 upornikov in jih 23 zajeli. Zanimivi so tudi ohranjeni podatki o zasliševanju ujetih kmetov v Celju. Izmed 110 jetnikov je bila najštevilnejša ravno skupina ujetih upornih kmetov iz Šaleške doline. Kar 19 je bilo šoštanjskih in velenj-

skih podložnikov, 2 sta bila podložnika škalskega župnika in dva podložnika Forhteneka. Končna faza upora pa so bile izrečene ostre kazni. Poleg nekaj obsodb na vešala ali na smrt z obglavljanjem je bilo izrečenih kar 27 kazni izгона preko morja in dolgoletnega služenja vojske v Španiji, Ameriki ali pri Rabi za utrjevanje meja proti Turkom. Ravno to kazen – izgon čez morje – je prislužilo največ upornikov iz naših krajev.

Kmetje so morali spet skloniti glave in se podvreči starim in še novim dajatvam, ki so jih naložili tistim, ki so sodelovali v uporu. Na kmečka ramena pa so se seveda zvalila tudi vsa bremena, ki jih je imela dežela z organiziranjem in vzdrževanjem vojske. K tem bremenom pa je seveda tudi močno oškodovani šoštanjski zemljiški gospod prav rad pridružil še svoje zahteve zaradi opljenjenega in porušenega gradu. (11)

protestantizem v šoštanju

Iz let pred velikim kmečkim uporom imamo tudi nekaj podatkov o protestantskem gibanju pri nas. To je bilo v Šaleški dolini izjemno močno, saj zlepa ni doline, kjer bi bilo na kupu toliko gradov in zemljiške gospode. Protestantizem je bil sicer omejen predvsem na plemstvo, vendar je gotovo duhovno razgibal tudi trške prebivalce v Šoštanju in Velenju ter kmečke podložnike. To ni bilo čudno, saj sta lastnika velenjskega in šoštanjskega gradu npr. v prvi polovici 16. stoletja ščuvala svoje podložnike, naj cerkvi ne dajejo nobenih dajatev več. V Šoštanju je trški sodnik Andrej Khinde javno izjavljal, da se ne sme več maševati. Take prevratniške misli so uporni kmetje seveda kmalu obrnili proti zemljiškim gospodom. Protestantizem pa je vendarle že pred začetkom kmečkega upora, po uspešni protireformacijski akciji ljubljanskega škofa Hrena močno upadel. Šoštanjski vikar je tako lahko leta 1597 naštel v svoji župniji le še štiri krivoverce, leta 1614 pa šest. (12)

turki in kuga

Nemir so v Šaleško dolino in Šoštanj v teh časih vnašali tudi Turki, ki so vdrli v dolino večkrat. Leta 1473 so prišli prvič in tedaj menda oplenili tudi šoštanjski grad. Drugič so Turki prišli leta 1532. V teh časih so morali šmihelsko cerkev tudi obdati s taborskim obzidjem. Druga »šiba božja« je bila v tem času kuga, ki je prišla kot Turki iz Azije. Nekatero epidemijo kuge so v 14. in 15. stoletju iztrebile tudi do tretjino prebivalcev tedanje Evrope. Za kugo so ostajale izumrle vasi in mesta, v katerih je le še tu in tam ostal živ človek. Tedanji kronisti so zapisali, da je obrt in trgovina povsem izumrla, ljudje so se zatekali v gozdove in polja so ostala neobdelana. Pred to grozo niso bili obvarovani tudi v Šoštanju. V Velenju so epidemijo kuge prestajali okrog leta 1577 in 1600. V Šoštanju pa poročajo o kugi v 17. stol. Prvo poročilo o njej je iz leta 1625, ko je škalski župnik Martin Ebenperger poročal škofu Hrenu, da se je v hiši njegovega brata pojavila kuga. Iz leto dni starejšega Ebenpergerjevega testamenta izvemo, da je njegov brat Gašper posedoval t.i. Pungartnikovo hubo (t.j. celo kmetijo) pri Šoštanju.

Nov val kužnih epidemij je zajel celo celjsko in ptujsko pokrajino ponovno v letih 1644 do 1646. Tedaj je v okolici Celja za kugo umrlo 400 ljudi, v trgu Vojniku 127 (gotovo pol prebivalcev, v gosposčini Zbelovo je iz 438 hiš umrlo 1156 ljudi in v laški gosposčini 706 ljudi. Kuga je tedaj divjala tudi v Šmarju, Šentjurju in pilštajnski župniji (Kozje) ter tu pomorila okrog 4500 ljudi. Zapis iz šoštanjske krstne knjige, ki sporoča, da se je »leto Gospodovo 1647 zaradi divjajoče kuge v nesreči in žalosti začelo«, dokazuje, da kuga tudi Šaleški dolini ni prizanesla.

Ko se je kuga umaknila so se pojavile epidemije griže in črnih koz, ki so bile po svojih posledicah prav tako grozljive. Franc Hribernik je v svoji Zgodovini Šoštanja in oko-

lice navedel naslednje podatke:

- leta 1787 je od 11. avgusta do 27. decembra t.i. rdeča griža v šoštanjski župniji pomorila kar 215 ljudi.*
- dvajset let kasneje (leta 1807) je v župniji spet zaradi griže umrlo 38 ljudi*
- leto kasneje so se v Šoštanju pojavile črne koze, in so zahtevale 17 žrtev*
- leta 1809 sta razsajali obe bolezni; za kozami je tega leta umrlo 15 ljudi, za grižo pa 20. Griža je potem do srede 19. stoletja razsajala v Šoštanju še trikrat; leta 1823 je zahtevala 41 življenj, leta 1827 oz. 1847 pa 31 oz. 30 življenj.*

Vzrok za tako veliko umrljivost pri vseh teh epidemijah je seveda neustrezno zdravljenje, predvsem pa nesnaga. Še v 18. stol. so se vsa velika in imenitna evropska mesta dušila v smeteh in nesnagah. Na dvoru Ludvika XIV., ki je bil gotovo najimenitnejši dvor svojega časa, so po hodnikih in pred vrati nastajali kupi smeti, ki jih po več tednov ni nihče odstranil. Stanovanja so bila polna mrčesa, tako v mestih kot na deželi. Celo najvišji sloji so se umivali le s polivanjem vode na roke in obraz. Ceste in ulice so bile polne lukenj v katere so se pogrezali ljudje, živali in vozovi. Ob deževju pa so se spremenile v neprehodna močvirja. Na ulice so stresali vsebine nočnih posod in vedra z nesnago, zato so po cestah tekli potočki iz katerih je neznosno smrdelo in so bili stalni viri okužb. Ulice in hiše so v mestih in na deželi pošteno očistili le dvakrat na leto; na Veliki petek in Telovo, sicer pa le še ob večjih epidemijah kuge, griže ali tifusa. V Šoštanju in Velenju, ki sta bila tedaj le neznatna provincialna trga (prvi podatki iz leta 1822 povedo, da je imel Šoštanj le 424 oz. 147 prebivalcev), tedaj ni moglo biti mnogo bolje. Predstavljati si moramo, da so se po ulicah Velenja in Šoštanja sprehajali prašiči in perutnina, ki so jih npr. Ljubljancani šele konec 18. stol. pregnali s cest z občinskim odlokom. Tudi stranišč ni bilo in do 19. stol. so ljudje svoje tovrstne potrebe opravljali kar na dvorišču. (14)

prvi šoštanjski zdravnik

S kugo predvsem pa z drugimi epidemijami so se tedaj v Šoštanju že spoprijeli prvi kirurgi ali padarji. Kdaj so v Šoštanju dobili prvega kirurga ni znano, verjetno pa je, da so ga imeli že pred letom 1788, ko se v seznamu 42-tih šoštanjskih obrtnikov pojavi tudi ime Janeza Lampauerja, kirurga oz. ranocelnika. Lampauer je tako prvi znani zdravnik v Šaleški dolini zato lahko leto 1788 za zdaj označimo za začetek zdravstva pri nas. Žal o teh začetkih ne vemo prav ničesar več, vendar lahko na osnovi primerjalnih podatkov iz drugih slovenskih krajev oz. dežel o Lampauerju in njegovem delu povemo še nekaj besed. Kljub temu, da je ranocelnik še naveden v seznamu šoštanjskih obrtnikov, Lampauer v letu 1788 najbrž ni več spadal mednje, saj je bil leta 1784 kirurški ceh ukinjen. Od tedaj dalje je bila kirurgija svobodna »umetnost« – artes liberales – in ne več rokodelstvo. Tudi ugled kirurga je v tem času že močno zrasel. Kakšna je bila Lampauerjeva izobrazba še ni ugotovljeno, vemo pa da so bili šolani kirurgi, ki so obiskovali posebne kirurške tečaje na fakultetah pri nas znani že v 17. stoletju. Tako so na Kranjskem od leta 1694 podeljevali naziv »patron kirurgije«, tistim ki so svoje znanje dokazali pred zdravniško komisijo. Mogoče je tudi, da je Lampauer obiskoval poseben mediko–kirurški oddelek liceja v Gradcu ali Ljubljani, ki jih je cesar Jožef II. ustanovil ravno v Lampauerjevem času. Ti oddelki so skrbeli za izobrazbo podeželskih praktičnih zdravnikov in so bili ukinjeni sredi 19. stol., ko je bilo pravih zdravnikov že več. Če je imel Lampauer tovrstno izobrazbo je bil razen za »malo kirurgijo« usposobljen tudi za zdravljenje notranjih bolezni. Ne bi pa nas smelo pretirano začuditi, če bi se šoštanjski ranocelnik ukvarjal tudi še s striženjem in britjem tržanov, kar je bilo še v 19. stol. precej pogosto. (15)

šoštanjski špital

Poleg zdravnika so v Šoštanju že od začetka 18. stol. imeli tudi t.i. meščanski špital, ki je bil neke vrste ubožnica ali hiralnica in predhodnik današnjih bolnišnic. Točno leto ustanovitve špitala ni znano. Iz nekega pisma šoštanjskega župnika Matije Altenbergerja lahko namreč povzamemo, da je kaplan Matija Podhrastnik že leta 1700 v svoji oporoki vse svoje premoženje in posest namenil za ustanovitev špitala v Šoštanju. Leta 1706 je potem župnik Altenberger s trško občino dosegel dogovor o delovanju špitalske ustanove in neke v tem času tudi od trške občine odkupil špitalsko hišo, vrt, hlev in skedenj. Hiša je bila najprej last trške občine, danes pa jo poznamo kot šoštanjsko mestno hišo. Špital je po omenjenem dogovoru vodil špitalski mojster, ki ga je izmed dveh predloženih kandidatov smel izbirati župnik. Prav tako so iz špitalske ustanove vzdrževali »bogaboječega« duhovnika, ki je ob natančno določenih priložnostih bral maše za ustanovitelja Matija Podhrastnika in vse kasnejše darovalce v cerkvi sv. Mohorja in Fortunata. Spočetka so v špital sprejemali po dva ubožna tržana, ki sta morala na znak majhnega zvona v stolpiču špitala vsako jutro in vsak večer zmoliti rožni venec »za darovalca, za njegove prijtelje, za ostale dobrotnike in za ves trg.« Oskrbovanca sta morala vsak petek biti navzoča pri maši, ki jo je bral špitalski kaplan.

Do kdaj je špital deloval, ni znano, vemo pa, da je nekdanjo špitalsko hišo župnijsko predstojništvo med letom 1842 in 1845 poskušalo ponovno pridobiti zase, ker je bila hiša medtem spet v rokah trške občine. Zanimivo je, da delovanje špitala v Šoštanju omenjajo nekatera statistična in topografska poročila v letu 1860 in ponovno 1875. (16)

marčna revolucija 1848 v šoštanju

Devetnajsto stoletje predstavlja v zgodovini evropskih narodov veliko prelomnico. To je bilo stoletje revolucij, ukinjanja fevdalnih spon, stoletje industrijske revolucije in mnogih iznajdb pa tudi stoletje zbujenega nacionalnega gibanja. Evropski dogodki so vplivali seveda tudi na Šaleško dolino in Šoštanj. Prihajali so sicer z zamudo, večkrat v omiljeni ali spremenjeni obliki, vendar so miselnost in življenje prebivalcev doline močno spremenili. To velja zlasti za revolucionarno leto 1848, ko so tudi v avstrijski monarhiji ukinili podložništvo. V Šoštanju so prve nemire za beležili že nekoliko prej. Tako je že pomladi leta 1847 javljaj celjski okrožni urad deželnemu guvernerju, da je gospodščina Šoštanj prosila za oboroženo pomoč, ker kmetje nočejo na tlako. Okrožni urad ji je poslal 30 mož pod vodstvom okrožnega komisarja Schmelzerja. Gubernij je 21. aprila odgovoril, da je treba kmete poučiti o njihovih pravicah in dolžnostih; tiste izmed njih, ki bi kljub temu ostali uporni, je treba pod vodstvom vojaške asistencije kaznovati po rabotnem patentu. Tudi v mesecu maju se je pojavil odpor med podložniki Šoštanja, Gorice in Šaleka, ki so mislili, da si lahko cesarsko odločbo iz leta 1846 razlagajo tako, da je tlaka odpravljena. (17)

Marčne revolucije, ki se je začela 13. marca 1848 na Dunaju, v dolini torej niso dočakali povsem nepripravljeni. V Celju so zanje izvedeli 16. marca, 18. marca pa je novica prodrla tudi v Šoštanj in Velenje. Kmalu je bila vsa dolina na nogah in vsi so pripovedovali, da bo odslej »glajhajt in frajhajt« (enakost in svoboda). Te dogodke, ki so bili v Šoštanju očitno zelo burni, je v svojih Spominih lepo opisal Šoštanjčan dr. Josip Vošnjak. Pripoveduje, da so se kmetje v okolici Šoštanja kmalu začeli upirati t.i. »štantnini« – se pravi taksi, ki so jo morali plačevati na dan svetega Ahačija, ko je bil v Šoštanju sejem. Tržani so slišali o tem, zato so mesto na sejemski dan zaprli, preko ceste povsod

napeli verige, ki so jih stražili oboroženi tržani. Najhuje so kmetje pritiskali v mesto od cerkve sv. Mihaela. Tam je prišlo tudi do manjših spopadov, vendar so se kmetje, potem ko je prišla iz trga pomoč, vdali in navsezadnje pristojbino le plačali, tako, da se je kupčija potem na sejemski dan le vršila. Vošnjak navaja, da so Šoštanjčani imeli tudi svojo nacionalno gardo, v kateri je bilo kakšnih 30 gardistov. Stotnik garde je bil baron Gadolla, tedanji lastnik Turna, poročnik pa Mihael Vošnjak, torej oče pisca. Sicer pa ta garda ni igrala posebno pomembne, predvsem pa ne revolucionarne vloge in Josip Vošnjak bolj navaja podatke o tem, koliko litrov vina so ti gardisti na raznih slavnostih popili.

Vošnjak je te svoje spomine v povesti »Navzgor, navzdol« iz leta 1909 tudi literarno obdelal: »Oskrbnika so, kakor kmetje, tako tudi tržani silno črtili. Trg je bil sicer deželno-knežji, imel svoj magistrat in svojega sodnika ali tajnika, torej ni bil podložen graščini, pa ker so purgarji imeli svoje njive in travnike zunaj tržkega okoliša, so morali tudi odslužiti tlako in dajati desetino od svojih zemljišč. Trg pa je imel, in na to so bili ponosni purgarji, starodavne predprave, katere so mu podelili celjski grofje, tačasni lastniki šoštanjske graščine, pred več kot petsto leti, pozneje pa so jih potrdili vsi cesarji. Jaz sem sam videl ta na oslovski koži pisana pisma, pri katerih je visel debeli okrogli pečat.

Torej smo šli pred oskrbnikovo stanovanje. Cenc pa je poprej iz dveh deščic naredil dolge škarje, katere je položil na hišni prag, mi drugi pa smo žvižgali, tulili, na piščalke piskali in s klopotci klopotali. Oskrbnik se je zaprl v hišo in se ni upal prikazati.

Še bolj veseli so bili kmetje, ko so slišali, da ne bo več tlake in desetine. Spomladi niso hoteli hoditi na graščinsko delo, dasi jim je oskrbnik pretil, da bo pisal po vojake. Ker jim le ni dal miru in pošiljal biriče po hišah, da bi prignali ustavljajoče se kmete, so se nekega dne kmetje,

bilo jih je več kot sto, zbrali na glavnem trgu in skupaj šli do graščine. Tam bi jim graščak moral izročiti oskrbnika, da bi ga, tako so se menili med seboj, zaprli v tisto kajho in mu jih naložili petindvajset, kakor jih je on tolikokrat po biriču dal naložiti ubogim kmetom.

Vsi smo bili radovedni, kaj bo zdaj. Gospod Samonik me je poslal gledat in šel sem za kmeti. V graščini so bili menda posvarjeni in so zaprli glavna vrata. Kmetje so po njih razbijali in bi jih bili podrli, da se niso odprla in se na pragu prikazal tačasni kaplan, ki je bil tisti dan v graščinski kapelici maševal. Kaplan je nagovarjal kmete, da naj se umirijo, ker bi po posilnem početju spravili le sami sebe v nesrečo. Kmetje so le vpili, naj se jim izroči oskrbnik in se šele pomirili, ko jim je kaplan naznanil, da oskrbnika ni več tukaj in je odšel v drugi kraj. Tako se je srečno končala ta rabuka.» (19)

industrija in obrt v šoštanju do 1. svetovne vojne

Znanilec nove industrijske dobe je bil tudi hiter razvoj industrije in obrti. Prvi tovrstni podatek iz leta 1788 nam je ohranil Franc Hribernik, ki navaja, da je tega leta bilo v Šoštanju po pet krojačev in trgovcev, 4 gostilničarji in čevljarji, po dva usnjarja in rudarja, med ostalimi šoštanjskimi obrtniki pa navaja še mizarja, lončarja, krznarja, klobučarja, nogavičarja, barvarja, zidarja, urarja, kovača, sedlarja in že omenjenega ranocelnika. (19)

Zlasti zanimiva je omemba dveh rudarjev, ki nas najbrž opozarjata na zelo star rudnik svinca in cinka v Puharjih pri Šoštanju. Njegova starost sega menda celo v začetek 17. stoletja, ko je bilo rudišče v lasti grofa Tatenbacha. Po menjavi nekaj lastnikov so obrat ponovno obnovili leta 1776, ko je bil v lasti barona Adelsteina. Po njegovi smrti

EDERWERKE FRANZ WOSCHNAGG & SÖHNE
ŠOŠTANJ (Schönstein, Jugoslavien)
Gegründet 1798

Vošnjakova usnjarna na propagandnem letaku

je obrat delal naprej na stroške države kot »Blei-Silber und Galmai Untersuchungsbau zu Schonstein«. Toda preko raziskovalnih del niso prišli. Od leta 1794 so pridobivali svinčevo belico in ko je bila ruda izčrpana, je prišel ves obrat z napravami vred na dražbo. Tudi v 19. stol. je bilo več poskusov obnove obratovanja, vendar so se vsi končali z izgubami. Revne proge so bile še proti koncu preteklega stoletja ohranjene in so lahko po njih vozili. V glavnem so kopali cinkovo rudo na obeh bregovih Pake v ziljskem apnencu. Tu in tam se je na vzhodni strani Pake pojavljal srebrnosivi svinčeni sijajnik v nepravilnih večjih in manjših lečah in kepah. Po letu 1845 je bil rudnik v lasti rudarske združbe iz Zagorja. Poleg rudišča s šestimi rovi oz. jaški, so nekako v tem času tu zgradili še dve separaciji in drobilno napravo. Ta je obsegala dvajset stop, drobilni stroj in štiri tresalne mize. Leta 1854 je postal lastnik rudnika z vsemi napravami Josip Atzel z ženo in šoštanjski davkar Franc Pavlič. Leta 1855 sta imela Atzla v Šoštanju dve talilni peči za cink in dvajset stop ter sta zaposlovala kar 23 delavcev. V tem času so rudnik intenzivneje obnavljali in recimo leta 1857 proizvedli kar 7619 centov rude. Kasneje je proizvodnja močno upadala, lastniki so se hitro menjavali do leta 1874, ko je rudnik prevzel državni erar.

Država je pridobivanje svinca ustavila, zato pa so začeli zdaj pridobivati predvsem cink in zgradili tudi cinkarno na desnem bregu Pake. Vendar je država tudi že koncem 19. stol. dela ustavila in poslej razen občasnih raziskovalnih del v Puharjih niso več delali. (20)

Poleg rudarstva, ki je sredi 19. stol. že preraščalo v industrijo, je v Šoštanju vse pomembnejše postajalo tudi usnjarstvo. V 19. stol. je tu sicer delovalo več usnjarjev, zares pomembni pa sta bili le dve družini Vošnjakov–usnjarjev. Prvi Vošnjak se je v Šoštanj priselil leta 1750, za njim pa sta tu usnjarila še njegova sinova Ivan, ki je prevzel domačo delavnico v nekdanji Delopstovi hiši, sin Mihael pa je začel usnjarsko obrt leta 1788 v usnjarski delavnici pokojnega Ivana Toterja, ki je stala na mestu današnje Tovarne usnja Šoštanj. Po domače so v Šoštanju prvotni usnjarski delavnici Vošnjakov rekli »pri Vošnjaku«, nekdanja Toterjeva usnjarna pa je po imenu njenega lastnika dobila ime »pri Mihelnu«. V obeh hišah se je nato usnjarska obrt nekaj kolen prenašala na najstarejšega sina, medtem ko so mlajši ustanavljali svoje usnjarske delavnice v Laškem, Velikovcu ali pa so se udeleževali pri izdelovanju celuloze, ustanovili tovarno perila v Ljubljani, tovarno vžigalic v Rušah in še tovarno ogljikove kisline prav tam. Tudi hčere šoštanjskih Vošnjakov so se poročale z usnjarji v Velikovcu, Vitanju, Slovenski Bistrici, Velenju in Mozirju. Vošnjaki so tako po vsem slovenskem ozemlju ustvarili kar pravo usnjarsko dinastijo in njihov pomen je v Šoštanju močno narastel. Posebno pomemben je bil četrti rod Vošnjakov v Šoštanju. Mala bratranca Ivan in Franc Vošnjak sta proti koncu 19. stol. vsak svojo usnjarsko delavnico v Šoštanju povzdignila v usnjarsko industrijo. Ivan Vošnjak je sicer pri tem nekoliko zaostajal, zato pa je bil pomemben drugače. Bil je dvakrat načelnik šoštanjskega okrajnega zastopa, izvoljen je bil v deželni zbor, bil pa je tudi trdno zasidran v slovenskem političnem življenju v Šoštanju. Franc Vošnjak je imel v usnjarstvu nekaj več uspehov, vendar je bil ob koncu svojega življenja (umrl je leta 1912) že močno nemško orientiran.

Njegova sinova Hans in Franc, ki sta spočetka še sodelovala pri slovenskem Sokolu in slovenski čitalnici, pa sta se ob porokah z Nemkami povsem ponemčila in leta 1908 spravila svojega daljnega sorodnika Ivana Vošnjaka v stečaj. V svoji tovarni je ponemčena veja Vošnjakov zaposlovala leta 1897 100 delavcev, leta 1905 že 132, po stečaju slovenskega konkurenta Ivana pa kar 210 delavcev, saj sta svojemu podjetju pridružila še Ivanovo tovarno usnja. Največ delavcev je šoštanjska tovarna zaposlila leta 1914–237. (21)

Poleg obeh usnjarjev, Ivana in Franca Vošnjaka moramo v četrti generaciji šoštanjskih Vošnjakov omeniti še dr. Josipa Vošnjaka in ing. Mihaela. Oba sta bila brata Franca Vošnjaka, vendar mu nista sledila na njegovi poti narodnega odpadništva. Dr. Josip Vošnjak, (rojen leta 1837, umrl leta 1911) je bil zdravnik, vendar je bil znan predvsem kot najpomembnejši slovenski liberalni politik 70-ih in 80-ih let prejšnjega stoletja. Bil je državni in deželni poslanec, pa tudi pisec cele vrste obsežnih člankov o gospodarskih in socialnih vprašanjih, ukvarjal pa se je tudi z literaturo. Pomemben je njegov roman Pobratim, njegovih 11 dram pa ga uvršča med najpomembnejše slovenske dramatike 19. stoletja. Dr. Josip Vošnjak pa je pomemben tudi za Šoštanj, čeprav je v njem preživel le svoja mladostna leta. Tako je leta 1858 ustanovil prvo lekarno v Šoštanju. Leta 1874 je bil pobudnik za ustanovitev šoštanjske posojilnice, skupaj s svojim očetom Mihaelom in šoštanjskim notarjem Franom Rapocem. Zlasti pomembno je Vošnjakovo pisanje o Šaleški dolini v 19. stol., kjer nam ohranja izredno dragoceno kulturno–zgodovinsko gradivo o Šaleški dolini v 19. stoletju. Njegov brat Mihael (roj. 1837, umrl 1920) pa je bil eden prvih slovenskih železniških strokovnjakov, po upokojitvi pa se posvetil organiziranju slovenskega posojilništva, bil pa je tudi deželni in državni poslanec. Tudi on je večino življenja preživel izven Šoštanja, vendar ima odločilne zasluge za izgradnjo železniške proge Celje–Velenje, ki je bila dokončana leta 1891, do konca stoletja pa je bila potem podaljšana še do Dravograda. (22)

Lesna industrija, trgovine in gostilne

Poleg usnjarstva in rudarstva se je v Šoštanju v prejšnjem stoletju močnejše razvilo še žagarstvo. Za drugo polovico 19. stol. je Vošnjak zapisal, da po pevniškem grabnu »ob potoku stoje žage druga za drugo, morda 15 jih je ali še več. Leta 1850, ko še niso izvažali lesa v tuje kraje, bili sta le dve žagi in še ti nista bili preobloženi z delom«. V Šoštanju pa je bilo seveda tudi mnogo lesnih prekupčevalcev, ki so z odkupovanjem lesa hitro bogateli. Les so pošiljali daleč naokoli, tudi do Trsta, zlasti še potem, ko je bila do Šoštanja speljana železnica.

Trgovina je imela v Šoštanju dolgoletno tradicijo. To velja zlasti za sejme, ki smo jih že omenjali. V 19. stol. je bil Šoštanj daleč naokoli znan po govejem sejmu. Sejmišče je polnila zlasti pitana in plemenska živina iz Belih vod, Zavodenj, Šentvida, Raven in Skornega. Sem so prihajali tudi potujoči obrtniki, ki so obhodili vse večje sejme v bližnji in daljni okolici; lončarji iz Vojnika in Zadrečke doline, klobučar iz Braslovč, kramarji iz Mozirja, usnjarji, itn. Takole je bilo značilno sejmsko vzdušje v Šoštanju okrog leta 1870: »V šoštanjskem trgu so ob obeh straneh ceste bile postavljene lope, pokrite s plahtami in nakopičene z raznovrstno robo, katero so prodajalci glasno hvalili ter vabili kupce. Od mosta naprej do zgornjega konca trga vrstili so se kramarji in trgovci, čevljarji in krojači, ki so prodajali storjena obuvala in obleke, klobučarji in lončarji, ključavničarji in kovači, ponujajoči železno robo. V drugi vrsti pa so usnjarji kazali svoje dobro strojene kože in ako je kmet po dolgem zbiranju in premišljevanju se odločil za par podplatov, napenjal se je usnjar na vso silo, ko je z zakrivljenim nožem odrezal podplat od celega kosa, da je s tem dokazal trdnost svojega blaga. Kmetsko ljudstvo pa se je posebno opoldne gnetlo okoli lop po cesti, da ni bilo mogoče preriti se skozi gosto tolpo. Istotako živo in glasno je bilo

na živinskem sejmu, kjer je stalo po več sto repov krav, volov in konj in kjer so mešetarji kričali, da se jim je grlo posušilo in glas ohripel»

Ob sejmu pa so imeli velike koristi tudi domači trgovci in gostilničarji, ki jih je bilo v Šoštanju ves ta čas obilo. Sejmarijem so radi ponudili svoje travnike kot sejemski prostor, hkrati pa so tudi sami stočili velike količine vina in prodali precej jedi. (23) Najbolj znana in daleč naokrog sloveča trgovina je bila v prvi polovici 19. stol. last šoštanjskega trgovca Samonika. Njegova trgovina je stala na zgornjem koncu šoštanjskega trga, blago pa je Samonik sam dvakrat letno nabavljal v Gradcu in na Dunaju. Samonik je imel v zakupu tudi prvo šoštanjsko pošto, kasneje so pošto v svoje roke dobili Vošnjaki. Proti koncu 19. stoletja se je število trgovin močno povečalo. V letu 1903 nemški turistični vodnik po Šoštanju navaja kar 6 trgovin, 3 mesarije, 3 pekarije, slaščičarno in 3 trafike. V letu 1905 pa v Šoštanju poznamo trgovino z mešanim blagom Vinka Vokana, trgovino z železnino Ivana Hleba, trgovca Antona Kocuvana, ter trgovino in gostilno »Zupanc in Zago-de.« (24)

Ena najstarejših razglednic Šoštanja iz leta 1897

V začetku tega stoletja je bil v Šoštanju močno razvit tudi turizem. Že omenjeni nemški vodič po Šoštanju našteva tri hotele in 9 gostiln. Turistični ponudbi je tedaj služil tudi šoštanjski grad, kjer so gostom, predvsem iz večjih avstrijskih mest, lahko ponudili 35 postelj v 15 velikih sobah in s štirimi kuhinjami. Hotel Austria, ki je bil v lasti Frana Rajšterja, je imel 20 postelj, prav toliko tudi hotel Deutscheshaus, v hotelu Vastl (Union?) pa so imeli 12 postelj. Postelje so imeli tudi v gostilnah: Brežnik (10), v gostilni Cerovšek (6), in v gostilni Zur Taube (8). Trideset postelj je bilo še v drugih gostilnah in privatnih hišah. Poleg že omenjenih so iz leta 1905 v Šoštanju znane še gostilne Jakoba Šribarja, Franca Zagarja, Ivana Kopušarja in Mihaela Kumerja, ki je imel v svoji gostilni tudi šoštanjsko čitalnico. Razen večjega obrata kemične pralnice in barvarne, ki jo je v Šoštanju imel Jakob Volk, pa je bila tu še cela vrsta različnih manjših obrtnikov, za katere je veljalo tole: »V trgu je bilo par premožnejših hiš, večina pa je bila bolj revnih rokodelcev, ki so se mogli le s tem preživljati, da so imeli nekaj zemljišč. Kakor za druge trge veljalo je tudi za Šoštanj: kadar gredo purgarji na polje, ni nobenega kmeta doma. Torej od Šoštanjčanov bi se trgovec tačas ne mogel preživeti, kamo-li obogateti. Najboljši kupovalci so bili kmetje in kmetice iz okolice.« Tako je za čas okrog 1870 zapisal dr. Josip Vošnjak. (26)

šoštanjsko zdravstvo do leta 1918

V 19. stoletju nam je po imenu znan kirurg Jurij Srebre, ki je delal v Šoštanju v 30-ih letih prejšnjega stoletja. Ta je ostal Šoštanjčanom v najlepšem spominu, saj se je šev začetku tega stoletja pisalo, da je Srebre peš hodil iz Šoštanja celo 3 ure daleč k ubožnim bolnikom in da je ob vsem tem kot skromen kirurg delal prave čudeže. Sledil mu je kirurg Franc Nekerman, ki je leta 1855 imel opravka z epidemijo kolere v Šoštanju, ki pa jo je uspešno zajezil, tako da je

za kolero umrlo le 8 ljudi. Nekerman je bil po rodu Slovenec. Poleg njega je v Šoštanju slabo leto deloval tudi že večkrat omenjeni dr. Josip Vošnjak, ki je v Šoštanju leta 1858 ustanovil prvo lekarno. Najbolj znan šoštanjski zdravnik v tem obdobju pa je bil gotovo dr. Hans Lichtenegger, ki je prišel sem leta 1875 in je zdravil Šoštanjčane celih 54 let. Bil je sicer Nemec in je znal le slabo slovensko, vendar i je v svojem dolgoletnem službovanju v Šoštanju pridobil veliko zaupanje in najstarejši Šoštanjčani se ga spominjajo kot skrbnega, dobrega in »pravega ljudskega zdravnika«. Lichtenegger je bil tudi zdravnik tovarne usnja, železniški zdravnik, zdravnik bratovske skladnice v rudniški bolnici v Pesju, šolski zdravnik itd., hkrati pa je imel seveda tudi obsežno privatno prakso, ki je obsegala vsaj zahodni del Šaleške doline. Ordiniral je v svoji hiši v Šoštanju na današnji Ulici talcev 4.

Omembe vredno je še, da je v začetku tega stoletja v Šoštanju bila ponovno ustanovljena ubožnica. Ustanovil jo je tovarnar Franc Vošnjak leta 1910, ko je dokončal gradnjo ubožne hiše (današnja Ulica heroja Šercerja) in jo podaril trški občini Šoštanj. V njej so lahko oskrbeli 7 ubožnih zakonskih parov, vsak je dobil sobo in kuhinjo, v stavbi pa sta bili tudi dve bolniški sobi. Vošnjak je občini podaril tudi kos zemlje, ki so jo šoštanjski oskrbovanci uporabljali za vrtove. Prednost pri dodelitvi teh stanovanj, ki so bila brezplačna, so imeli seveda stari in obubožani delavci iz šoštanjske usnjarne, zlasti tisti, ki so v tovarni postali nezmožni za delo.

V času prve svetovne vojne je v prostorih slovenske šole delovala tudi začasna vojaška bolnica. Za ranjence so skrbeli vojaški zdravniki in strežniki, šoštanjske dame pa so vsak dan poskrbele za priboljšek; čaj, pecivo in dve cigareti. (27)

prebivalstvo in uprava v šoštanju

Za 19. in začetek 20. stoletja nam avstrijska uradna statistika in različna topografsko-statistična dela nudijo še vrsto drugih podatkov o Šoštanju in njegovih prebivalcih. Podatki za Šoštanj in nekaj drugih naselij v dolini, urejeni tabelarično, nam dajejo takšne slike:

NASE- LJA	1822		1869		1880		1890		1900		1919		1822-1910		Indeks
	HIŠ	PRE	HIŠ	PRE	HIŠ	PRE	HIŠ	PRE	HIŠ	PRE	HIŠ	PRE	HIŠ	PRE	
RAVNE	96	546	115	722	121	713	143	755	156	858	151	826	157	151	
TOPOL.	85	453	106	638	112	622	117	671	130	696	136	714	160	158	
ŠOŠT.	78	424	108	642	117	734	133	835	1651	096	195	1257	212	258	
VELE.	31	147	35	266	46	364	53	441	65	529	68	566	219	385	
ŠAL. DOL.	1619	6216	2127	9349	-	10183	-	10951	2582	12251	2661	12575	164	202	

Podatki v tabeli nam na prvi pogled pokažejo zanimivo sliko. Edini mestni naselji, zlasti pa Velenje po številu prebivalcev močno zaostajata za nekaterimi kmečkimi naselji. Šele proti koncu prejšnjega stoletja je Šoštanj začel po številu prebivalcev in hiš presegati npr. naselji Ravne in Topolšica, medtem ko je Velenje tudi še leta 1910 daleč zaostajalo za nekaterimi kmečkimi naselji. Zato pa seveda indeks rasti kaže, da sta se tako Šoštanj kot Velenje razvijala dosti hitreje kot ostala naselja v dolini. (28)

Sicer pa nam npr. uradni štetji prebivalstva iz leta 1900 in 1910 nudijo še naslednje podatke: v Šoštanju je tedaj deloval bančni urad, »meroiskusna postaja za sode«, notar, advokat, dve babici, orožniška postaja s štirimi orožniki, okrajna bolniška blagajna, ki jo je vodil Jakob Volk, dve posojilnici, poštni in brzojavni urad, okrajno sodišče, petrazredna ljudska šola, otroški vrtec, itd. V letu 1910 pa zasledimo naslednje spremembe: petrazredna šola je postala desetrizedna, pridružila pa se ji je tudi nemška šola, ustanovljena je bila tudi še ena nova posojilnica oz. »gospodarska pridobitna zadruga«, prav tako je delovala nemška obrtna zadruga, podružnica kmetijskega društva, odde-

lek finančne straže, Šoštanj pa je dobil tudi svojega »konjača«, ki pa še ni bil pravi živinozdravnik. Obe štetji navedena tudi podatke o številu hiš in prebivalcev v posameznih delih Šoštanja:

Del naselja	1900		1910		indeks	
	hiš	preb	hiš	preb	hiš	preb
Gorica	12	56	28	195	233	348
Metleče	4	22	8	49	—	—
Trg	140	972	150	973	107	100
Grad	3	12	3	12	—	—
Zahaja	6	34	6	28	—	—

Očitno je torej, da so v tem obdobju največ gradili novih hiš na Goricah, medtem ko je bilo v trgu zgrajeno le deset novih hiš, število prebivalcev pa se sploh ni povečalo.

šolsko in kulturno ter politično življenje

Prvo kulturno žarišče Šoštanja v preteklem stoletju je bila gotovo šola. Ustanovljena je bila že v 18. stoletju, pomembnejše pa je vplivala šele v času učiteljevanja Petra Musija (1822–1870). Peter Musi je bil t.i. »musterlehrer« – vzorni učitelj in je bil eden najzgodnejših slovenskih piscev različnih pedagoških tekstov. Leta 1832 je izdal za nedeljske šole priročnik »navod za mladost nedeljskih šol«, ki je doživel več izdaj. Leta 1844 je ustanovil prvo šolsko hranilnico na Slovenskem, nekaj kasneje pa je začel sodelovati v

*Slomškovih Drobtinica*h, v Šolskem prijatlu, kamor je pošiljal zanimive dopise iz Šoštanja. Iz enega iz njegovih dopisov v letu 1854 izvemo, da so tedaj »15. velikega srpanja našo bukvarnico otvorili (knjižnico—op. H.J.) Nabralo se je do sedaj 80 raznih delov, ki 174 zvezkov obsežejo. Razdajalo se je v čitanje 145 zvezkov. Najbolj sega po drobtinica^h, življenji svetnikov in novicah. Najgorljivejši bravci so se skazali: Martin Melanšek, Jakob Kešpank, kmetovavca in Mica Lah v službi pri gospodu fajmoštru. Nadjam se, da nam zima dokaj čitavcev bo priklonila, temveč ker nobenega plačila, tud nobene priloge za knjige ne terjamo od bravcov.« (30) V prejšnjem stoletju je šoštanjska šola organizirala tudi kmetijsko obrtni tečaj, v začetku stoletja pa tudi obrtno nadaljevalno šolo.

Proti koncu 19. stol. je šoštanjska kultura odločilno povezana s slovenskim političnim gibanjem. Omenili smo že telovadno in kulturno društvo Sokol, poleg tega pa je v Šoštanju delovala tudi Šaleška čitalnica. Ta je imela svoje prireditve običajno v hotelu Austria in so se imenovale kar »veselice z gledališko igro in koncertom«. Podatke o takih prireditvah imamo iz leta 1897, 1903 in 1905. Pri teh prireditvah je pogosto »svirala tudi slavno znana šoštanjska godba«. Leta 1906 je Šaleška čitalnica sprejela tudi pravila prve »ljudske knjižnice« v dolini. Kasnejših podatkov o delovanju te knjižnice nimamo. (31)

Politično življenje v Šoštanju je na prelomu stoletja obvladovalo predvsem nasprotje med Slovenci in Nemci oz. nemškutarji. V začetku tega stoletja so se Slovenci še precej dobro držali in skupaj z drugimi sodnimi okraji so si dvakrat izvolili slovenskega liberalnega kandidata iz Šoštanja, Ivana Vošnjaka (leta 1896 in 1902). Od leta 1897 je Ivan Vošnjak bil tudi načelnik okrajnega zastopa. Po njegovem propadu, leta 1908 je slovensko narodno gibanje v Šoštanju doživelo hud poraz. Še leta 1900 se je v Šoštanju le 16 % prebivalcev štelo med nemško govoreče. Pri štetju v letu 1910 pa je bilo teh že 874 ali več kot 69 %. Vzrok za

Glavna

predsedništvo - Jugoslovenskega kluba *

Društvo

Občinski odbor občine "Občina Šoštanj" se
v skladu s svojimi sklepi z dne 25. novembra 1917 anglaša v
navedenjen pridružitvi izjavi vseh slovenskih strank za
drivenopravno deklaracijo z dne 30. maja leta 1917. Izraža
zavzelo vsem voditeljem slovenskega naroda, ki delujejo v
provinci in arede jugoslovenske bodočnosti, zlasti pa na-
menoma delujočemu predsedniku dr. K r a v k u za nje-
gov neustrahovani nastop za naše pravice. Izraža Jugoslovan-
ski klub iskreno zaupanje nad pravnomočno agencijo voditelja
jugoslovenske stvari dr. T. K r a v k u in izraža najrdnejšo
da zahvala papežu B e n e d i k t u XV. in cesarju
K a r l u I. za neumorno prizadevanje, da bi kmalu zavla-
dal nad narodi tako vroče zaželjeni mir. Jugoslovenski
klub pa prosi "Neustrahovani in brezstrahni pravi odpu-
stitev, pravice naprej do našega svetlega cilja."

Občina Občina Šoštanj, dne 25. XI. 1917.

A. Zermol
Zapiski

Prva stran izjave s ka-
tero občina Okolica
Šoštanj podpira maj-
niško izjavo 25. 11.
1917

tako močan porast nemštva v Šoštanju lahko pripišemo po-
lomu slovenske usnjarne Ivana Vošnjaka in šoštanjske po-
sojilnice leta 1908. Zelo ognjevito in ostro pa je proti Slo-
vencem tedaj nastopal solastnik nemške tovarne usnja,
Hans Woschnagg, ki je ravno v tistih letih postal tudi šoš-
tanjski župan in bil izvoljen za deželnega poslanca v Grad-
cu. Ve se celo, da je Hans šoštanjčanom grozil, da bo
oštevilčil glasovnice in na ta način točno izvedel, kako je
kdo glasoval. Rezultati takega političnega pritiska, ki ga je
Hans Woschnagg podkrepil tudi z gospodarskim pritiskom,
se seveda odražajo tudi v štetju prebivalstva leta 1910. Po-
leg slovenskih liberalcev in klerikalcev (ti v tem času še
niso imeli večjega vpliva) ter nemških nacionalcev pa je
koncem prejšnjega stoletja v Šoštanju nastala še ena po-
litična organizacija. To je bila šoštanjska okrajna organi-
zacija Jugoslovanske socialdemokratske stranke, torej prva
organizirana stranka delavskega razreda, ki se prvič omenja
leta 1896. Podatki o aktivnosti te delavske stranke, v kate-
ro so bili vključeni predvsem šoštanjski usnjarski delavci,

so spet iz leta 1898. Tedaj sta bila načrtovana dva stran-
kina shoda v Šoštanju; izvršen je bil le eden, drugi je bil
prepovedan. Za leto 1899 pa imamo poročilo o socialde-
mokratskem shodu v Šoštanju, ki mu je predsedoval neki
Šavcer, zapisnikar je bil Breznik, govoril pa je znani so-
cialdemokrat Marn iz Velenja. Ta je pojasnjeval strankine
zahteve po obrtniških razsodiščih ter govoril o političnih
razmerah. Za njim je govoril tudi kmet (verjetno iz okolice
Šoštanja) Breznik, ki je predvsem udrihal čez klerikalce, ki
»ljudstvo v temoti zadržujejo« in ga pustijo stradati. Na
shodu so se dogovorili še za več drugih srečanj v Šoštanju
in okolici. Marca 1889 je tak shod tudi v resnici bil, in se
ga je udeležil tudi Etbin Kristan, takrat najbolj znan slo-
venski socialdemokrat, ki je govoril o trenutnem političnem
in socialnem položaju delavcev. (32)

šoštanj med obema vojnama

Primerjava uradnega števila prebivalstva iz leta 1931 s šte-
tjem iz leta 1910 nam pokaže, da je Šoštanj v teh dveh
desetletjih doživel precejšen razvoj. Kljub temu, da je šte-
vilo prebivalcev v času prve svetovne vojne nekoliko upadlo,
je Šoštanj leta 1931 štel že 1735 prebivalcev, kar je za ce-
lih 58 % več kot leta 1910. V tem času so v Šoštanju zgra-
dili tudi 24 novih poslopij. Izmed naselij v dolini je inten-
zivnejšo rast doživljalo samo še Velenje, kar pa je bilo po-
vezano s hitrim razvojem premogovništva. Najvažnejša
šoštanjska industrija je še vedno bilo usnjarstvo. Tovarno
so v tem času modernizirali, surovine pa so kupovali po vsej
državi, nekaj kož so uvažali celo iz Južne Amerike, Indije
in Avstralije. V 30-ih letih so v tovarni porabili tudi po
100.000 kosov govejih kož, 30.000 kosov telečjih kož in iz
njih izdelovali vse vrste gornjega in spodnjega usnja, sedlar-
skega in galanterijskega usnja. Podjetje je imelo svoja skladišča tudi v Beogradu, zastopstva pa v skoraj večini evrops-
kih držav. V tem času so v tovarni usnja, ki je bila še vedno v

lasti Woschnaggov, imeli zaposlenih 19 uradnikov, 274 delavcev in 34 delavk, skupaj torej 327 ljudi. Tovarna je bila še vedno med največjimi v Jugoslaviji in največja v Sloveniji. Znana pa je bila predvsem po prvovrstnem likancu, ki so ga izvažali v Nemčijo, Avstrijo, Madžarsko in drugam. (33)

Poleg usnjarstva je bila močno razvita lesno–predelovalna industrija. Parne žage sta imela v Šoštanju Zalar Matko in tvrdka Hauke in Stroinigg. Poslednja je bila registrirana za izdelavo lesene embalaže, sodčkov za cement in prstene barve, nekaj časa pa je v okviru firme delovala tudi tovarna sodov. V okviru lesno–predelovalne industrije moramo omeniti tudi tovarno za izdelovanje lesne volne. Še vedno je delovala tudi tovarna kanditov in hranil, ki jo je posedoval Rajšter Josip, Volk Jakob pa je imel barvarno in kemično čistilnico. Poleg tega je v Šoštanju delovala še cela vrsta manjših obrtnikov. Med njimi je bilo 8 krojačev, 14 čevljarjev, 2 klobučarja, po 2 zidarska mojstra in urarja, 4 mizarji, 2 ključavničarja, 3 kolarji, 4 kovači, 3 sedlarji, 4 mesarji, 3 peki, mlinar, prevoznik, mehanik, klepar itn. Gostilničarjev in trgovcev je bilo seveda zdaj še več kot pred prvo svetovno vojno. Tako so v Šoštanju v 30-ih letih našli: 15 gostilničarjev, 14 trgovcev in 3 branjevce. Kar 6 je bilo lesnih trgovcev. (34)

šoštanjsko politično in kulturno življenje med obema vojnama

Po letu 1918 je večina slovenskih kulturnih društev, ki so v Šoštanju delovala že prej, nadaljevalo z dejavnostjo. Že januarja 1919 je šoštanjski Sokol imel svoj prvi občni zbor v novi državi. Starosta Sokola je ostal učitelj Ivan Koropec, podstarosta pa Jakob Volk, načelnik pa je bil Ivan Lukman. K šoštanjskemu Sokolu je tedaj spadal še škalski

odsek (jedro kasnejšega velenjskega Sokola), ki ga je vodil Anton Kurnik, računovodja velenjskega premogovnika. Po-
leg tega je že v letu 1919 v Šoštanju spet delovala ljudska
knjižnica in čitalnica. Že istega leta je Sokol spet začel
akcijo za izgraditev sokolskega doma, ki jim ga je s po-
močjo mestne občine Šoštanj do leta 1923 uspelo dokonča-
ti. Po letu 1922, ko je v Šoštanj za kaplana prišel Pavel
Gril (kasneje šoštanjski župnik), se je močnejše razvilo tudi
klerikalno gibanje. Takoj po svojem prihodu je omenjeni
kaplan ustanovil katoliško prosvetno društvo Orel, dekliš-
ko zvezo, Marijino družbo deklet in začel organizirati raz-
lične prireditve. Leta 1924 je Gril začel z izgradnjo kato-
liškega prosvetnega doma, ki je stal nekdam poleg danes že
porušene cerkve Sv. Mihaela. Dom je bil otvorjen pod ime-
nom »Slomškov dom« 8. 8. 1928.

Nemškutarjev po koncu prve svetovne vojne v Šoštanju se-
veda ni bilo več toliko kot so jih npr. leta 1910 našli pri
uradnem avstrijskem štetju prebivalstva. Vendar je leta
1921 celjska Nova doba še pisala, da npr. gostilničar Vik-
tor Hauke noče odstraniti velikih Začetnic D.H. (Deutsches
Haus) nad vhodom v svojo gostilno. To je utemeljeval s
tem, da naj bi to odslej pomenilo »Društvena hiša«. Na hi-
ši pa je Hauke še vedno imel narisane belozeleni štajerski
znak. V začetku 30-ih let po prihodu Hitlerja na oblast v
Nemčiji, se je šoštanjsko nemškutarstvo ponovno okrepilo.
Šoštanj je postal najmočnejša postojanka nemškega kultur-
bunda v Šaleški dolini, zlasti močne pa so bile postojanke
kultur-bunda v tovarni usnja Šoštanj, pri tvrdki Hauke in
Stroinigg. Delavsko gibanje, ki je v Šoštanju nastalo že ko-
nec 19. stoletja, je v prvih povojnih letih bilo posebno uspeš-
no. Komunistov v tem času sicer praktično ni bilo, zato pa je
v Šoštanju delovala močna socialistična stranka, ki je ime-
la v občinskem odboru tudi do 40 % odbornikov. V tovarni
usnja je ta stranka organizirala tudi strokovno organiza-
cijo, ki je imela tudi nekaj uspehov v mezdnem gibanju.
Leta 1920 so stavkali tudi delavci lesnega podjetja Hauke
in Stroinigg.

V začetku 30-ih let pa je v Šoštanju nastala tudi močna ilegalna partijska celica. Ta je po prihodu Martina Menceja v Šoštanj močno okrepila svojo dejavnost in kmalu prodrla v mnoga kulturna in prosvetna društva v Šoštanju. Močne postojanke so šoštanjski komunisti sredi 30-ih let imeli v kulturnih društvih Svoboda, kasneje Vzajemnost, v delavsko prosvetnem društvu Ivan Cankar, šoštanjskem Sokolu, Društvu kmečkih fantov in deklet, itd. Komunisti so do začetka druge svetovne vojne organizirali vrsto uspešnih napisnih in trosilnih akcij, reagirali na praktično vsak korak starojugoslovanskih oblasti in si med šoštanjskim prebivalstvom pridobili mnogo simpatizerjev. Zlasti ostro so šoštanjski komunisti nastopali proti dejavnosti domačih kultur-bundovcev. Ena najuspešnejših akcij šoštanjskih komunistov je bila organizacija stavke v tovarni usnja leta 1935. Stavka se je končala dovolj uspešno s povečanjem delavskih mezd in z obljubo lastnika tovarne, da ne bo izvajal nobenih represalij proti organizatorjem stavke. V začetku leta 1936 je Woschnagg to svojo obljubo obšel, tako da je za nekaj dni ustavil delo v tovarni in odpustil vse delavce. Nato je delavce postopoma sprejemal nazaj na delo, razen seveda tistih, ki so imeli v stavki vidnejšo vlogo. Poleg že omenjenega Martina Menceja, ki je bil do svojega odhoda iz Šoštanja sekretar mestnega komiteja Komunistične partije v Šoštanju, so bili najvidnejši komunisti v Šoštanju še: Božo Mravljak, Rudi Koren, Drago Mlakar, Ivan Röck – Biba, Janko in Olga Vrabič, Natek Anton, Hilda Novak, Pirečnik Ivan, itd. Šoštanjski komunisti pa so v veliki meri uspeli mobilizirati tudi mladino, ki je delovala v prej omenjenih kulturnih društvih. Med njimi je poleg Karla, Milana in Slavka Šolna, Valterja Muhovca, Maksa Medveda, Franca Hliša, itd., izstopal Karel Destovnik, ki se je že tedaj uveljavljal kot uspešen socialno-kritičen pesnik.

opombe:

1. J. Vošnjak: *Spomini. Ljubljana 1905/6. I. knj., str. 1–2;*
2. *Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1977, str. 271;*
3. I. Stopar: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1977, str. 31–32; I. Stopar: Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1982, str. 506–08;*
4. J. Curk: *O urbanih gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju. Celjski zbornik 1965, str. 248–49;*
5. I. Stopar: *Kulturna dediščina Šaleške doline. Hotenje je postalo stvarnost, Velenje 1971;*
6. J. Curk: n.d., str. 249; F. Hribernik: *Zgodovina Šoštanja. Tipkopis v Muzeju Velenje, str. 9–10; F. Kovačič: Gradivo za krajevne kronike – Šoštanj. Časopis za zgodovino in narodopisje, leto X, Maribor 1913, str. 43 – 47;*
7. F. Kovačič: n. d.; F. Hribernik: n. d., str. 9–12;
8. *Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 554; F. Hribernik: n.d., str. 8;*
9. B. Grafenauer: *Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, str. 295; J. Koropec: Mi smo tu, Maribor 1985, str. 64;*
10. F. Hribernik: *Mesto Šoštanj. Celje 1932, str. 56–61 in 64–66;*
11. J. Koropec: n.d., str. 135–36, 142–43, 154 in 190; F. Hribernik: *Mesto Šoštanj..., str. 14–15;*
12. F. Kovačič: *Zgodovina lavantinske škofije, Maribor 1928, str. 252; F. Hribernik: Mesto Šoštanj..., str. 50–51;*
13. J. Gruden: *Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1910, str. 237; Ignaz Orožn: Das Dekanat Schallthal, Graz 1884, str. 34–36; Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice. I. Knjiga, Celje 1971, str. 594;*
14. F. Hribernik: *Zgodovina Šoštanja..., str. 29–30; J. Kulišer: Splošna gospodarska zgodovina. I. knjiga, Ljubljana 1959, str. 22–23; Josip Mal: Stara Ljubljana in njeni ljudje. Ljubljana 1957, str. 74; J. Mal: Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1928, str. 439; Peter Borisov: Pregled zgodovine medicinske miselnosti in odkritij, Ljubljana 1980, str. 211;*
15. Glej op. 15;
16. I. Orožn: n.d., str. 391–397; F. Hribernik: *Zgodovina Šoštanja..., str. 21;*
17. Janko Orožen: *Zgodovina Celja in okolice, Celje 1971, str. 565;*
18. J. Vošnjak: *Spomini..., str. 24, J. Vošnjak: Pot navzgor – navzdol, Celovec, 1909, str. 104 in 107;*
19. f. Hribernik: *Zgodovina Šoštanja..., str. 21;*
20. F. Mohorič: *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem. I. knjiga, Maribor 1978, str. 182–83;*
21. F. Rozman: *Socialistično delavsko gibanje na Slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979, str. 26; J. Hudales: Vošnjaki in Šaleška dolina. Tipkopis v Muzeju Velenje;*

22. J. Hudales: *Dr. Josip Vošnjak. Spominski zapis. Tipkopis v Muzeju Velenje*, str. 42–52;
23. J. Vošnjak: *Ti očeta do praga, sin tebe čez prag. Koledar Mohorjeve družbe, Celovec 1890*, str. 42; *A. Sore: Razvoj in upadanje sejmov na širšem celjskem območju. Časopis za zgodovino in narodopisje, leto XII n.v., zv. 1, Maribor 1976*, str. 159;
24. J. Vošnjak: *Pot navzgor...*, str. 103; *Trgovski in obrtniški kažipot po Slovenskem Štajerskem. Celje 1905*, str. 361; *Domovina, leto XVI, št. 16, Celje 7. 2. 1906*, str. 6; *Führer durch Schönstein. Šoštanj 1903*, str. 4;
25. op. 24; *Kažipot skozi Šoštanj. Izdalo Olepševalno društvo Šoštanj 1903*;
26. J. Vošnjak: *Pot navzgor...*, str. 103;
27. *Terenski zapisi: Cilka Trobej, Šoštanj 1984*;
28. C. Schmutz: *Historisch Topografisches Lexikon von Steyermark. III. bd., Graz 1822*, str. 509; *Orts – Repertorium des Hertzogthumes Steiermark. Graz 1872*, str. 130; *Special Orts–Repertorien der in Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Koenigreiche und Laender. IV. bd., Wien 1883*, str. 257; *Gemeinden und Ortschaften – Verzeichniss des Hertzogthums Steiermark, Graz 1900*, str. 123, *Specialni krajevni repertorij za Štajersko. IV. zv., Dunaj 1918*;
29. *Gemeinden und Ortschaften – Verzeichniss des Hertzogthums Steiermark, Graz 1900*, str. 123, *Specialni krajevni repertorij za Štajersko. IV. zv., Dunaj 1918*;
30. *Šolsko hranilništvo na Slovenskem. Ljubljana 1977*, str. 4; *Šolski prijetil. III. tečaj, Celovec 1854*, str. 16; *G. Stres: Oris zgodovine strokovnega šolstva v Šaleški dolini. 20 let dela in učenja v RŠC, Velenje 1979*, str. 53;
31. *Domovina, Celje 15.3.1904*, str. 6; *Domovina, Celje 21. 7. 1905*, str. 4; *Domovina, Celje 7. 2. 1906*, str. 5;
32. *F. Rozman: n.d.*, str. 26, 107 in 132; *V. Melik: Volitve na Slovenskem, Ljubljana 19...*, str. ;
33. *Zbornik industrije in večjih obrti dravske banovine, Ljubljana 1939*; *F. Hribnik: Zgodovina Šoštanja...*, str. 32; *V. Kojc: 185 let Tovarne usnja Šoštanj. Šoštanj 1973*, str. 4–5;
34. *Kažipot...*, *Šoštanj 1903*; *Führer durch...*, *Šoštanj 1903*;

ŽIVLJENJE IN DELO RUDARJEV V PESJU MED DVEMA VOJNAMA

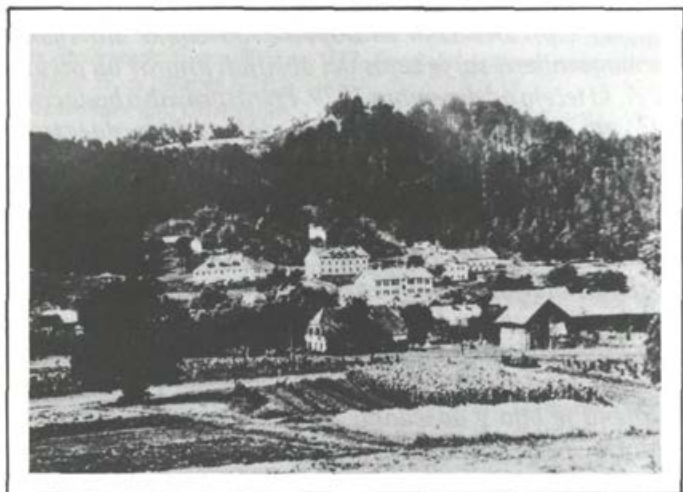
etnološki oris

*Zapis * o načinu življenja v rudarski koloniji v Pesju za dobo od 1918 do 1941 ni nastal slučajno. Povezan je z dvema velikima nalogama, ki stojita pred Muzejem Velenje. Najprej s preureditvijo in dopolnitvijo zbirke slovenskih premogovnikov, saj je zapis del obširnih priprav na preureditev, ki tečejo od decembra 1979. Pri razpravah o bodoči novi postavitvi zbirke je namreč prevladalo stališče, da je treba poskusiti bolj kot doslej obiskovalcu približati človeka – rudarja in prikazati njegovo življenje in delo.*

Preprosto povedano: če je zbirka slovenskih premogovnikov doslej poudarjala kramp, zasekovalni stroj, skratka rudarjevo orodje, mora odslej pokazati, kako se je rudar potil s tem krampom ali pa, kako se je njegovo delo spremenilo, ko so v jami dobili prvi zasekovalni stroj. Povsem zane-marjena je bila v dosedanji zbirki izvenjamska dejavnost rudarja. Tako obiskovalec muzeja v zbirki nikjer ni mogel izvedeti, da so bili ravno knapi med najbolj revolucionarnimi slovenskimi delavci, da je skoraj pri vsakem premogovniku delovala rudarska godba, pevsko, tamburaško, igralsko društvo, delavske knjižnice in še cela vrsta drugih ustanov.

op.: *Pričujočo razpravo je prof. Hudales napisal v letu 1980 in je izhajala v 12 nadaljevanjih v tedniku Naš čas v marcu, aprilu in maju istega leta.

Vse to bo nova postavitev premogarske zbirke skušala predstaviti. Zanimalo nas bo še nekaj, česar v drugih tovrstnih muzejih Slovenije (izjema je le Idrija) niso nikdar pokazali, namreč podatke o tem, kako je knap živel s svojo družino, kaj si je s svojo borno mezdo lahko privoščil, kako je stanoval, kako se je oblačil, kaj je jedel – skratka kolikor je mogoče popolen pregled rudarjevega življenjskega stila. Članek o življenju v koloniji Pesje med 1918 in 1941 je poskus takega kratkega pregleda, ki mu sicer do popolnosti še marsikaj manjka, vendar nam bo pri postavitvi zbirke lahko uspešno služil kot osnova in kažipot za prihodnje raziskave.

Pesje v tridesetih letih

Po drugi strani je pričujoči članek poskus etnološke predstavitve enega izmed različnih kulturnih ali življenjskih stilov v Šaleški dolini. Podoben poskus, ki je bil obenem moje prvo srečanje z etnologijo oz. »ljudsko kulturo«, sem objavil leta 1976 pod naslovom »Ljudska kultura v Šaleški dolini«. Ta članek je pod vplivom tradicionalističnih

usmeritev v narodopisju prinašal podatke o življenjskem stilu v tisti plati prebivalstva, ki so jo doslej nekoliko mistično imenovali »ljudsko kulturna« plast. Tako je ljudska kultura večini etnologov pomenila (nekaterim to pomeni še sedaj) le slovenskega kmeta in kvečjemu še vaškega obrtnika, toda tudi njega ne v časovno in socialno izdiferencirani podobi, ampak v idealizirani podobi nekdanjega lepega vaškega življenja s »pradavnimi« običaji. Niso pa se zavedali, da vsi ti »lepi običaji« in idilične kmečke hiše niso bile enako lepe in idilične za vse kmečke družine, zlasti ne za tiste, ki so se morali nenehno ubadati s vprašanjem, kaj bodo jutri dali v usta. Vse te družine bi prav gotovo (in tudi so!) takoj zamenjale življenje v tem »vaškem občestvu« za trd, zato pa bolj zanesljiv kos kruha, ki je prihajal iz rudnikov in tovarn.

Predvsem pa je pojem ljudska kultura postajal vse bolj neustrezen, ker se je z zgodovinskim razvojem nenehno spreminjala struktura in razmerje med družbenimi razredi in skupinami. Če so se v 19. stoletju, ko je v večini evropskih dežel kmet v resnici še predstavljal veliko večino prebivalstva, narodopisci še lahko omejevali na kmečko prebivalstvo, pa tega vsaj v 20. stoletju ne morejo več, saj se število mestnega prebivalstva nenehno veča.

Mojemu pregledu ljudske kulture v Šaleški dolini iz leta 1976 ne manjka prav nobena pomanjkljivost oz. nedoslednost tradicionalistično usmerjene etnologije (narodopisja). Tako kot mnoge druge etnološke obravnave, je ostal na nivoju »kmetologije«, kljub temu da že po svojem naslovu obeta zajeti vse ljudske plati v dolini, ki so že okrog leta 1900 morale biti naprimerno bolj raznolike kot bi morda lahko sodili po mojem članku.

Šele v zadnjih petnajstih letih so se prej opisanim tradicionalističnim pogledom na etnologijo pridružili novi. Za predstavnike te nove etnološke »šole«, katere najznačilnejši predstavnik je dr. Slavko Kremenšek, je značilno, da želijo

v etnološke obravnave pritegniti vse tiste sloje in družbene skupine, ki so dajali ali še dajejo narodu v nekem zgodovinskem obdobju značilen pečat. Tako so bili doslej etnološko že obdelani savinjski splavarji, gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju, prebivalci predmestnega barakarskega naselja v bližini Ljubljane, železničarji prav tako iz okolice Ljubljane in še nekaj drugih. Prav tako, kot te obravnave dodajajo nove kamenčke v podobo o tem, kako so pravzaprav Slovenci živeli v 20. stoletju, prav tako moj sedANJI zapis o življenju v Pesju že znanemu opisu kmečkega življenja v Šaleški dolini dodaja opis knapovskega življenja, kar za naše vedenje o preteklosti Šaleške doline gotovo ni brez pomena.

nekaj za uvod

Rudarska kolonija Pesje leži na južnem robu Šaleške doline in je približno na sredi poti med obema središčema doline, Velenjem in Šoštanjem. V zgodovinskih virih se naselbina prvič omenja v srednjem veku, nekateri pa domnevajo, da sega poselitev Pesja tja do 6. stoletja našega štetja ali še dlje, pri čemer se opirajo na ime hribčka – Gradišča blizu naselja. Taka domneva je sicer utemeljena, vendar nadaljnjih dokazov za to trditev še ni.

Prva upodobitev Pesja sega v leto 1681 in na njej o naselbini še ne moremo govoriti. Tudi sicer se zdi verjetno, da kljub zgodnjim omembam in upodobitvam naselje v resnici polno zaživi šele po letu 1902, ko je tu Daniel Lapp, takratni lastnik velenjskega premogovnika, dal zgraditi rudarsko kolonijo z bolnišnico za svoje delavce. Od tedaj dalje je bilo Pesje bistveno povezano z vsemi vzponi in padci premogovnika v Velenju. Kmalu je dobilo povsem drugačno – nekmečko – podobo, ki so jo utrjevali zlasti veliki rudniški »hausi« pa rudniška ranžirna postaja in Detičkova sorazmerno velika poslopja z industrijskimi tiri, ki si jih je dal vanje napeljati. V okviru take naselbine se je

seveda razvil tudi bistveno drugačen način življenja kot pa ga je takrat bilo moč srečati v kmečki okolici ali v trških in mestnih sredinah v Velenju in Šoštanju. Zato ne bo odveč, če na tem mestu še na kratko omenimo nekaj osnovnih podatkov o premogovniku Velenje v tem času.

Prvi podatki o kopanju premoga v bližini Pesja so že iz leta 1766, pomembnejša proizvodnja se je začela šele 1875 leta. Od tega leta dalje je začel premogovnik pritegovati delovno silo iz bližnje in daljne okolice. V tem prvem obdobju svojega razmaha, pa tudi še po prvi svetovni vojni, je dajal reden vir zaslužka malim kmetom in kočarjem iz Šaleka, Škal, Podgorja, idr., tako da si je resnično zaslužil označbo »kmečki rudnik«, ki jo srečamo v literaturi. Edino večjo izjemo med temi »polrudarji« so predstavljali rudarji iz Pesja, kjer so večino zaposlenega prebivalstva vsekakor predstavljali čisti delavci brez drugih večjih dopolnilnih zaslužkov.

Vpliv premogovnika Velenje se ni raztezal samo na okoliške kmečke in nekmečke sredine, ampak je imel velik pomen tudi na širši slovenski prostor, saj se večkrat omenja kot tretji slovenski premogovnik po moči instaliranih naprav in po pomembnosti. Glede na elektrifikacijske načrte dravske banovine naj bi pomembnost velenjskega premogovnika še narasla, saj mu je bilo v njem namenjeno prvo mesto. Že v začetku tridesetih let je bil električni vod iz velenjske elektrarne izpeljan do Črnuč, potrošnik »velenjske elektrike« pa je bila tudi železarna Jesenice.

podoba pesja pred letom 1941

Omenili smo že, da je Pesje začelo dobivati svojo značilno podobo, ki jo delno lahko zasledimo še danes, po letu 1902 ko je Daniel Lapp zgradil jedro kolonije. Preuredil je graščino Lilienberg v stanovanja, okoli nje je zgradil še štiri

velike »hause« (tako jih prebivalci kolonije imenujejo še danes) ter nekoliko manjšo stavbo, v kateri so bili prostori bratovske skladnice in bolnišnica s 14 posteljami. Zadnji, sedmi, »haus« je premogovnik zgradil 1927 leta. Približno ob istem času je potekala tudi že gradnja prvih osmih enodružinskih delavskih hišic, ki so bile dokončane do 1932. leta.

Daniel pl. Lapp, lastnik velenjskega premogovnika

Za takratno podobo Pesja so bila značilna še poslopja največjega podjetnika v Pesju Detička, ki je imel veliko žago, trgovino in gostilno. Na drugi strani Pake je bila še Pleterškova trgovina in gostilna (pozneje Melanškova) in še nekaj manjših in večjih kmečkih posestnikov, ki so bili raztreseni vse do rudniških obratov. Poleg že omenjene Pleterškove gostilne in trgovine so bile v Pesju ali v njegovi bližini, še gostilna in trgovina pri Marnu, gostilna pri Dežmanu in trgovina v rudniškem konzumu.

V predvojnem Pesju je bilo tudi precej obrti: večja je bila Koštomajeva »špenglerska« delavnica, kjer so imeli vedno zaposlena vsaj dva pomočnika, nekoliko manjši obrati so bile žage in mlini, ki so jih imeli Glušič Karl, Glušič Franc

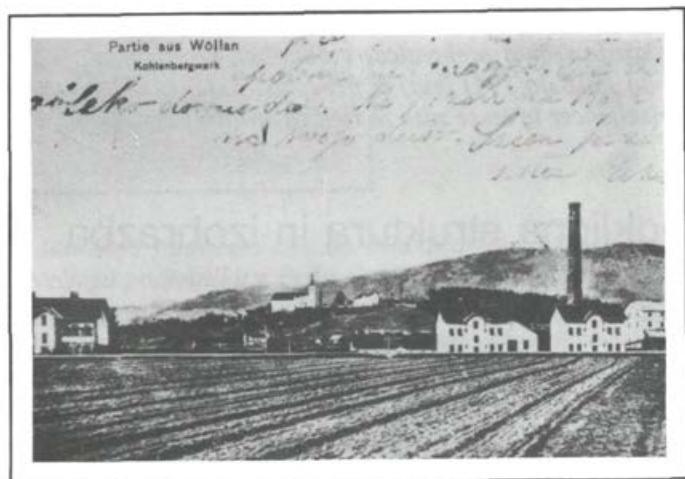
in obrat, ki so ga ljudje imenovali Pečova žaga. V istem času je delala v Pesju še stalna krojaška (Venek), čevljar-ska (Jakob Jože) delavnica in pekarna »Pri Jakobu« (Dolar in Petek). Pesje je ves ta čas imelo vsaj po enega mesarja (Lukman, Šušteršič, pozneje Poznič), precej žensk pa se je ukvarjalo s šiviljstvom.

Sliko o takratnem Pesju nam zaokroža še podatek, da je bilo po štetju 1931 leta tu 589 prebivalcev in je tako Pesje bilo tretja največja strnjena naselbina v dolini. Večina Pesjanov je vsekakor živela od rudarjenja, o čemer priča tudi dejstvo, da je celo naselje imelo le 12 posestnikov in 46 kočarjev. Večina teh zadnjih je verjetno prav tako dobila velik del svojega vsakdanjega kruha v rudniku. Podatkov o izvoru prebivalstva v Pesju še nismo zbirali, čeprav bi se to relativno lahko dalo narediti, vendar se zdi, da že sedaj lahko trdimo, da je večina prebivalcev sem prišla od drugod. V dolino jih je potegnil zaslužek v premogovniku. Vsekakor je večina prebivalcev v obdobju, ki nas zanima (to je od 1918 do 1941 leta) že predstavljalo drugo generacijo priseljencev in so se zato že šteli za »prave Pesjane«.

poklicna struktura in izobrazba

Med rudarji, ki so živeli v Pesju, je bilo največ navadnih rudarjev: kopačev, vozačev in strelcev. Med njimi so sicer bile znatne razlike v plačah, vendar nobena od teh skupin delavcev ni izoblikovala neke posebne stanovske zavesti (razen morda med samim delom v jami), ampak jih je družila zavest o skupnem izobrazbenem, socialnem in kulturnem nivoju. Celo nadzornik, ki je stanoval v koloniji, se ni dvigoval nad povprečje, čeprav bi se zaradi svojega dovolj visokega položaja na hierarhični lestvici lahko. To je bilo najbrž pogojeno z njegovim značajem pa tudi veliko število lastnih otrok mu ni dopuščalo višjega standarda kot ga je imela večina drugih.

Izobrazbeno so bili rudarji v velenjskem premogovniku precej osveščeni, kar seveda velja tudi za Pesje kot knapovsko naselbino. Težko bi bilo trditi, da je pri tem Pesje izrazito izstopalo iz vrste drugih, kmečkih naselij v dolini (npr. Škale ali Šalek), vendar je bil interes za lastno izobraževanje in za izobraževanje otrok v Pesju izredno visok pri tistih Pesjanih, ki so tudi sicer delovali v prosvetnih, kulturnih in političnih društvih. Teh ni bilo ravno malo in tudi možnosti za izobraževanje so bile sorazmerno številne. Tako so se v velikem številu udeleževali predavanj v okviru Svobode, tudi Sokola, mnogi pa so obiskovali dvoletne pripravljalske tečaje za rudarje profesionaliste. Te je od leta 1928 organiziral premogovnik, predavali pa so domači inženirji in nameščenci. Opravljen izpit po teh tečajih je pomenil prehod v višjo plačilno kategorijo precej hitreje kot po redni poti.

Velenjski premogovnik pred prvo svetovno vojno

Ob tem povejmo še, da je bil v jami na najnižjem mestu hierarhične lestvice vozač, ki so ga šele po dveh ali treh letih zaposlitve predlagali za učnega kopača, od tu pa je pot vodila do kopača po nadaljnjih petih letih dela. Še

višje na tej lestvici so stali strelci, za katere so bili predlagani boljši kopači, opraviti pa so morali tudi trimesečni tečaj. Kdor je prišel na mesto kopača z dveletnim pripravljanim tečajem, je imel pozneje možnost končati tudi rudarsko šolo v Celju, ki je usposabljala »štajgerski« kader.

Prebivalci kolonije so poskušali najboljše poskrbeti tudi za izobrazbo svojih otrok, zato se jih je veliko šolalo na meščanski šoli v Šoštanju. Seveda največkrat ni bilo denarja za nadaljno šolanje in rudarski otroci so se morali po končanem osnovnem šolanju odločati za stalnejše ali priložnostno delo (zbiranje starega železa, umivanje pivovskih steklenic ali kako drugo delo pri Detičku itd.) ali pa za izučitev kakega poklica. Ti drugi so se največkrat odločili za poklic »šoštarja«, ker je pač teh bilo največ v bližini in so lažje dobili učna mesta. Dekleta so največkrat začele delati kot šivilje. Po dopolnjenem 18. letu so fantje, ne glede na to, kaj so delali prej, velikokrat odhajali na delo v rudnik.

rudarji in njihovo delo

Osrednjo sestavino kulturne podobe rudarjev iz kolonije je predstavljalo delo v rudniku, ki je prežemalo večino, če že ne vseh manifestacij njihovega kulturnega stila. Posebej se zdi potrebno poudariti težavnost in nevarnost njihovega dela. Težavnost dela je bila zlasti povezana z majhno delovno površino, ki je bila rudarjem na razpolago. Včasih je bilo treba tudi po pol ure šihta ali še več prebiti na kolenih. Tudi temperatura je nemalokrat precej presegla 30 stopinj C. To se je dogajalo predvsem na deloviščih, ki so bila v večjih globinah in so imela slabše zračenje.

Delo v takih pogojih je bilo prava muka, zato je za take primere veljal samo šesturni delovni čas. Vse kaže, da se v prvih letih po I. svetovni vojni teh določil niso držali, saj lahko v virih pogosto zasledimo opozorila Rudarske inšpekcije iz Celja, da naj se jih v premogovniku dosledno

držijo. Šele leta 1925 lahko iz velenjske raportne knjige ugotovimo, da so te določbe izpolnjevali, kar so potrdili tudi informatorji.

Druga neprivlačna stran rudarjevega dela je bila nevarnost, kateri so se na deloviščih nenehno izpostavljali. Takih nesreč kot je bila v velenjskem premogovniku 1893. leta, ko je v dveh zaporednih nesrečah zaradi vžiga metana umrlo enajst in sedemnajst rudarjev, sicer v tem obdobju ni bilo več, vendar je vsako leto nekaj posamičnih smrtnih nesreč znova opomnilo delavce na nenehno nevarnost.

»Vse produktivno delo je v jami dobro organizirano in vestno nadzorovano, čemur se je zahvaliti, da je število težkih nesreč, ki je v prejšnjih časih preseglo nad trideset težjih nezgod letno, padlo v zadnjih dveh letih na minimum od šest slučajev«. Tako se glasi odlomek iz poročila velenjskega premogovnika Rudarskemu glavarstvu v Ljubljani 1933. leta. Odlomek kaže, da se je varnost v premogovniku v resnici povečala, vendar pa tudi »minimum šestih slučajev« na leto ni ravno malo. Največ smrtnih in težjih delovnih nezgod v velenjskem premogovniku naj bi povzročil način izkopavanja, ki da je: »... v Velenju že sam po sebi nevaren in zahteva od delavcev mnogo previdnosti. Ker pomeni slednje izgubo časa, ki se navidezno izraža v manjši storitvi, obstoji opasnost, da posebno marljivi delavci na zavarovanje prostora v katerem se nahajajo premalo mislijo.« Tako piše v velenjski pregledni knjigi 1925. leta ob smrtni nesreči nekega kopača, ki se mu je udrl strop. Tudi Raportna knjiga velenjskega premogovnika v tem času ob smrtnih ali težkih delovnih nezgodah opozarja, da je treba preko opornikov vedno polagati tudi krajnike, ki s pokanjem vedno pravočasno opozarjajo rudarje na pojavljajoči se pritisk v stropu. Podobno lahko razberemo tudi iz naredb obratovodstva iz leta 1934.

Poleg jamskih nesreč so v rudarskem poklicu nastopala še dolgotrajna in trdoživa obolenja, zaradi počasnega, toda

trajnega delovanja škodljivih vplivov jamskega dela. Tako so se (in se še) pri rudarjih pogosto pojavljajo pljučna in revmatična obolenja in poškodbe hrbtenice. Ta sicer pri mladih rudarjih niso bila prav nič pogostejša kot v drugih strokah, pri starejših rudarjih pa njihov procent, nasproti drugim poklicem izredno naraste.

Tako stanje nenehne napetosti in težkega dela je po drugi strani ustvarilo posebno vrednoto, ki so jo poudarjali vsi stari rudarji. Mislim namreč tovarištvo, medsebojno zaupanje in medsebojno pomoč med »kamerati«, zlasti še med tistimi, ki so delali v isti »partiji«. Za »partije« je bila značilna precejšnja zaprtost in »udarniški« odnos do dela, ki ga je neki informator slikovito označil takole: »Ded je cel šiht čikal, špukal, grabu koln na triglc in ni reku besede«. Izraz udarništva za tak predvojni odnos do dela, sicer časovno ne ustreza, vendar se mi zdi, da bi korenine povojnih rudarskih udarnikov lahko iskali ravno tu.

Značilen je bil tudi knapovski humor, ki je lahko bil včasih tudi zelo brezobziren in izločilen, zlasti za novince. Te so starejši rudarji »imeli za hece« in so jih pogosto pošiljali na najbolj oddaljena delovišča po »gvihte za vaservago«, »bingl ole«, »pin žago« ali »pan kleše«. Rudarji na drugih deloviščih so bili s temi »orodji« seveda seznanjeni in so novincem naložili najtežje predmete, ki so jih pač imeli pri roki. Dokončno je bil novinec sprejet med knape šele, ko je prestal »krst z vodo in šmirom« in ko je s prvo »colngo« plačal pijačo vsem sodelavcem. Pogost predmet šal, včasih zelo krutih, in zasmehovanja so bili tudi tisti, ki se pri delu nikoli niso pretegnili. Znan je primer, ko so nekega rudarja, ki se je pogosto skril v zaboj za orodje in tam preupal pol šihta, zaklenili, nato pa z glasnim vpitjem: »Ogenj, ogenj!« in topotanjem stekli mimo zaboja v katerem je revež počival. Doživel je hud šok, skrival pa se potem menda ni več. Tudi kopači so manj prizadevnim vozačem večkrat zabrusili: »Jut'r pa k'r doma ostan, takih p'r nas ne nucamo!«

Velenjski premogarji po prvi svetovni vojni

Opišimo še odkopne metode, kakor nam jih opisuje Poročilo o razvoju odkopnih metod iz leta 1933: »Odkopi imajo po navadi 10 – 12 m višine. Strop preizkušajo kopači s 6 do 8 m dolgimi kljukami, s katerimi obtrkavajo strop in stene odkopa, ki mora biti dobro osvetljen. Slabe plošče v stropu ali v boku podprejo s signalnimi stojkami (do 6 m visoko, če pa je više, jih odtrgajo z odkopnimi kljukami ali razstrelijo).« Še bolj živo sliko o delu rudarjev lahko dobimo iz značilnih pripomb rudniškega obratovodje v tem času – Jaroslava Špičke. Ta je 1926. leta v Raportni knjigi zapisal, da je »nujno potrebno enkrat že, odpravitev dostikrat nepotrebno mučenje vozačev in kopačev po samih progah... Vozač se muči z vozičkom. Ne more ž njim ne naprej, ne nazaj, ker ga zadržuje ven stoječi stojka ali pa stena... Po stari navadi še en čas kleje, potem si gre po sekiro, stojko malo odseka in dobro je seveda za eno uro in klenje in mučenje na novo«. O snagi v jami je Špička na istem mestu zapisal tole: »Snago... morajo vzdrževati tam zaposleni vozači med pavzami, na primer v začetku šihta in po nočnih tretinah, namesto da tam spavajo. Princip pa je, da ima v prvi vrsti pozništvo zmisel in veselje do reda v jami in pri

*vsaki priliki delavstvo v tem zmislu poučuje in se ne zado-
voljuje s tem starim velenjskim »ja«.« Špička rudarjem po-
gosto zamerja »blau šihte«, ki pa so vendar bili nekaj manj
pogosti pri rudarjih iz kolonije (razen pri tistih, ki so več-
krat pregloboko pogledali v kozarec) kot pa pri tistih, ki so
stanovali pri okoliških kmetih ali so imeli sami doma kme-
tije. Ti so namreč v času največjih kmečkih del večkrat tudi
za nekaj dni izostali z dela.*

materialni položaj rudarjev

*Delo v premogovniku je predstavljalo daleč največji vir
dohodkov za večino družin v Pesju. Zato so njihove mate-
rialne možnosti povsem povezane s položajem velenjskega
premogovnika. Pred letom 1924 njegove perspektive niso
bile rožnate in so ga nameravali zapreti, stanje pa se je
izboljšalo po dograditvi elektrarne 1929. leta. Ta je poslej
predstavljala največjega porabnika velenjskega premoga,
preostala proizvodnja je bila tudi po letu 1929 še vedno
prodana v glavnem gospodinjstvu na območju Šaleške in
Zgornje Savinjske doline. Zaradi takega položaja premo-
govnika tudi delavske mezde niso bile najboljše, vsekakor
so zaostajale za mezdami, ki so jih izplačevali v premo-
govnikih Trboveljske premogokopne družbe.*

*Najhujši je bil materialni položaj velenjskih knapov in tudi
položaj prebivalcev rudarske kolonije v Pesju, v času sve-
tovne gospodarske krize.*

*Kot je razvidno iz podatkov o proizvodnji in staležu delav-
cev v premogovniku od 1918 do 1941 leta, je velenjski pre-
mogovnik že pred letom 1924 padel v manjšo krizo, ki se
je zlasti pokazala v proizvodnji. V letih 1929 in 1930 se je
stanje popravilo, nato pa je premogovnik zajela svetovna
gospodarska kriza, ki se je kazala v drastičnem nižanju šte-
vila zaposlenih in seveda tudi v ustrezno manjši proizvod-
nji. Kriza je trajala celo do leta 1938 in to so bila za pre-*

bivalce Pesja leta hudih preizkušenj. V letih najhujše krize so zunanji delavci premogovnika zaslužili mesečno le okoli 250 din, jamski pa okrog 400 din. V teh letih so v premogovniku tudi znatno zniževali število dnin, tako da so leta 1936 delali le po 12 dni na mesec. V istem letu so kopači zaslužili povprečno 40 din na dan, vozači pa okrog 36 din.

Rudarji iz Pesja so bili v tem času še dodatno prizadeti, saj so delali še manj kot drugi knapi, ki so zmogli prinesiti »šihmajstru« jaja ali mesa, zato da so sploh lahko prišli na delo. Kriza je tudi močno vplivala na število zaposlenih. Padec staleža je bil posebej opazen leta 1932, ko si je 50 odpuščenih delavcev moralo iskati kruha v Zabukovici. Ob istem času je čez sto »vandrovcov« (odpuščenih v različnih slovenskih premogovnikih) tavalo od rudnika do rudnika v Srbiji in iskalo zaslužka. Leta 1938 se je kriza končala. Dnevne dnine sicer v tem letu še niso povečali, občutno pa se je povečalo število dnin v mesecu, tako da so se zaslužki precej dvignili.

Podatki o mezdah sami zase še ničesar ne povedo o materialnih osnovah knapovske družine v Pesju, zato v ilustracijo navedimo še podatke o cenah nekaterih živil v Pesju. V letih 1936 in 1937 je stala velika žemlja 1 din, kilogram štruca črnega kruha 2 din, kilogram sladkorja v kockah kupljen pri kontrabantu je stal 14 oz. 15 din, kilogram govedine pa od 8 do 12 din. V času največjega pomanjkanja bi si torej zunanji delavec v premogovniku in njegova družina z mesečno plačo 250 din lahko kupila v enem dnevu le pol kilograma kruha, 8 dag govedine in 14 gramov sladkorja na družinskega člana, toda le če gre za štiričlansko družino – običajno so bile družine večje. Leta 1936 je petčlanska družina kopača (mesečna plača 480 din) lahko vsak dan kupila tričetrt kilograma črnega kruha, 10 dag govedine in 4 dag sladkorja na družinskega člana, za razne druge potrebe pa ji je ostalo 40 din (za cel mesec!!). Seveda knapovske družine v letih krize mesa niso kupovale,

toda vseeno ni jasno, kako so lahko pokrivala številne druge potrebe npr.: nakup čevljev za vse družinske člane, nakup blaga in izdelava oblek itd.

Le dopolnilno delo vseh članov družine je skromni družinski proračun iz meseca v mesec toliko dvignilo, da so si ohranili golo življenje. Otroci so tako popoldne hodili delat k Detičku, kjer so lahko dobili od 4 do 6 din. Zbijali so zaboje za pomaranče, pazili na ogenj v sušilnicah za les, zlagali deske itd. Včasih so vso nedeljo »štemplali« zaboje za laško pivovarno ali umivali steklenice za pivo. Moški del prebivalstva v koloniji je hodil v »tabrh« k okoliškim kmetom, zlasti ob košnjah in drugih težjih kmečkih delih. Za to so največkrat dobili mleko ali »puter«. Pri okoliških kmetih so lahko dobili v obdelavo tudi kos njive, ki so ga morali odslužiti z delom. Ženske so svoj delež k družinskemu proračunu prispevale z delom pri kmetih (še v večji meri kot moški), na lastnih oz. rudniških njivah in vrtovih. Prav vse družine so v majhnih drvarnicah redile perutnino, zajce, enega ali dva prašiča, nekateri celo kravo. Precej žensk je tudi šivalo in pletlo za domače potrebe. Avgusta je bil dobrodošel še zaslužek od obiranja hmelja, ki takrat v dolini ni bil prav nič redek.

Težka leta krize so pomagale prebroditi tudi nekatere ugodnosti, ki jih je svojim delavcem nudil premogovnik. Tako so pesjanski knapi, ki so živeli v rudniških »hausih« imeli brezplačno stanovanje, od leta 1929 dalje tudi elektriko, ki so jo takrat napeljali. Vsako leto so rudarji dobili »koln-karto« na katero so lahko dvignili deputatni premog, v »štircu« so si lahko nabrali odpadni les za kurjavo. Rudnik je svojim delavcem vsako pomlad dodelil kose zemlje na katerih so v glavnem pridelali krompir, koruzo, včasih tudi pšenico. Kljub tem ugodnostim, ki so v proračunu rudarskih družin vsekakor pomenile precejšnjo postavko, se v Pesju še vedno spominjajo, da je v letih krize pomrlo veliko otrok, zaradi podhranjenosti.

domovi rudarjev

Največja želja vsakega rudarja in njegove družine je bila postavitev svojega lastnega doma. Slabe plače in krizna situacija v premogovniku je le redkim omogočila izpolniti to željo. V letih do 1930 se je to posrečilo le osmim družinam, seveda ob velikem samoodpovedovanju. Pri vseh osmih družinah so možje oz. očetje že nekaj let garali v premogovniku in varčevali, vsi so na svojem delovnem mestu že napredovali do kopača. Trem je gradnjo hiše omogočil tudi poceni gradbeni material (opeka iz podrtega rudniškega »hausa« leta 1927), enemu je pomagala hčerka, ki je bila »dobro poročena v Beogradu«, ostalim so s stavbnim lesom pomagali starši – kmetje. Vsem so večkrat priskočili na pomoč »kamerati« z delovnega mesta in sosedje.

Ostali prebivalci kolonije so živeli v stanovanjih, ki jim jih je dodelil rudnik. S tem so imeli svoje stanovanjske probleme za silo rešene, čeprav so bila stanovanja za večje družine (in te so bile v večini) odločno premajhna. Razen v »novem hausu«, kjer je bilo nekaj večjih stanovanj (dvo-sobnih in s skoraj 80 m²) za uslužbence, so vsi ostali knapi živeli v stanovanjih, ki so obsegala le kuhinjo in večjo ali manjšo spalnico. Vse družine so imele še pravico do so-uporabe barake, ki so bile namenjene za hlevčke in drvarnice vseh prebivalcev »hausa«. Vsi prebivalci kolonije so uporabljali tudi skupno pralnico z dvema kotloma, skupno kopalnico pa so imeli samo v »novem hausu«. Skupna je bila tudi velika peč za peko kruha in peciva.

Leta 1936 je rudnik v vsa stanovanja napeljal vodo (zbi-ralnik stoji še danes), še pred tem pa so zgradili v Pesju tudi transformatorsko postajo in napeljali elektriko v rudniške hiše. Elektriko so uporabljali le za razsvetljavo, ker

za drage električne aparate ni bilo denarja. Z radiom so se v Pesju seznanili pri Detičku, ki je radio kupil že takoj potem, ko so po hišah napeljali električne žice.

Po vsem povedanem je treba priznati, da je vodstvo premo-govnika v neki meri le skrbelo za svoje delavce in njihova stanovanja (rudniške hiše so bile še v Škalah – »Peghaus«, v Velenju – vila Bianka in na Glinškovem klancu). Dajal jim je njive, deputatni premog, vendar pa po drugi strani ni mogoče zanikati izkoriščanja, ki je najbolj razvidno iz pregleda knapovskih mezd.

Dragih oblek in pohištva si knapovske družine v Pesju se-veda niso mogli privoščiti. Cenene obleke so si dali napra-viti pri bližnjih krojačih in šiviljah, marsikaj pa so znale žene napraviti same. V Velenju ali Šoštanju so se takrat tudi že dale kupiti cenejše konfekcijske obleke.

Moška vsakdanja noša je bila sestavljena iz hlač, doma narejenega puloverja, srajce in kape. Klobuke in predpasni-ke so nosili le redki. Ob nedeljah in praznikih so oblekli »ta bolši gvant«, si zavezali kravato, na glavi so nosili klo-buk ali pa so bili gologlavi. Delovno obleko so si morali rudarji preskrbeti sami, le okrog leta 1935 so nekateri v konzumu dobili delovne obleke iz francoskih uniform s so-lunske fronte. Sicer pa so ponavadi v jamo nosili stare po-nošene in raztrgane hlače, srajce ali »lajbiče«, ki so bile največkrat »cota pri coti«. Na najbolj vročih odkopih so delali le v kratkih hlačah in goli do pasu. Čelad takrat še niso imeli, nosili so le kape in redki klobuke. Namesto no-gavic so imeli vsi »šufece«. Čevlje so si morali nabavljati sami, mnogi so v jamo hodili tudi v cenejših coklah.

Ženske so za vsak dan nosile krila in bluze, prek teh pa še predpasnike iz cenenega rožastega blaga ali »klota«. Vsaj predpasnike so si večinoma naredile same. Ob nedeljah in praznikih so oblekle kostime, ki so si jih dale delati pri šiviljah v koloniji ali pa so bili konfekcijski.

Otroci so vse obleke in čevlje ponosili »en za drugim«. Od marca do oktobra so hodili bosí in nosili kratke hlače in srajce, dekleta pa krilca in bluže. Ob nedeljah in praznikih so se vsi tisti, ki so že bili pri birmi ponašali z dolgimi hlačami in suknjičem, dekleta pa s kostimčki.

Nakit je bil v koloniji redek, moški ponavadi niso nosili ničesar, ženske pa le poročne prstane in nekatere še uhane.

oprema rudarjevega doma

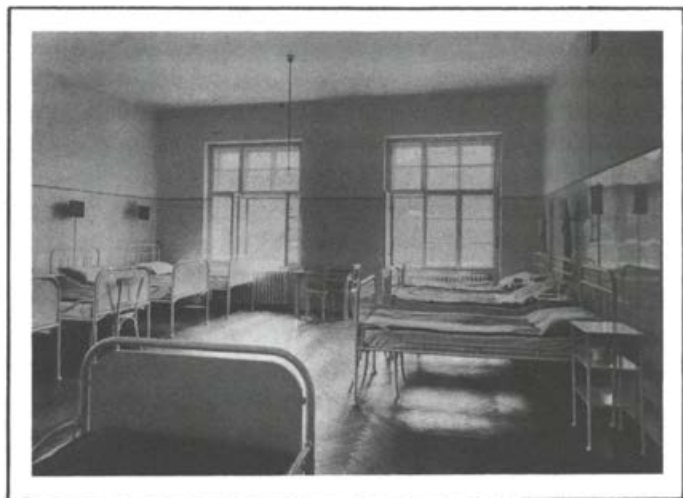
Pohištvo so si prebivalci kolonije nabavljali iz »druge roke«, mnogokrat tudi pri bližnjih mizarjih. Preprostejše kose pohištva so zbili skupaj sami. Vsekakor je bila stanovanjska oprema skromna in je pri večini obsegala skoraj enake kose pohištva. Tako so v kuhinji povsod imeli mizo s klopjo in nekaj stoli, v drugem kotu »gredenco«, zidan »šporhet«, ob njem ponavadi še »stolažo za ajmerje in sklede« z več policami, ki so jih običajno zakrili z zaveso. Po stenah so imeli obešene razne koledarje, pri nekaterih hišah tudi nabožne podobe, kupljene na sejmi, ki so nadomestile kmečki »Bogkov kotek«. Spalnica je bila skoraj povsem zapolnjena s posteljami za oba starša in mlajše otroke. Ostali otroci so morali spati v kuhinji. Poleg tega so imeli v spalnici povsod še omaro, včasih sestavljeno le iz dveh velikih predalov. Stene so bile okrašene s poročno fotografijo staršev, včasih še s fotografijami otrok.

knapovska prehrana

Na mizi knapovske družine se je največkrat znašel fižol, krompir, zelje in razne močnate jedi (žganci, razne kaše itd.). Meso je prišlo na mizo le ob nedeljah in praznikih, razen v letih krize, ko zanj sploh ni bilo denarja. Mnogokje je bilo nedeljsko kosilo tako kot nam ga je opisala mati

osmih otrok: pol kilograma govedine, goveja juha, pražen krompir in solata. Nekoliko več mesa so prebivalci kolonije užili ob večjih praznikih: na Veliko noč, Sv. Barbaro in za Božič. Ob teh praznikih je bil opazen tudi večji naval v skupno krušno peč, saj je bilo takrat treba poleg kruha napeči še potico ali »krafeljcev« za Pusta. Vsaka gospodinja je prišla na vrsto za peko približno dvakrat na teden po dve uri. Seznam oz. urnik peke so prebivalci kolonije sami sproti pisali na veliko tablo.

Najbolj do sitega so se lahko knapovske družine najedle ob kolinah, ki so jih imeli skoraj pri vsaki hiši. Takrat so povabili tudi nekatere sosedo in sorodnike. Jedilnik je obsegal juho, pečenko, na koncu pa še krvavice z zeljem ali repo. Pri nekaterih hišah v Pesju so namesto krvavic pekli »mežrle« (ali »mavželjne«) iz iste mase kot za krvavice, le da so jo ovili v mrežico.

Prostori bolnišnice Pesje pred drugo svetovno vojno

Zajtrki in večerje so bile neprimerno bolj skromne in so obsegale le kos kruha in mleko ali »kafe« s saharinom.

Knapi so si malico nosili v jamo v kanglicah. Malica je ponavadi obsegala pol litra kave ali jabolčnika (včasih celo žganja), kos kruha in sadje ali pa mrzel fižol. Jamsko obratovodstvo se je borilo proti prinašanju alkoholnih pijač v jamo, vendar pri tem očitno niso imeli posebnih uspehov, ker se opozorila na ta pojav pojavljajo v Raportni knjigi velenjskega rudnika skozi ves obravnavan čas.

Vsa živila, ki jih prebivalci kolonije niso sami pridelali, so lahko kupili v treh trgovinah, ki so bile v Pesju. Veliko so nabavljali tudi v konzumu, kjer so lahko ves mesec kupovali na kredit in so jim količine nabavljenega blaga vpisovali na posebne knjižice, ob koncu meseca pa so porabljeno odtegovali knapom od plače. V Pesju je bila pred vojno tudi trafika, kjer so lahko kupili razen tobaka še sladkarije in marsikaj drugega.

Večkrat so se v Pesju pojavili tudi krošnjarji iz Dalmacije – brateci – ki so »švercali« različno blago iz Zadra, ki je bil tedaj pod Italijo. Pri njih se je dalo kupiti praktično vse: od ustnih harmonik, pasov, blaga, vezalk in mila, do »špang« in »štrumpantlov«. Stalno je v Pesje prihajal tudi »kontrabantar«, ki je v leseni nogi tihotapil sladkor.

Ob nedeljah so okoliški mesarji v Pesju postavili tudi »štante«, na katerih so prodajali meso.

Med pijačami, ki so bile v Pesju običajne, je treba najprej omeniti ječmenovo kavo. Tej so večkrat dodajali tudi dve ali tri zrnca prave, doma sprazene kave, zato da je bolj dišala. Mnogi so imeli doma tudi »tolkec« in vino, za žejne pa so vedno skrbele tudi tri gostilne v Pesju. Ob nedeljah so poleti postavljali tudi »puršnšanke«, kjer so tudi točili pijačo. Obilno pitje je bilo v navadi zlasti ob plačilnih dnevih, ko so rudarji napolnili vse bližnje gostilne in tam pogosto pričakali naslednjo izmeno »kameratov«.

družinsko in družabno življenje v pesju

Družine v koloniji so bile precej velike in so štele od pet do dvanajst članov. Večina družin je bila enogeneracijskih, saj je v majhnih rudniških stanovanjih že tako bilo premalo prostora za številne otroke. Izjema so bile tu le individualne hišice, kjer je običajno ostal doma tudi otrok, ki se je prvi poročil. Ženske v koloniji niso bile zaposlene in zato so se njihovi možje večkrat pošalili: »Zdaj pa grem, morm' babo s sonca v senco prestavit, da se mi ne bo stopila«. Vendar pa tak očitek ni bil upravičen, saj so imele ženske vedno dovolj in preveč dela na vrtovih, na lastnih in tujih njivah, v hlevčkih, ukvarjale so se s šivanjem itd. Tudi breme varovanja in vzgajanja otrok je padlo na njihova ramena. Kadar so imele preveč dela v hiši ali okoli nje, so mlajšim otrokom pogosto napravile ogradico iz kolov, jim pognile deko ter jih pustile, da so se tam sami igrali. Če so imele delo na njivi, so jih vzele s sabo v košu ter jih dale tam spat v senco ali pa so koš pokrile z deko. Starejši otroci, ki so že hodili v šolo, so bili nekoliko bolj prepuščeni sami sebi. Iz bezgovine so si delali pištole, izdelovali frače, se šli ravbarje in žandarje, se igrali šolo (današnji otroci poznajo to igro pod imenom gimnazija) in kegljali s »kuglo na žnuri«. Njihovo priljubljeno igrišče je bilo ob Paki, kjer so se poleti kopali, pogosto pa so tudi »raubšicali«¹ ribe. Pri tem so jih večkrat zalezovali žandarji, zato so raje lovili z roko, ker bi jih palica ovirala pri begu. V bližnjem potoku so večkrat lovili rake. Oboje so navadno kar sami spekli na prostem, kadar pa je bil ulov bogatejši, so bile ribe in raki dobrodošla sprememba na enoličnem jedilniku vse družine.

Pesje je bilo pred II. svetovno vojno močno povezana soseska. Sorodstvenih vezi sicer med njimi ni bilo mnogo (vsaj v začetku obravnavanega obdobja), ker so bili vsi priseljeni od drugod, toda družile so jih druge stvari. Moške

predvsem skupno izpostavljanje nevarnosti na delovnem mestu in delo nasploh, podobno napredna politična zavest, delovanje v istih društvih, nenazadnje pa skupno posedanje in »debate« ob gostilniški mizi pri Melanšku ali kje drugje. Ženske so se čutile nekoliko bolj povezane le z neposrednimi sosedi, vendar so redno prihajale v stike z drugimi ženskami iz kolonije, če ne drugače pa v trgovini ali pri peki kruha v skupni krušni peči.

Precej izenačen socialen položaj in iste skrbi za preživljanje družine so, zlasti v kriznih letih, precej dvignile nivo medsebojne pomoči. Ta se je najizraziteje pokazala ob večjih delih in ob boleznih ali nesrečah, ki so zadele posamezne družine. Preprirov je bilo zato v koloniji malo in popolnoma sprtih družin ni bilo. Seveda so se, tako kot vsepovsod, kjer ljudje živijo skupaj, včasih pojavljali manjši spori, največkrat zaradi otrok. Skupnih izletov, ki bi prebivalce kolonije še bolj zbližali, razen v okvirih nekaterih kulturnih društev, ni bilo. Vsako leto so skupaj praznovali Sv. Barbaro, ki je bila zavetnica rudarjev.

Druga večja praznovanja, na katere so vabili goste, so bila še godovanja, na katera so največkrat povabili najbližje sorodnike in tiste sosede, s katerimi so bili tudi drugače tesno povezani.

kulturno, politično in religiozno delovanje

Velik del prostega časa so prebivalci kolonije preživeli v številnih kulturnih in športnih društvih, ki so bila tudi precej politično obarvana. Po številu svojih članov sodi med najpomembnejša društva Sokol. Ta sicer ni imel sedeža v Pesju, a so bili mnogi, zlasti mlajši prebivalci Pesja, vključeni v sokolsko organizacijo v Velenju ali Šoštanju. Na to kaže podatek, da je bilo samo v Velenju leta 1932 vpisanih

420 Sokolov. Poleg bogate športne dejavnosti sta Sokola v Velenju in Šoštanju razvijala še pomembno kulturno in izobraževalno dejavnost. Tako so pripravili predavanja o ko-roškem plebiscitu, pa o »narodnem gospodarstvu« itd. V tridesetih letih je v Velenju deloval tudi sokolski pevski zbor, ki ga je vodil tajnik Bratovske skladnice v Pesju Rado Prelovec. V času najhujše premogovne krize je Sokol spro-žil akcijo, ki je prav gotovo povečala njegovo priljubljenost med ljudmi. Ustanovili so namreč socialne odseke, ki so se ukvarjali predvsem s pomočjo revnim rudarskim družinam. Ta odsek je leta 1934 zbral 78.000 din in jih namenil za šolanje otrok iz rudarskih družin (ta zbirka je bila namenjena tudi zasavskim revirjem). Nekaj mesecev pozne-je je stekla še druga zbiralna akcija. Tokrat je bila name-njena revnim rudarskim družinam v premogovnikih v Ve-lenju in Zabukovici. Obe sokolski društvi sta takrat dobili in razdelili 12.750 din.

Drugo društvo, ki prav tako ni bilo omejeno samo na Pesje, je bila rudniška godba na pihala, ki je bila ustanovljena kmalu po I. svetovni vojni, vodil pa jo je znan velenjski glasbenik Fran Korun – Koželjski. Tudi vanjo je bilo vklju-čenih nekaj rudarjev iz Pesja. Vaje so imeli godbeniki v Apatovi gostilni, torej le nekaj minut hoje iz Pesja, dvakrat na teden.

Še pomembnejša je bila dejavnost delavskega kulturno pro-svetnega društva Svoboda, ki je bilo v Šoštanju ustanovlje-no leta 1919, v Velenju pa leta 1924. Sedež velenjske Svo-bode je bil v Pesju, ker so bili njeni najaktivnejši člani prav prebivalci kolonije. V okviru Svobode je deloval pevski zbor, dramska sekcija, telovadno društvo in knjižnica. Svo-boda je večkrat na leto organizirala sobotna predavanja, na katera so vabili znane predvojne revolucionarje. Tako so med drugim v Pesju predavali: Jože Lampret, poznejši verski referent XIV. divizije, Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, se-kretar partijskega okrožja Sever, in kasnejši znani zgodovi-nar slovenskega delavskega gibanja dr. Dušan Kermavner.

Leta 1928 je bila Svoboda v Pesju razpuščena. Že pred ustanovitvijo Vzajemnosti leta 1936 je v Pesju delovalo delavsko pevsko društvo Zarja, ki je bilo kmalu zaradi svojih komunističnih tendenc razpuščeno. V okviru Vzajemnosti je delovala igralska skupina in knjižnica, ki je bila razmeroma bogato založena z marksistično literaturo. Ženska sekcija Vzajemnosti je bila prav tako zelo aktivna in je prirejala mnoge tečaje, med njimi plesnega in esperantskega.

O idejni pripadnosti članov teh društev nam marsikaj pove podatek, da so leta 1940 v Sokolskem rudarskem domu v Velenju predstavili igro iz španske revolucije. Predstavo so kmalu prekinili žandarji in ljudi razgnali. Glavni prostor za shajanje in vadbo članov Svobode in pozneje Vzajemnosti je bila gostilna pri Melanšku, kjer je bila tudi prej omenjena knjižnica.

V tridesetih letih je v Pesju deloval še fantovski oktet, ki ga je vodil komunist in poznejši prvoborec Janko Ulrih in pevski kvartet Sraka, v katerem so peli poznejši prvborci Jože Letonja, Edo Martinšek in Martin Sevnčnikar. Konec obravnavanega obdobja je bilo v Pesju živahno tudi športno udejstvovanje. Tako je leta 1937 Franc Korotančnik v Pesju ustanovil nogometni klub, ki so ga leta 1941 razpustili Nemci. V istem času so tudi v okviru Zarje organizirali mnoga smučarska in odbojcarska tekmovanja.

Široka vključenost prebivalcev kolonije v delavsko prosvetno društvo Svoboda in kasneje v Vzajemnost nam precej povedo o politično ideološki naravnosti prebivalcev Pesja. Vodilni člani teh organizacij so bili namreč člani komunistične partije Jugoslavije ali vsaj njeni simpatizerji. Tako sta bila prva predsednika Vzajemnosti že omenjeni predvojni komunist Janko Ulrih in Jože Vrsek, ki je pozneje padel v I. Pohorskem bataljonu. Politično naravnost prebivalstva lahko ugotovimo tudi iz rezultatov volitev leta 1920, 1923, 1925 in 1927. Na prvih volitvah je kar 45 % volilnih upravičencev volilo kandidate delavske stranke, kar je po-

menilo, da je več kot 65% volilnih upravičencev pokazalo svojo razredno zavest. Po Obznani in Zakonu o zaščiti države so delavske stranke obdržale le še 22 % glasov, na zadnjih volitvah pred uvedbo diktature pa so že dosegli 32 % glasov.

Socialistične ideje so imele v Pesju svoje začetke že pred I. svetovno vojno, razširjevalec teh idej pa je bil Ferdo Valenčak. Njegov vpliv je po vojni zelo obledel, saj se je uvrstil med socialdemokrate in je bil vsaj »tako rdeč kot angleški laburisti«, kakor so v Pesju večkrat hudomušno dejali.

Leta 1926 je bila v Pesju ustanovljena prva ilegalna partijska celica na vsem celjskem območju. Ti prvi komunisti so se sestajali v Melanškovem gospodarskem poslopju. Partijska celica v Pesju je bila tako močna in prebivalstvo Pesja toliko osveščeno, da so leta 1930 v Lokovici pri Pesju za dva meseca nastanili ilegalni sedež dela biroja CK KP Jugoslavije. Komunisti iz Pesja so biroju CK zagotovili ilegalno bivanje in kurirske zveze z ostalo Jugoslavijo in tujino.

Tudi v tridesetih letih, ko se je težišče partijskega dela v Šaleški dolini selilo v Šoštanj, je Pesje še vedno ostajalo »rdeče gnezdo«.

Zato klerikalci, ki so v tem času skozi fantovske odseke razširili svojo moč nad vso dolino, v Pesje z njimi niso mogli prodreti. Tudi verska zavest je v Pesju slabela in verskih obredov so se udeleževali le ob največjih cerkvenih praznikih. Po zbranih podatkih so v Cerkev mnogo več hodile ženske in otroci kot odrasli moški.

zaključek

Mnogo je še področij življenja in dela rudarjev in njihovih družin v Pesju, ki niso bila niti omenjena, mnogo je takih o katerih smo nekaj sicer izvedeli, pa bi vsako med njimi zahtevalo še podrobnejšo raziskavo. Že zdaj pa lahko rečemo; način življenja, ki so ga razvili prebivalci Pesja, se je bistveno razlikoval od kmečkega načina življenja, čeprav so mnogi rudarji v glavnem izvirali iz kmečkih okolij in so bili z njimi tudi še v Pesju povezani; delo pri kmetih, večina je imela svoje njive itd. Vzrok za tako različnost je rudarsko delo samo in v njem bi lahko iskali glavno kulturno sestavino življenjskega stila prebivalcev Pesja. Delo v premogovniku je rudarjem nudilo materialno osnovo in neposredno vplivalo na kulturo bivanja, prehranjevanja, oblačenja, na kulturno udejstvovanje in možnosti za izobraževanje. Težko in nevarno delo je skovalo znani »knapovski kameratšaft« – solidarnost, ki se je kazala ob nesrečah sotovarišev, v političnem življenju itd. Ob delu je nastajal knapovski humor, često krut in izločilen za vse, ki »knapovščine« niso jemali dovolj resno. Ob delu je nastajala knapovska samozavest in zaupanje v lastno moč (sam' ta prav' knap lahk' naloži tolk' huntov kolna, pa noben drug«, pravi o tem informator), odnos do nadrejenih, do pisarniškega osebja premogovnika in do izvenjamskega dela sploh.

viri in literatura

Delo temelji na izjavah informatorjev, ki so pred vojno živeli v Pesju ali pa so tamkajšnje življenje poznali. Nekateri med njimi so prvi koncept članka tudi prebrali in nato dali še dodatne informacije, za kar se jim najlepše zahvaljujem. Prvi koncept je pregledal tudi dr. Milan Ževart in prispeval nove podatke in popravke, ki so delo v marsičem obogatili. Za stilistične popravke se zahvaljujem tov. Stanetu Žuli.

Med najvažnejšo literaturo, ki sem jo uporabljal naj naštejem: dr. Milan Ževart: NOB v Šaleški dolini, Ljubljana 1977; Anton Seher: Od prvih

raziskav do 4 milijonov ton letno, v Sto let rudnika Velenje, Velenje 1975; Janko Orožen: Zgodovina premogovnika v Velenju, Celjski zbornik 1960; Anton Sovre: Velenjska kotlina včeraj in danes, Celje 1963; uporabljal sem še posamezne letnike Vestnika sokolske župe v Celju (1933 – 1936), članek dr. Antona Koruna: Glasbenik Fran Korun – Koželjski, Šaleški rudar, november 1965.

Glavno pomagalo pri odbiranju problemskih sklopov, ki sem jih obdelal in pri razvrščanju zbranega gradiva pa mi je bilo delo dr. Slavka Kremenška: Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem, Ljubljana 1969.

VOŠNJAKI IN ŠALEŠKA DOLINA

*Že * po podatkih, ki smo jih izvedeli iz referata Mitje Vošnjaka je jasno, da je družina Vošnjak, pa naj govorimo o sorodstveni liniji dr. Josipa Vošnjaka, ki se je kasneje pomenčila, ali o slovenski usnjarski liniji Vincenca in Ivana Vošnjaka, izjemno pomembna za proučevanje Šaleške doline v 19. in prvi polovici 20. stoletja.*

*To velja toliko bolj, ker se je ravno to obdobje našemu poznavanju preteklosti Šaleške doline še najbolj izmikalo. O preteklosti doline so namreč obširneje pisali le trije zgodovinarji. Starejša dva (Ignaz Orožen: *Das Dekanat Schallthal*, Graz 1884 in Ivan Hribar: *Mesto Šoštanj*, Celje 1930 in 1932) sta se ukvarjala predvsem s starejšo zgodovino gradov, cerkva in šolstva v dolini in so njuni podatki za 18. in 19. stoletje zelo skopi. Novejše delo dr. Milana Ževarta (NOB v Šaleški dolini, Ljubljana 1977) pa sega kronološko od leta 1917 do 1945, zato lahko pri njem najdemo le podatke o nemških *Woschnaggih* po I. svetovni vojni. V 19. stoletje posega le še obsežnejše delo ing. Antona Seherja, ki pa je tematsko ozko omejeno na zgodovino premogovništva v dolini.*

** Tekst Vošnjaki in Šaleška dolina je bil napisan za simpozij posvečen dr. Josipu Vošnjaku, ki je bil v Šoštanju 18. maja 1984. Družina Vošnjak je bila, kot je zapisal avtor izjemno pomembna za Šaleško dolino in je zato raziskava, ki bi vlogo obeh vej Vošnjakov za Šaleško dolino še dodatno razsvetlila, ena najbolj nujnih nalog šaleškega zgodovinopisja.*

Podrobnejše ukvarjanje z Vošnjaki in seveda z dr. Josipom Vošnjakom nam zato odpira mnoga še povsem neraziskana področja in probleme, ki jih bo ta referat lahko samo nakazal.

Vošnjaki so seveda najprej in predvsem povezani z razvojem usnjarstva v Šoštanju, ki je imelo očitno že daljšo tradicijo in ni bilo povezano samo z njimi. V nekaj desetletjih od začetkov (1750) so Vošnjaki v Šoštanju vodili že dve usnjarski delavnici in se nato sorodstveno povezali v pravi »usnjarski imperij« z usnjariji v Laškem, Slovenski Bistrici, Slovenj Gradcu, Vitanju, Velikovcu, Mozirju in Šembricu pri Velenju. Velikost obeh šoštanjskih usnjarskih delavnic sicer vse do konca 19. stoletja ni presegla obrtniške stopnje, vendar sta gotovo pomembno vplivali na splošno gospodarsko dinamiko kraja. Usnjariji so bili namreč tedaj nekaki aristokrati med drugimi obrtniki in so v času rojstva dr. Josipa Vošnjaka (1834) prav gotovo imeli višji socialni status kot večina šoštanjskih tržanov. Po slikovitih Vošnjakovih besedah so bili Šoštančanje v prvi polovici 19. stoletja »bolj revni rokodelci, ki so se mogli le s tem preživeti, da so imeli nekaj zemljišča. Kakor za druge trge veljalo je tudi za Šoštanj: kadar gredo purgarji na polje ni nobenega kmeta doma«.

Dokazov za premožnost obeh vej šoštanjskih Vošnjakov je dovolj. Josipov oče Mihael je bil poročen z Jožefo Križan, ki je izvirala iz premožne družine slovenskih svobodnikov – kosezov iz Šentilja pri Velenju. Njen ded Matevž Kasesnik je leta 1805 postal lastnik šentiljskega gradu Schwarzenstein in je imel celo nekaj podložnikov. Grad je bil v njihovi lasti vse do leta 1849. Jožefin oče Sebastjan Križan je gospodaril na velikem družinskem posestvu, h kateremu je spadala pivovarna in nekaj gospodarskih poslopij. Bil je tudi gradbeni podjetnik in je v letu 1825 in 1826 zgradil cesto od Velenja do Valdeka skozi Hudo luknjo. Tudi sam Vošnjakov oče je imel posestvo in vinograd v Lokovici, leta 1866 pa je tudi svojemu sinu Josipu kupil nekdanji

minoritski vinograd in posestvo v Visolah nad Slovensko Bistrico. Ob tem je treba povedati, da je v tem času posest vinograda predstavljala statusni simbol, po katerem si lahko z gotovostjo ločil premožne od nepremožnih trških rodbin.

Mihael Vošnjak

Tudi druga slovenska veja šoštanjskih usnjarjev Vošnjakov je bila dovolj premožna. Leta 1864 so npr. posedovali poleg usnjarne še vinograd v Kavčah pri Velenju in posestvo na katerem so lahko preredili 12 glav živine.

Poleg gospodarske moči sta obe veji Vošnjakov v 19. stoletju posedovali precejšen političen vpliv, ki se je pokazal npr. že leta 1848, ko je bil Josipov oče izbran za poročnika šoštanjske narodne straže, njegov svak Vincenc Vošnjak iz druge rodbinske veje pa je bil njen »korporal« in je zelo aktivno sodeloval v burnih političnih dogodkih v revolucijskem letu. Tudi v drugi polovici 19. stoletja so člani obeh družinskih vej predstavljali najpomembnejše podpornike slovenskega narodnega gibanja v trgu in sodelovali v šoštanjski

slovenski posojilnici, čitalnici, Sokolu itd. Posebno pomembno vlogo v šoštanjskem narodnem gibanju je ob koncu 19. stoletja igral Ivan Vošnjak, predstavnik druge veje Vošnjakov, ki je ostala trdno slovenska.

Politični vpliv Vošnjakov v Šoštanju se je še povečal ob koncu 19. stoletja, ko sta obe liniji močno razširili svojo usnjarsko dejavnost in iz obrtnega obrata prerasli v industrijo. To je mnogo bolj uspelo tedaj že ponemčeni veji *Woschnaggov*, ki je v letu 1908 pognala svojega konkurenta Ivana Vošnjaka v stečaj. Ob tem je doživela polom tudi šoštanjska posojilnica in marsikatera slovenska šoštanjska družina. Slovenstvo je tedaj v Šoštanju doživelo hud poraz, ki ga lahko opazimo celo ob primerjavi štetja prebivalstva leta 1900 in 1910, na kar je opozoril že Vasilij Melik v spremni besedi k ponatisu Vošnjakovih Spominov.

Leta 1900 se je namreč za nemški občevalni jezik (*Umgangssprache*) od 1096 Šoštanjčanov odločilo 179, v vsej Šaleški dolini 307 ozir. 3 % in v bližnjem Velenju kar 109 od 529 prebivalcev. Deset let kasneje, ko je Ivan Vošnjak že propadel, je bila slika mnogo bolj porazna za Slovence. Tedaj je bilo v Šoštanju kar 874 (69,5 %) nemško govorečih. Zanimivo je, da je leta 1910 močno naraslo število nemško opredeljenih tudi drugod po Šaleški dolini (vseh je bilo zdaj že 1306 ali 10,4 %), tudi v krajih, ki s šoštanjskim usnjarstvom niso bili neposredno povezani.

Ob tem ne bi bilo odveč spregovoriti še nekaj besed o ponemčenju Vošnjakovega brata Franca in njegovih potomcev. Družinske razmere, ki jih je omenil Mitja Vošnjak, kot kaže niso bile edini razlog ponemčenja. Dva članka v *Jutru* iz leta 1911 in pismo dr. Josipa Vošnjaka z dne 3. IV. 1911 kažeta, da so na njegovo ponemčenje vplivali tudi celjski in šoštanjski narodni krogi. Celjska Domovina je namreč Franca Vošnjaka napadala že v osemdesetih letih, ko je še deloval v slovenski posojilnici. Tudi šoštanjski narodnjaki so ga kasneje izrinili iz načelstva posojilnice, bolj iz osebnih

kot narodnostnih razlogov. Podobno se je po mnenju Josipa Vošnjaka godilo tudi njegovemu nečaku Hansu, ki je bil v mladosti vnet član šoštanjske čitalnice in Sokola. Njemu so po teh virih »neki naši radikalci v Celju« pokvarili ženitev z dekletom iz »odlične narodne obitelji« in s tem povzročili njegovo renegatstvo.

Vpliv šoštanjskega usnjarstva se je od konca 19. stoletja kazal še v nečem, kar ni bilo vezano na njegovo nemško ali slovensko orientacijo. Ustvarilo je, podobno kot v približno istem času premogovništvo v okolici Velenja, nov družbeni razred – proletariat, ki je bistveno spremenil socialno in družbeno strukturo Šoštanja.

*Ivan Vošnjak,
slovenski poslanec*

To je bilo toliko pomembneje, ker so bili šoštanjski usnjarji že od leta 1896 politično organizirani v krajevni organizaciji JSDS. O njeni dejavnosti ni mnogo podatkov, vemo pa, da je v letu 1898 pripravila dva strankina shoda, ohranila pa so se tudi imena dveh njenih članov v letu 1889 (Šavcer in

Karel Breznik) in podatek o shodu 26. marca 1889 na katerem je govoril celo Etbin Kristan. Pozneje podatkov o delovanju šoštanjske krajevnice organizacije JSDS ne najdemo več, zato bo potrebno njeno usodo še podrobneje raziskati.

Vpliv dr. Josipa Vošnjaka na Šaleško dolino je nekoliko težje izmerljiv, saj je v Šoštanju stalno živel le v svojih najzgodnejših letih. V času šolanja v Celju, Gradcu in na Dunaju se je v Šoštanj vračal le ob počitnicah. Tudi po končanem študiju je bil zdravnik v Šoštanju le dobro leto (1858–1859). Vsekakor se je v Šoštanj vračal tudi kasneje; »parkrat na leto« zatrjuje sam v svojih Spominih. Na svoj rojstni kraj je bil močno navezan in vselej, ko je »za leto starejši obiskal svoj ljubljeni rojstni kraj in vsa mesta, kjer sem se kretal otrok in dijak, mi je bilo milejše pri srcu v bridkem spoznanju, da se oni veseli dnevi nikdar več ne vrnejo«. S svojimi sorodniki iz Šoštanja in bratom Mihaelom, ki je živel v Celju pa je Vošnjak prihajal redno v stik tudi v Visolah, kjer so drug ob drugem imeli svoje vinograde bratje Josip, Mihael in Franc Vošnjak.

Josip Vošnjak

Konkretnih podatkov o morebitnih političnih posledicah teh družinskih obiskov in stikov je sicer malo, saj v Vošnjakovi zelo obsežni korespondenci niso ohranjena pisma namenjena njegovim sorodnikom v Šoštanju ali morebitnim drugim korespondentom iz Šaleške doline. Vendar nas že sam Vošnjakov položaj in njegovi številni uspehi pri narodno prebudnem delu napeljujejo na misel, da je Vošnjak moral najti posnemovalce tudi med svojimi ožjimi rojaki.

Take vrste vpliv je Vošnjak morda imel na velenjskega župana Jožefa Raka, ki je bil skupaj z njim leta 1867 izvoljen v štajerski deženi zbor. Rak je bil nedvomno slovensko in liberalno usmerjen. Bolj posreden vpliv te vrste bi lahko domnevali tudi pri njegovem nečaku Ivanu in pri Vinku Ježovniku iz Velenja, katerega mati je bila Vošnjakova sestrična. Ježovnik je bil leta 1907 kot liberalni slovenski kandidat izvoljen za državnega poslanca.

Dokazljiv pa je Vošnjakov vpliv na Rakovega naslednika, tedanjega lastnika velenjskega gradu Karla pl. Adamoviča. Tega je namreč leta 1870 dr. Josip Vošnjak skupaj z Valentinom Zarnikom obiskal na velenjskem gradu in ga pregovoril, da je sprejel kandidaturo pri volitvah deželnih poslancev za slovenjgraški okraj. Adamović je kandidaturo sprejel in bil štajerski deželni poslanec od leta 1870 do 1873, ko je zaradi zdravstvenih razlogov odstopil. Njegovo poslanstvo je Vošnjak v Spominih označil takole: »Adamović, ki je bil rodом Srb,... se ves čas, dokler je bil poslanec, pošteno boril v vrsti svojih slovenskih tovarišev za naše narodne pravice«.

Pomembnejše je Vošnjakovo sodelovanje pri ustanavljanju slovenske posojilnice v Šoštanju leta 1874. Pred tem so pri nas posojilnice delovale le še v Ljutomeru in Sv. Jakobu v Rožu in v Mozirju. Pobudo za ustanovitev šoštanjske posojilnice je gotovo dal Vošnjak. To dokazuje tudi pismo Frana Rapoca, ki je bil od leta 1873 notar v Šoštanju. Ohranjen je samo Rapočev odgovor Vošnjaku, ki pravi:

»Ne boj se, da bi jaz šoštanjski posojilnici nasprotoval, kolikor je v mojih močeh bom od srca rad sodeloval, ne samo glede posojilnice«. Iz pisma je nadalje razvidno, da bo zbor interesentov za ustanovitev posojilnice sklican še v marcu 1874, med ustanovnimi člani pa Rapoc omenja Vošnjakovega očeta, njegova brata Franca in Mihaela in nekega Goloba. Posojilnica je bila v sodni združni register vpisana 2. oktobra 1874, njen prvi predsednik pa je bil Vošnjakov oče Mihael medtem, ko je notar Fran Rapoc sodeloval kot pravni svetovalec posojilnice.

Še eno Vošnjakovo intervencijo v zvezi s Šaleško dolino moramo omeniti. Leta 1872 se je namreč kot poslanec v štajerskem deželnem zboru močno potegoval za zgraditev t.i. Savinjske železnice od Celja do Velenja. Leta 1873 je o tem vprašanju govoril še v državnem zboru na Dunaju, vendar je državni zbor gradnjo odklonil in dovolil le progo iz Dravograda do Wolfsberga. Vošnjak seveda ni bil pobudnik gradnje železnice skozi Savinjsko in Šaleško dolino, vendar je bil o njej dobro poučen. Njegov brat Mihael je kot železniški strokovnjak že leta 1856 sodeloval pri trasiranju proge od Celja do Velenja. Leta 1871 pa je ravnatelj Južne železnice Schüller Mihaelu Vošnjaku ponovno naročil naj prouči možnost gradnje železnice od Celja do Dravograda. Mihael je o tem sestavil obširen elaborat, ki ga je Jože Vošnjak nato zagovarjal v deželnem zboru.

Mihael Vošnjak se je nato z gradnjo te železnice še večkrat ukvarjal. Leta 1882 je sklical v Šoštanju zbor interesentov za gradnjo in pri Južni železnici dosegel, da so se za to železniško povezavo znova ogreli. Ko je za gradnjo železnice pridobil še Klemensiewiczza in Lappa, lastnika velenjskega premogovnika, je gradnja v resnici stekla. Prvi vlak je od Celja do Velenja pripeljal 27. decembra 1891 in je pomenil za Šaleško dolino velikansko pridobitev.

S tem smo omenili najvažnejše zasluge dr. Josipa Vošnjaka za politični in gospodarski razvoj Šaleške doline in Šošta-

nja v drugi polovici 19. stoletja. Podrobnejše raziskovanje Vošnjakovega dela pa bi nedvomno prineslo nove tovrstne podatke.

Dr. Josip Vošnjak je pomemben za Šaleško dolino tudi zaradi svojih spominskih zapisov. Njegovi Spomini iz leta 1906 in 1907, spis Moj rojstni kraj (Slovan 1904) in neka-tera literarna dela (Ti očeta do praga, sin tebe čez prag, KMD 1890 in povest Navzgor – Navzdol, SV zv. 62, Celovec 1909) nam namreč ohranjajo izredno dragoceno kulturno zgodovinsko gradivo o Šaleški dolini in njenih prebivalcih v 19. stoletju.

Poleg literature, ki je omenjena že v tekstu, sem pri pisanju referata uporabljal še rokopisne spomine Ivana Vošnjaka, družinsko kroniko Vladimira Vošnjaka in delo Janka Orožna: Celje in slovensko hranilništvo.

PREGLEDNI ORIS DELAVSKEGA GIBANJA V ŠALEŠKI DOLINI

Pojav delavskega gibanja v Šaleški dolini je seveda povezan z industrializacijo doline, ki se začenja že v začetku 19. stoletja, vendar se prva večja industrijska podjetja pojavijo šele v zadnjem desetletju prejšnjega stoletja. V prvi vrsti to velja za velenjski premogovnik in šoštanjsko tovarno usnja.

Izgradnja velenjskega premogovnika se je pričela po letu 1885, ko je premogovnik prišel v last Daniela von Lappa. Lapp je pričel z izgradnjo objektov potrebnih za izkoriščanje premoga, hkrati pa je začel zaposlovati tudi nove delavce. Število delavcev se je od leta 1890, ko je bilo v velenjskem premogovniku zaposleno 153 delavcev, povečalo na 426 v letu 1914. Odkop premoga je že leta 1894 presegel 100.000 ton letno. Premogovnik v Velenju je poslej ves čas do leta 1914 spadal med večje slovenske premogovnike, čeprav je delal na robu rentabilnosti, saj je vsaka kriza v premogovništvu najprej prizadela ravno velenjski lignit. Razmere se niso spremenile niti po letu 1914, ko so dediči Daniela von Lappa premogovnik prodali državnemu erarju. (1)

Približno v istem času se je razvilo tudi šoštanjsko usnjarstvo. V Šoštanju sta v 19. stoletju delovali dve usnjarni, ki sta bili v rokah nemške in slovenske veje Vošnjakov.

*op.: * Razprava o delavskem gibanju v Šaleški dolini je prvi rezultat raziskovanja omenjene problematike, ki ga je začel avtor v letu 1987. Končni cilj načrta je dvojni: monografska predstavitev teme v knjižni obliki in nova postavitev razstave o delavskem gibanju v Šaleški dolini.*

Leta 1908 je slovenska veja Vošnjakov finančno propadla in obe tovarni so v svojih rokah združili nemški Vošnjaki, ki so bili hkrati tudi lastniki banke »Agraria«. Pred prvo svetovno vojno je bila šoštanjska usnjarna največja tovarna likanca, ki je imel svetovno priznan zaščitni znak. Likaneec so celo izvažali v različne države sveta, kar je bil vsekakor dokaz visoke kvalitete tega izdelka. Nemška veja rodbine Vošnjak je že v letu 1897 imela zaposlenih preko 100 delavcev, leta 1905 132 delavcev, po stečaju slovenskega konkurenta Ivana Vošnjaka leta 1908 pa kar 210 delavcev. V tovarni usnja je bilo leta 1914 zaposlenih že preko 230 delavcev. (2)

Leta 1891 je bil zgrajen prvi odsek železniške proge od Celja do Velenja, ki so ga v letu 1899 podaljšali do Dravograda. Glavni iniciator izgradnje železnice je bil poleg Mihaela Vošnjaka ravno lastnik velenjskega premogovnika Daniel von Lapp, saj je bila izgradnja železnice življenjskega pomena za normalen razvoj premogovnika. Na železniških postajah v Šoštanju, Pesju in Velenju je dobilo zaposlitev tudi večje število železničarjev. (3)

V dolini je bilo konec prejšnjega stoletja tudi več lesnih obratov, ki so jih imeli v rokah večji lastniki žag in lesni trgovci. V Velenju in Šoštanju je delala vrsta obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev, ki so skupaj zaposlovali gotovo več kot 200 pomočnikov in vajencev. Leta 1903 je bilo v Šoštanju 30 različnih obrtnikov, v celi dolini pa je bilo tega leta kar 51 gostiln. Leta 1905 je bilo v Šaleški dolini okoli 120 različnih obrtnikov, od tega samo v Šoštanju kar 39. Za Šoštanj imamo prve podatke že iz leta 1874, ko je bilo v obrti zaposleno 283 mojstrov, pomočnikov in vajencev (v tej številki so zajeti tudi šoštanjski usnjariji). Čeprav so delavci zaposleni pri obrtnikih predstavljali precejšen delež vseh delavcev v dolini, kakšne posebne razredne zavesti pri njih ni mogoče zaslediti. Verjetno jih je možnost takojšnjega odpusta, precej omejevala pri odločitvi za sodelovanje v delavskih organizacijah. (4)

Delavske organizacije v Šaleški dolini do leta 1918

Jedro proletariata so do leta 1918 predstavljali vsekakor velenjski premogarji, ki so se prvi v dolini pričeli boriti za svoje pravice. Prve podatke o organiziranju velenjskih premogarjev imamo iz leta 1890, ko so v Velenju ustanovili podružnico graškega Splošnega delavskega izobraževalnega, pravovarstvenega in podpornega društva za Štajersko (SDIPOD). To društvo je poleg izobraževalnega dela opravljal tudi strokovne – sindikalne naloge z dajanjem pravnega varstva članom v sporih z delodajalci in s podeljevanjem podpor. Podrobnejših podatkov o delovanju tega društva v Velenju pa žal ni. (5)

Na prvi konferenci rudarjev avstrijskih alpskih dežel, ki je bila od 27. do 29. junija 1896 v Leobnu je bil navzoč tudi delegat iz Velenja. V Lappovih premogovnikih Velenje in Zabukovica so že pred tem ustanovili tudi strokovno društvo rudarjev, v katerem je bilo organizirano okoli 80 rudarjev. Slovenski rudarji in s tem tudi velenjski so bili od leta 1903 tudi člani Unije avstrijskih rudarjev. V Velenju so ustanovili premogarji tudi Bratovsko skladnico, v katero pa so bili v glavnem vključeni le pazniki oziroma nadzorniško osebje, v kasnejših letih tudi premogarji. V Velenju je nastala najobsežnejša krajevna bratovska skladnica na Spodnjem Štajerskem, ki se je imenovala tudi »Združene spodnještajerske bratovske skladnice«, saj je obsegala kar 23 enot. (6)

Socialdemokratske ideje so tudi med velenjskimi premogarji naletele na ugoden odmev, vendar se velenjska krajevna organizacija pogosteje omenja šele po letu 1896, ko je bila ustanovljena jugoslovanska socialdemokratska stranka – JSDS. Po tem letu se v dokumentih večkrat pojavljata tako velenjska, kot tudi šoštanjska krajevna organizacija JSDS. Obe sta spadale v okvir celjskega okrožja,

ki je bilo zelo pomembno tako za JSDS, kot tudi za graško organizacijo avstrijske socialdemokratske stranke. Vprašanje pripadnosti celjskega okrožja, se je v naslednjih letih stalno pojavljalo na dnevnih redih konferenc obeh socialdemokratskih strank. Delegati celjskega okrožja so se po pravilu udeleževali konferenc obeh in med temi delegati se skoraj vedno pojavlja tudi delegat iz Velenja. Na prvi okrajni konferenci v Celju 20. septembra 1896, je bil delegat iz Velenja N. Marn, ki je bil izvoljen za zapisnikarja te konference. Drugega zbora JSDS decembra 1897 v Ljubljani, se je udeležil tudi delegat iz Velenja. Na okrožni konferenci celjskega okrožja, ki je bila 20. novembra 1898 v Celju, je kot eden izmed govornikov v slovenščini nastopil tudi velenjski delegat Marn. V debati je Marn tudi izrazil željo, da bi v Šoštanju priredili kakšno zborovanje, ker je tam v zadnjem času precej delavcev.

Nerešeno nacionalno vprašanje je bil glavni problem v odnosih med JSDS in nemškimi štajerskimi socialnimi demokrati. Štajerski deželni organizaciji je šlo predvsem za izboljšanje socialnega položaja in uveljavitev na parlamentarni podlagi, ni pa razmišljala o dilemi narodno ogroženega slovenskega delavstva. Predvsem se je bala, da delavstvo ne bi prešlo v roke slovenskih meščanskih strank, ki so razvijale izrazito slovensko nacionalno propagando. To nevarnost je videla predvsem v sorazmerno šibki organizaciji JSDS, ki je bila šibka tako številčno kot kadrovske. Vse to je opredeljevanje razredno zavednega delavstva še oteževalo. JSDS pa je kljub temu na področju celjskega okrožja razvila kar živahno dejavnost in njen vpliv na delavstvo ni bil ravno majhen. Nacionalno vprašanje in odnosi med nemškimi in slovenskimi socialnimi demokrati v Šaleški dolini ostaja ena izmed nalog za v bodoče. (7)

Velenjski socialdemokrat Marn je bil v tem obdobju vsekakor eden najvidnejših socialdemokratov na slovenskem Štajerskem. Tudi v kasnejših letih se večkrat pojavlja kot

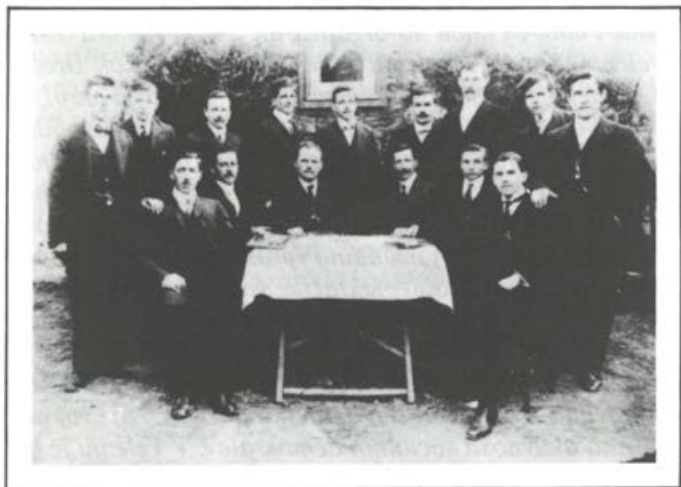
delegat celjskega okrožja socialdemokratske stranke. Po letu 1909 pa se vedno bolj uveljavlja tudi Ferdo Valenčak iz Pesja. Na ustanovni konferenci deželne organizacije JSDS za Štajersko 28. marca 1909 v Celju, je bil Ferdo Valenčak izvoljen v predsedstvo konference. Po koncu konference sta bila velenjska delegata N. Marn in Ferdinand Valenčak izvoljena v kontrolni organ odbora deželne organizacije. Ferdinand Valenčak je bil v obdobju do leta 1920 najvidnejši socialdemokrat v Šaleški dolini. Njegovo delovanje je bilo proti koncu tega obdobja vedno bolj izrazito desno usmerjeno, še zlasti se je to izkazalo na kongresu Saveza Rudarskih radnika Jugoslavije v Slavonskem Brodu leta 1920. (8)

Delavska zborovanja v Šaleški dolini

Prvo delavsko zborovanje v Šaleški dolini o katerem so znani podatki, je bilo 26. junija 1892 v Šoštanju v hotelu Pri Kroni. Podoben shod so organizirali 24. novembra 1894 v Velenju. Shoda v Velenju se je udeležil tudi Rok Drofenik, eden najvidnejših socialdemokratov celjskega okrožja. O shodu delavcev v Velenju poroča tudi Slovenski gospodar 14.5.1896, ko pravi: »Socialni demokrati so imeli v nedeljo v Velenju javni ljudski shod. Največ je bilo Lappovih premogokopov. Slovenski domoljubi, na delo!«. Tudi iz tega članka se vidi, da je bilo nacionalno vprašanje res kamen spotike v delovanju socialdemokratske stranke. Vpliv stranke med delavci, je ravno zaradi tega bil manjši, kot bi lahko bil. Klerikalci pa so ta trenja spretno izkoriščali v svojo korist. Kmalu po tem shodu, so v Velenju pričeli klerikalci ustanavljati svoje katoliško delavsko društvo, kot svoj odgovor na aktivnosti socialnih demokratov. V Velenju je bil naslednji znani shod JSDS leta 1897, ko so se delavci zbrali pri Raku. Shod je vodil Filip Ropas iz Štor. Johann Schauzer je na okrožni konferenci 20. novembra 1898 v

Celju, v poročilu o organiziranosti stranke, omenil tudi dva strankina shoda v Šoštanju leta 1898, od katerih je bil eden prepovedan.

Naslednji veliki shod delavcev v Šoštanju je bil 2. februarja 1899, ko mu je predsedoval Johann Šavcer (Schauzer), zapisnikar pa je bil kmet Karel Breznik. Glavni govornik je bil velenjski socialdemokrat Marn, o položaju učiteljev je govoril tudi Karel Breznik. Na shodu so udrihali zlasti čez klerikalce, »češ, da ljudstvo v temoti zadržujejo«. Rečeno je bilo tudi, da bo v bližnji prihodnosti v Šoštanju in okolici še več podobnih shodov. Res je bil naslednji shod v Šoštanju že 26.3.1899, na katerem je ob svoji študijski turneji govoril tudi Etbin Kristan. Na shodu je v slovenskem in nemškem jeziku govoril o političnem in socialnem položaju delavstva. 12. maja 1906 je bil v Pesju v gostilni Deberšek shod rudarjev na katerem je govoril socialdemokrat Melhior Čobal iz Zagorja.

Eno najstarejših socialističnih društev v Šoštanju

Do leta 1908 poročil o podobnih shodih v Šaleški dolini. 9. avgusta 1908 se zopet omenja shod v Velenju, na katerem je predaval Anton Kristan o socialni zaščiti, delavski zakonodaji in konzumnih društvih. Shod v Šoštanju leta 1912, na katerem je govoril Drobnič iz Ptuja, so organizirali zaradi slabe organiziranosti delavcev v Šoštanju. Kot je poudaril Drobnič je v Šoštanju več kot 250 delavcev, ki imajo izredno nizke mezde. To velja še zlasti za Vošnjakovo usnjarno, v kateri so te mezde najmanjše. Zlasti škodljivo je za delavce, da se njihova delavska moč cepi v različnih organizacijah. Po koncu Drobničevega govora je precej delavcev pristopilo k delavski organizaciji, vendar so bili to verjetno le začasni člani, saj so se že čez slab mesec čuli glasovi o neorganiziranosti delavcev. (9)

Praznovanja 1. maja v Šaleški dolini

Po letu 1889, ko je kongres 2. internacionale v Parizu sklenil, da se 1. maj praznuje kot delavski praznik, je tudi avstrijska socialdemokratska stranka pričela organizirati proslavljanje 1. maja. V poročilu o delovanju socialdemokratske stranke na drugi štajerski deželni konferenci leta 1894 je Hans Resel poročal tudi o praznovanju 1. maja med delavci v Velenju. To je hkrati tudi prvo poročilo o praznovanju 1. maja med delavci v Šaleški dolini. Leta 1897 je od 163 zaposlenih v velenjskem premogovniku dobilo 142 rudarjev prosto ves dan, štirje pa pol dneva. Vendar je bil 1. maj prost le zaradi tega, ker so zaradi slabe prodaje premoga delali samo tri dni v tednu in je prvi maj padel ravno na prost dan. Praznovanja prvega maja leta 1898 v Velenju ni bilo, zato pa je vodilni velenjski socialdemokrat Marn govoril na shodu delavcev v Celju. V slovenščini je govoril o zahtevah delavcev, to je o osemurnem delavniku in ukinitvi otroškega in ženskega dela ter o uvedbi starostnega in invalidskega zavarovanja.

Naslednje poročilo o praznovanju 1. maja v Velenju imamo iz leta 1901, ko je dobilo prosto 190 od 202 premogarjev Lappovega premogovnika. Premogarji so imeli prosto samo zaradi tega, ker je bil v Velenju letni sejem. Zaradi letnega sejma so imeli premogarji v Velenju prosto tudi leta 1902 in leta 1903. Leta 1906 je praznovalo 1. maj 210 od 222 zaposlenih premogarjev velenjskega premogovnika. Premogarjem je lastnik premogovnika Daniel von Lapp dal ves dan prosto, vendar spet le zaradi sejma, ki je bil ta dan v Velenju. Premogarjem je tako omogočil opraviti različne nakupe. V Velenju izgredev ni bilo, kar je bilo po besedah okrajnega glavarja pričakovati, saj so bili skoraj vsi premogarji poročeni in družinski očetje, torej v skrbeh za službo. Iz tega leta imamo tudi prvo poročilo o praznovanju 1. maja v Šoštanju in sicer so praznovali delavci Lampretove mizarske delavnice iz Šoštanja. Lampret je dal pol dneva prosto dvanajstim stavbnim mizarjem svoje delavnice. Tudi v kasnejših letih so premogarji velenjskega premogovnika imeli prvega maja dela prosti dan. Tako imamo podatke iz let 1912, 1913 in leta 1914, ko so delavci organizirali tudi prvomajske shode. Poročil o praznovanju 1. maja v Šoštanju, razen praznovanja Lampretovih delavcev leta 1906, ni. Po letu 1908 se v podatkih okrajnega glavarstva Slovenj Gradec med večjimi podjetji, kjer delavci niso smeli praznovati 1. maja, omenja tudi Vošnjakova tovarna usnja v Šoštanju. (10)

Stavke v Šaleški dolini do leta 1914

Z ustanovitvijo delavske stanke v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, se je delavsko gibanje začelo močneje razvijati. Zlasti pospešeno delovanje zasledimo v krajih, kjer je bila industrija močneje razvita. Ena izmed oblik delavskega boja je bilo tudi stavkovno gibanje, ki je bilo v začetku spontano, polagoma pa je prišlo do organiziranega

in zavestnega nastopa delavcev, s podporo stranke in nastopajočih sindikatov. Tudi med premogarji velenjskega premogovnika je bilo konec prejšnjega stoletja nekaj stavk, s katerimi so si uspeli vsaj deloma popraviti svoje delovne in življenjske razmere. Med ostalimi delavci v Šaleški dolini v tem času ni bilo stavkovnega gibanja. Vzroke za to lahko iščemo predvsem v hudem pritisku lastnikov podjetij in strahu za lastno eksistenco in eksistenco družinskih članov. To še zlasti velja za delavce Vošnjakove tovarne usnja, kjer vse do leta 1919 ni bilo nobene stavke in kjer je bilo tudi članstvo v delavskih organizacijah izredno skromno.

V prvem velikem stavkovnem valu na Slovenskem, leta 1889 so po nekaterih podatkih stavkali tudi delavci Lappovega premogovnika. (11)

1. januarja 1892 je izbruhnila v slovenskih premogovnikih velika stavka. Premogarji so zahtevali povišanje mezd in skrajšanje delovnika. Stavka se je začela v premogovnikih v Zasavju, najkasneje 15. januarja so pričeli stavkati tudi premogarji v Velenju. V premogovniku je delala le gasilska služba in sicer je bilo na delovnih mestih 21 delavcev. Po 20. januarju je stavka začela pojemati, ker premogarji finančno niso vzdržali. 25. januarja so pričeli z delom tudi premogarji v Zagorju, ki so stavkali najdlje in ena največjih stavk se je končala, ne da bi premogarji uspeli. Kljub neuspehu je bila misel na stavko tudi v naslednjih letih zelo živa, zlasti med posameznimi premogarji. Tako imamo iz leta 1893 in 1894 podatke o odpustu delavcev zaradi hujškanja delavcev za stavko oziroma širjenja socialističnih idej.

Ravno zaradi odpusta enega izmed delavcev in zahteve po zvišanju mezd je leta 1895 v Velenju izbruhnila stavka, ki je trajala od 29. 4. 1895 do 10. 5. 1895 in je zajela okoli 300 premogarjev. Uprava je obe zahtevi premogarjev zavrnila. Na jutranjo delovno izmeno je od 200 prišlo le 19 de-

lavcev, na popoldansko pa od 140 le 21 delavcev. Med stavko sta se v Velenju mudila tudi dva predstavnika graške deželne socialdemokratske organizacije Johann Resel in Edmund Ehrlich ter Slovenca Anton Grablovic in Melhior Čobal, kot zastopnika rudarjev v Koflachu. Po desetih dneh je bila stavka končana. Po nekaterih podatkih naj bi po stavki 30 delavcev odpustili in dva od njih tudi aretirali. Hkrati sta bila opozorjena tudi dva gostilničarja v Pesju, da naj preprečita tajna sestajanja delavcev v njihovih gostilnah. Pesje, kjer je Lapp zgradil kolonije za svoje delavce, je postalo središče delavskega gibanja v Šaleški dolini in to vodilno vlogo obdržalo vse do tridesetih let tega stoletja, ko to vlogo prevzame Šoštanj. (12)

V letih pred 1. svetovno vojno sta bili v Velenju le še dve krajši stavki. Jeseni leta 1907, ko se je zaradi druginje ekonomski položaj premogarjev še bolj poslabšal, so se le-ti ponovno uprli. V svojih zahtevah so zahtevali 15 % povečanje mezd zunanjih in jamskih delavcev, uvedbo osemurnega delovnika tudi za strojnike, zahtevali so odobritev določene količine deputatnega premoga ter stanovanja brez plačevanja stanarine oziroma stanarine v višini največ treh kron mesečno. Lastnik premogovnika Daniel von Lapp je vse zahteve delavcev odbil, vendar so se kljub temu delavci mirno vrnili na delo. Leta 1909 so zaradi nenehne rasti druginje in slabih mezd, delavci velenjskega premogovnika ponovno stavkali. V enodnevni stavki so ob posredovanju Rudarskega urada dosegli povišanje posameznih tarifnih postavk. (13)

Stavka leta 1909 je bila hkrati tudi zadnja stavka med delavci v Šaleški dolini v obdobju do leta 1914. V času 1. svetovne vojne je bil velenjski premogovnik militariziran, vojnodajatveni zakon, ki ga je avstroogrška vlada uveljavila leta 1914, pa je prepovedoval vsakršno delavsko gibanje, ki bi oviralo potek proizvodnje. Delavci so bili popolnoma podrejeni vojaški oblasti. To je povzročilo velik upad članstva v rudarskem sindikatu, ki je imel v celotni

Sloveniji le še 400 članov. Delavsko gibanje se je takoj po končani vojni nadaljevalo in se je še zlasti razmahnilo, ko so svoj vpliv med delavci razširili tudi komunisti.

Industrija in obrt v Šaleški dolini med obema vojnama

Šaleška dolina je v obdobju med letoma 1918 in 1941 doživela močan demografski in gospodarski razmah, ki je bil očiten zlasti v dvajsetih letih ter spet neposredno pred začetkom 2. svetovne vojne. Nekateri statistični podatki celo kažejo, da je v tem obdobju od kmetijstva živelo le še 50 % prebivalstva. Neagrarno gospodarstvo sta predstavljala predvsem rudnik lignita Velenje s termoelektrarno in šoštanjska tovarna usnja.

V premogovništvu Slovenije med obema vojnama so dominirali premogovniki Trboveljske premogokopne družbe (TPD), tretji po pomenu in moči pa je bil Državni rudnik Velenje, ki je bil že od leta 1914 v lasti državnega erarja. Leta 1919 je zaposloval okoli 700 delavcev ter 9 nameščencev. Spadal je v sklop državnih rudarskih podjetij, ki so imela svojo generalno direkcijo v Sarajevu. Leta 1919 so velenjski premogarji nakopali 141.000 ton premoga, 1922 leta pa že 200.000 ton. Po tem letu je proizvodnja pričela upadati in se je šele po letu 1937 zopet dvignila na 100.000 ton. Vzroki za upad proizvodnje velenjskega premogovnika, ki so ga med leti 1928 – 1934 modernizirali, je v zvezi s splošno gospodarsko krizo v stari Jugoslaviji. Velenjski premogonik je še zlasti prizadela odpoved naročila državnih železnic. Leta 1929 so pri premogovniku zgradili tudi termoelektrarno, ki je postala najpomembnejši potrošnik velenjskega lignita. Kljub temu se položaj velenjskega premogovnika ni bistveno izboljšal. V času krize so morali zmanjševati število premogarjev, ker je premogovnik obratoval le po nekaj dni v tednu. Leta 1931 je bilo v premogovniku zaposlenih 559 delavcev, leta 1935 pa le še 309.

Po letu 1939 se je število delavcev zopet povečalo, tako, da je bilo leta 1940 zaposleno v premogovniku že 576 delavcev. Kot že rečeno je bila po letu 1929 glavni odjemalec velenjskega premoga termoelektrarna, ki je bila prav tako last državnega erarja in upravno povezana z velenjskim premogovnikom. Velenjska elektrarna je imela pomembno vlogo pri elektrifikaciji Dravske banovine. V termoelektrarni je bilo leta 1938 zaposleno 33 delavcev, ki so imeli nekaj višji zaslužek kot delavci v premogovniku. Kvalificiran premogar je zaslužil na dnino približno 38 dinarjev, kvalificiran delavec v termoelektrarni pa okoli 42 dinarjev na dnino. (14)

V Šoštanju je bilo največje industrijsko podjetje tovarna usnja, ki je bila v lasti Franza Woschnagga in njegovih sinov. Usnjarna je bila med večjimi v Jugoslaviji in je slovela po kvalitetnih izdelkih tako doma kot v tujini. Največjo proizvodnjo je dosegla leta 1929, ko je zaposlovala okoli 400 delavcev. V tridesetih letih, v času gospodarske krize, je bilo v tovarni zaposlenih 274 delavcev, 34 delavk in 19 uradnikov. Leta 1939 je bilo v tovarni zopet zaposleno 351 delavcev in nameščencev. med zaposlenimi je bilo tudi 56 žensk. Glavni odjemalec šoštanjskega usnja je bila država oziroma vojska. V letih pred 2. svetovno vojno so izvažali razmeroma malo usnja, čeprav so imeli svoja zastopstva v skoraj večini evropskih držav. Plače delavcev v Woschnagovi tovarni usnja so bile izredno nizke. Večina delavcev je leta 1939 zaslužila od 24 do 36 dinarjev na dnino. Lastniki tovarne so se šteli za Nemce in vsa vodilna mesta v tovarni so imeli v rokah Nemci, ki pa so z izjemo enega, vsi bili jugoslovanski državljani.

Med ostala podjetja v dolini moramo šteti še žagarska in druga lesno-predelovalna podjetja. Najpomembnejša so imeli v svojih rokah člani Švabsko – nemške kulturne zveze. Vleposestnik in lesni trgovec Hermann Goll je v svojem obratu v Velenju pripravljaj razne vrste lesa in izdeloval zaboje. Goll, ki je zaposloval okoli 50 delavcev, je sicer

navajal, da je jugoslovanski državlján, a se je štel za Nemca. V Pesju je lesno – predelovalni obrat razvil Ivan Detiček, Slovenec, ki pa je bil aktiven kulturbundovec. Leta 1940 je bilo pri njem zaposleno okoli 20 ljudi. Parne žage sta v Šoštanju imela Matko Zalar ter tvrdka Hauke in Stroinigg. Lastnika parne žage in tovarne sodov Hubert Hauke in Anton Stroinigg sta bila Nemca, Stroinigg je imel tudi nemško državljanstvo. Izdelovali so lesno embalažo, sodčke za cement in prstene barve. Največ lesa je podjetje izvozilo v Italijo. Leta 1939 je bilo pri tem podjetju zaposleno 12 ljudi. Hauke je bil tudi solastnik obrtnega podjetja Milan Horvat, žgano slikarstvo Šoštanj, pri katerem je bilo leta 1938 zaposlenih 9 delavcev in vajencev. Leta 1935 je v Šoštanju inž. Ivan Žmauc osnoval obrat za proizvodnjo lesne volne. Žmauc, ki je bil po rodu z Ljubnega se je prav tako kot njegov brat Rudolf, ki je vodil tovarno, štel za Nemca. Leta 1939 je Žmaucevo podjetje zaposlovalo 13 delavcev in delavk. Omeniti je potrebno še Rajšterjevo tovarno kanditov in hranil, Volkovo barvarno in kemično čistilnico ter obrat Agrarija, ki je leta 1926 prenehal obratovati. Poleg tega je v Šoštanju in Velenju delovala še cela vrsta manjših obrtnikov. Tako je bilo v Šoštanju kar 8 krojačev, 14 čevljarjev, 2 klobučarja, po 2 zidarja in urarja, 4 mizarji, 2 ključavničarja, 3 kolarji, 4 kovači, 3 sedlarji, 4 mesarji, 3 peki, mlinar, prevoznik, mehanik, klepar, itd. Poleg tega je bilo v Šoštanju 15 gostilničarjev, 14 trgovcev in 3 branjevci. Vsi ti obrtniki so seveda zaposlovali precej pomočnikov in vajencev. Pri podjetjih v Šaleški dolini je potrebno omeniti tudi zdravilišče v Topolšici, ki je leta 1922 prišlo pod državno upravo. (15)

V Šaleški dolini so bila med obema vojnama tri pomembna podjetja, ki so bila v državni lasti: velenjski premogovnik, termoelektrarna in zdravilišče v Topolšici. V teh podjetjih organizirane nacistične dejavnosti ni mogoče zaslediti, ker na vodilnih položajih ni bilo Nemcev, oziroma Slovencev, ki bi se šteli za Nemce. Drugačen je bil položaj v šoštanjski tovarni usnja ter v lesno predelovalnih obratih, kjer

so vodilno vlogo imeli ravno Nemci oziroma nemčurji. Nemci in nemčurji so imeli pozicije tudi v trgovini, obrti in maloštevilni veleposesti. Ta koncentracija privatnega kapitala v nemških rokah je v kasnejših letih pomenila dobro podlago za delovanje hitlerjevske pete kolone v Šaleški dolini.

Članstvo delavcev v strokovnih in sindikalnih organizacijah

Načelstvo Unije rudarjev avstrijskih je na svoji seji 22. in 23. januarja 1919 sklenilo, da s 1. decembrom preteklega leta postanejo vsi njeni člani iz trboveljskega okrožja (kamor so spadali tudi velenjski premogarji) člani Unije slovenskih rudarjev (USR). V velenjskem premogovniku je bilo 405 premogarjev članov Unije. 23. februarja 1919 so svojo strokovno organizacijo ustanovili tudi usnjarski delavci. To je bilo Osrednje društvo usnjarjev in sorodnih strok na slovenskem ozemlju. Vse strokovne organizacije poglavitnih delavskih panog so se spomladi leta 1919 vključile v Zvezo delavskih društev (ZZD). Junija istega leta pa so namesto ZZD ustanovili Strokovno komisijo za Slovenijo (SK), ki se je kmalu pričela pogajati o združitvi v Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije (CDSSJ), kamor se je vsaj formalno vključila šele 1. aprila 1920.

Na ustanovitvenem kongresu Saveza rudarskih radnika Jugoslavije – Zveze rudarskih delavcev Jugoslavije (ZRDJ), v Slavonskem Brodu maja 1920 je od slovenskih delegatov sodeloval tudi Ferdinand Valenčak iz Velenja. Kljub nasprotovanju slovenskih delegatov so sprejeli pravila ZRDJ in v nadzornem odboru rezervirali sedem mest za predstavnike Unije slovenskih rudarjev. Kongres je neposredno povabil slovenske rudarje na združenje v ZRDJ. Pokrajinsko vodstvo Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), ki je bila

ustanovljena 11. aprila 1920 v Ljubljani, je takoj nato pričela z organizacijo shodov v podporo zedinjenja in za obsojbo ravnanja socialdemokratskih funkcionarjev Unije v Slavonskem Brodu.

Vidno znamenje, da komunistične ideje vedno bolj prodirajo med slovensko delavstvo, je bila odločilna zmaga levičarske liste na konferenci JSDS za Ljubljano in okolico 4. januarja 1920. Zaupniški zbor te organizacije je nato od izvrševalnega odbora JSDS zahteval takojšnjo prekinitev ministerialistične politike in sklicanje izrednega zbora JSDS. To zahtevo so utemeljevali posebej z dejstvom, da je deželna vlada porabila vsako priložnost za pošiljanje vojaških oddelkov v Trbovlje, Zagorje, Velenje in Kočevje, če so nastala med delavstvom mezdna gibanja. Jeseni 1920 je potekal oster boj med komunisti in socialdemokrati za prevlado v slovenskem razrednem strokovnem gibanju, še zlasti v rudarskih in železničarskih organizacijah. Septembra 1920 so socialni demokrati izgubili v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku večino svojih članov, v Kočevju, Rajhenburgu (danes Brestanica), Velenju, Zabukovici in Hudi jami pri Laškem pa so obdržali v svojih organizacijah še nekaj članov. Tedaj je bilo v podružnicah ZRDJ na Slovenskem že preko 10.000 članov, Unija pa ni uspela obdržati niti 1000 rudarjev. Strokovna komisija je deklarativno pritrdjevala levičarjem, a v praksi izvajala tisto, kar je odgovarjalo njenim reformističnim ciljem, zato je bila 14. decembra 1920 izključena iz CDSSJ, ki je ustanovila pokrajinski sindikalni svet CDSSJ za Slovenijo. SK je največje udarce doživela prav v najmočnejših osrednjih društvih, ki so združevala najbolj prekaljeno industrijsko delavstvo. Tudi če upoštevamo le tiste najmočnejše strokovne organizacije, ki so se tudi dejansko vključile v državne strokovne zveze CDSSJ, to je rudarske, železničarske in stavbinske, lahko ugotovimo da so bile jeseni 1920 v slovenskem strokovnem gibanju že najmočnejše komunistične strokovne organizacije. Zaradi velikega mezdnega gibanja v Sloveniji in Bosni decembra 1920 je vlada z Obznano zadala hud udarec

KPJ in CDSSJ. V teku leta 1921 so bile razpuščene vse organizacije CDSSJ in kot zadnja septembra 1921 tudi ZRDJ. Že februarja 1922 pa je Pokrajinska uprava za Slovenijo potrdila pravila nove sindikalne organizacije rudarjev Zveze rudarskih delavcev Slovenije (ZRDS). Svojo podružnico je ZRDS imela tudi v premogovniku Velenje. Na prvem kongresu neodvisnih strokovnih organizacij rudarjev na Slovenskem v Trbovljah, 19. novembra 1922 je kot delegat sodeloval tudi Lovro Berložnik iz Velenja. V poročilu na kongresu je navedel, da je podružnica ZRDS v Velenju organizirala 7 shodov, izvedla 2 intervenciji ter 1 mezдно gibanje. Berložnik je bil izvoljen tudi v centralno vodstvo ZRDS.

10. decembra 1922 so se vse strokovne organizacije na Slovenskem združile v Zvezo neodvisnih strokovnih organizacij za Slovenijo (ZNSOS), kar je bil pomemben pogoj za njihovo tesnejšo medsebojno povezanost in hitrejši razvoj. Ustanovnega zbora se je kot delegat udeležil tudi Lovro Berložnik. Ko je bila KPJ potisnjena v ilegalo, so ji bile neodvisne strokovne organizacije najpomembnejše legalno oporišče pri izpolnjevanju njenih nalog, vse do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ), leta 1923. Tudi velenjski premogarji so ustanovili podružnico NDSJ. Neodvisne strokovne organizacije na Slovenskem pa so tudi po ustanovitvi pokrajinske organizacije NDSJ ostale najbolj množično partijsko oporišče. 12. julija 1924 so oblasti s tako imenovano »malo Obznano« prepovedale delovanje Neodvisnih sindikatov in Neodvisne delavske stranke Jugoslavije. S tem so oblasti zadale hud udarec revolucionarnemu delavskemu gibanju v Jugoslaviji, KPJ pa je s tem izgubila vse oblike legalnega delovanja. Svojo dejavnost so morali usmeriti v izgradnjo ilegalnih organizacij, vključevati so se začeli tudi v sindikalne organizacije svojih nasprotnikov in skušali njihove člane pridobiti za svoje ideje.

Vladna odredba je obšla USR, ki je lahko nemoteno nadaljevala svoje delo. Tako je v času kongresa Glavnega

radniškega saveza Jugoslavije (GRSJ) – Glavne delavske zveze Jugoslavije, ki je združevala vse socialnodemokratske in centrumaške strokovne organizacije, SK prirejala strokovne shode po važnejših krajih Slovenije, z namenom, da delo kongresa in njegov manifest čim bolj popularizira. Tak shod je bil tudi v Velenju, kjer je govoril Anton Koradej iz Šoštanja in v Šoštanju, kjer je govoril A. Svetek iz Ljubljane. Komunisti so po navodilih pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo stopili v USR. To je pomenilo tudi številčno okrepitev USR, kajti skupaj s komunisti so postali člani USR tudi mnogi bivši člani ZRDS. Hkrati pa je to pomenilo tudi začetek boja za prevlado v sindikatu med socialdemokrati in komunisti. Na 4. rednem občnem zboru USR, ki je bil 22. marca 1925, se je USR preimenovala v Zvezo rudarjev Jugoslavije (ZRJ). Po letu 1926 so si komunisti zagotovili vodilne pozicije v podružnici ZRJ, zato je vodstvo ZRJ odbor ZRJ v Velenju razpustila ter Josipa Polanca, Leopolda Kališnika in Jožeta Lekša iz sindikata izključilo. Podružnica je potem še nekaj časa delovala, a so iz nje izključili vse levičarje in njihove simpatizerje. Po občnem zboru 15. maja 1927 je ZRJ štela le še 5 članov, zato so jo nekateri imenovali kar »podružnica Valenčak« in to v bistvu pomeni konec ZRJ kot predstavnice premogarjev v Velenju.

Pomembna oblika delovanja komunistov v tem obdobju, je bilo delovanje v okviru delavsko kulturno prosvetnih društev Svobode. Svoboda v Soštanju je nastala že leta 1919, v Velenju oziroma Pesju pa leta 1924. Svoboda v Pesju je bila pod močnim vplivom komunistov, ki so bili hkrati njeni vodilni člani.

Omeniti je potrebno tudi to, da je bilo nekaj premogarjev članov Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ), ki je bila v Velenju ustanovljena maja 1919. Njen predsednik je bil Vekoslav Zajc, zaposlen na velenjskem premogovniku. JSZ je za uspešnejšo razširitev mreže svojih organizacij ustanavljala tudi agitacijska okrožja, ki se za obdobje do konca

*Sestanek komunistov
okrožja Sever na Uršlji
gori leta 1928*

leta 1920 omenja tudi v Velenju (za Šaleško, Mislinjsko in Savinjsko dolino). Vpliv JSZ med velenjskimi premo-garji pa je bil glede na vpliv URS in ZRDS zelo majhen. JSZ je zavračala načelo nepomirljivega razrednega boja, njena glavna naloga je bila »vzgajati člane in skrbeti za izboljšanje njihovih službenih in gospodarskih razmer na temelju krščansko-socialnih načel«. Spomladi leta 1922 je bila v Velenju ustanovljena tudi Strokovna zveza rudarjev (SZR), ki je s precejšnjo avtonomijo delovala v okviru JSZ. (16)

Mezdna in stavkovna gibanja v Šaleški dolini po 1. svetovni vojni ter začetki širjenja komunističnih idej

Splošno revolucionarno vzdušje v prvih letih kraljevine SHS je močno vplivalo tudi na delavce v Šaleški dolini, še zlasti na velenjske premogarje. Že februarja 1919 so velenjski

premogarji uspeli izbojevati enkratne nabavne prispevke, ki naj bi delavcem omogočili večje nakupe (ozimnica, kurjava, obleko), ki jih z rednimi prejemki niso zmogli. V začetku maja so z uspehom končali svoje mezдно gibanje tudi šoštanjski usnjarji. Organizirano praznovanje 1. maja 1919 je bil prvi pomembnejši odraz revolucionarnega vzdušja med delavci v Šaleški dolini. Velenjski premogarji so v organizirani povorki krenili proti Šoštanju. Na čelu kolone so delavci nosili rdeče zastave. V Družmirju so se srečali s podobno kolono, ki je krenila iz Šoštanja proti Velenju. Obe koloni sta nato združeni krenili proti Šoštanju, kjer je bilo veliko zborovanje. Iz Šoštanja so zborovanci krenili v Pesje in nato do rudarskega doma, kjer se je praznovanje zaključilo. Tega pohoda in zborovanja so se udeležili tudi številni kmetje z vozovi.

V Velenju je 7. maja 1919 prišlo do nemirov. Zaradi katastrofe na koroški fronti so začeli z ogroženih območij Mežiške, Mislinjske in Šaleške doline seliti urade. Okrajno glavarstvo v Slovenj Gradcu je rudniški upravi v Velenju naročilo naj se umakne in odnese s seboj tudi blagajno. Po poročilu uprave velenjskega premogovnika sta dva uslužbenca odnesla blagajno v kateri je bilo 70.000 K na dom rudniškega blagajnika Skaze. Ko so premogarji za to izvedeli, je med njimi nastalo veliko razburjenje. Okoli 100 premogarjev nočne izmene, oboroženih s krampi in sekirami, je krenilo proti Velenju, kjer so zahtevali svoj denar. Trdili so, da je bil denar pripravljen za izplačilo draginjskih doklad. Denar so blagajniku odvzeli in se z njim odpravili v bližnji gozd, kjer so si ga razdelili. Ob vrnitvi v premogovnik so s seboj odpeljali tudi oba uslužbenca. Dva podoficirja, ki sta pri delavcih intervenirala za izpustitev uslužbencev, sta pri tem grozila z orožjem in prišlo je do streljanja. Premogarji so ob tem, po nekaterih izjavah vzklikali: »Živio boljše vizem, dol z vojaštvom«, itd. Pozno popoldne je premogovnik ob streljanju zavzelo vojaštvo, ki je aretiralo okoli 20 premogarjev. Na posredovanje orožnikov, ki so izjavili, da bodo sami vodili nadaljnje preiska-

ve, je vojaštvo prenehalo streljati. Unija slovenskih rudarjev je 9. maja organizirala shod, na katerem so mirili razburjene premogarje. Naslednji dan je rudarski glavar razpravljajal s petimi zaupniki premogarjev in zastopniki Unije o njihovih mezdnih zahtevah. Premogarji so dosegli povišanje mezd na 30 K na dan. Premogarji so zahtevali tudi izpustitev svojih aretiranih tovarišev, ker bo sicer »šel šaht v zrak«. Zanimivo je poročilo rudarskega glavarja, ki je vladi priporočil, »da bi bilo za pomiritev premogarjev treba poslati srbsko vojsko, da naredi red in se vsemu ogne, kar bi kazalo po mnenju delavstva slabost oziroma premoč delavstva. To bi imelo zle posledice za vso Slovenijo.« Deželna vlada je prosila komando dravske divizijske oblasti, da pošlje v Velenje vojaštvo. Dne 11. maja pa je razglasila naglo sodišče v obmejnih glavarstvih Slovenj Gradec, Celje, Maribor in Radovljica, z namenom, da zatire zanje nevarna gibanja in vzpostavi red. Vodja okrajnega glavarstva Slovenj Gradec pa je že naslednji dan obvestil deželno vlado, da premogarji spet delajo, vseh nemirov pa naj bi bil kriv le nesporazum. Delavci so se torej po izpustitvi svojih aretiranih tovarišev in povišanju mezd, 12. maja vrnili na delo.

Razglasitev naglega sodišča je dokaz, da je bila vlada pripravljena uporabiti vsa razpoložljiva sredstva za zatiranje nemirov v industrijskih središčih, kjer so se nenehno krepili izrazi nezadovoljstva zaradi hudega poslabšanja gmotnega položaja. Iz interpelacije socialnodemokratskih poslancev v začasnem narodnem predstavništvu je razvidno, da naj bi oficirji celjskega pešpolka 7. maja aretirali dva premogarja in enega vojaka, ki so peli antidinastično pesem, ter jih brez sodbe ustrelili. Dogodke maja 1919 v Velenju je v župnijski kroniki opisal tudi dekan Ivan Rotner iz Škal pri Velenju. Rotner pravi, da so ga ti dogodki tako vznemirili, da je moral svoj mir poiskati pri župniku v Vojniku. Ta zapis tudi priča, da so bili premogarji in ostali prebivalci te doline maja 1919 zares revolucionarno razpoloženi. V začetku maja 1919 so mezdno gibanje uspešno končali tudi delavci šoštanjske tovarne usnja. (17)

V tem času so se med delavci v Šaleški dolini in še zlasti med velenjskimi premogarji pričele širiti tudi komunistične ideje. Prvi propagator teh idej je bil ključavničar Lovro Berložnik iz Pesja. Berložnik se je kot ruski ujetnik udeležil oktobrske revolucije in se tam navzel komunističnih idej. Po prihodu domov je začel te ideje širiti tudi med svojimi sodelavci. Po vukovarskem kongresu KPJ je bila v Velenju ustanovljena komunistična organizacija. Maloštevilni komunisti so pričeli javno nastopati proti vodji socialnih demokratov v premogovniku Ferdinandu Valenčaku. Za prvo obdobje komunističnega gibanja v Šaleški dolini je značilno, da je bil vpliv komunistov omejen na velenjski premogovnik. Med šoštanjskimi delavci je v tem in še v naslednjem obdobju prevladoval vpliv socialistov. Komunisti so 16. julija in 29. avgusta 1920 v Velenju organizirali dva shoda, na katerih so pozivali delavce, naj se vključijo v njihove vrste.

Za razredno delavsko gibanje na Slovenskem pa je bila še posebej pomembna splošna stavka 20. in 21. junija 1919. V njej se je prvič združilo slovensko delavstvo z delavstvom drugih jugoslovanskih pokrajin, kar je bilo vidni izraz njegovega revolucionarnega razpoloženja. Ta politična stavka je bila dotodaj največja stavka v zgodovini slovenskih delavskih bojov, prav tako pa je bila dotlej največja stavka v jugoslovanskem okviru. Stavka je bila organizirana v znak solidarnosti s Sovjetsko zvezo, oziroma proti tuji vojaški in ekonomski intervenciji proti mladi sovjetski državi in revoluciji na Madžarskem. Časnik Naprej je zapisal, da je stavka tudi protest proti načinu dela pariške mirovne konference in podpora zahtevam za izvajanje priporjenih političnih in socialnih svoboščin v Jugoslaviji. Komanda dravske divizijske oblasti je 19. julija v zvezi s stavko ukazala pripravljenost vseh svojih enot. Okrepila je posadke v Zagorju, Hrastniku in Kamniku ter določila čete za Jesenice, Celje in Velenje. Tudi tokrat se je pokazalo, da je bila oblastem vojska glavno sredstvo za dušitev revolucionarnih akcij. Po poročilu okrajnega glavarja je stavka uspela tudi v Velenju in Šoštanju. (18)

V začetku leta 1920 so začeli velenjski premogarji mezdno gibanje za izboljšanje svojega materialnega položaja. Na pogajanjih z zastopniki lastnika (države), 13. januarja 1920 v deželnem dvorcu v Ljubljani, so bili prisotni naslednji predstavniki premogarjev iz Velenja: Ferdinand Valenčak, Ivan Zalesnik, Baltazar Deberšek, Andrej Martinšek, Anton Fidej, Ivan Jevšenak, Lovrenc Berložnik in Vekoslav Zajc, kot predstavnik JSZ. Valenčak je sicer protestiral proti navzočnosti Zajca, vendar je predsednik razprave ing. Mohor Pirnat odločil, da je Zajc upravičen zastopati interese premogarjev, organiziranih v JSZ. Kot predstavnik USR je na pogajanjih sodeloval tudi Melhior Čobal. Premogarji za vse svoje predloge niso dobili soglasja, nekaterim njihovim zahtevam pa so kljub vsemu ugodili. (19)

Ob generalni stavki leta 1920, ki so jo pričeli železničarji, so se stavki pridružili tudi delavci velenjskega premogokopa, delavci tovarne usnja v Šoštanju in delavci parne žage v Šoštanju. Stavkali so seveda tudi železničarji na progi Celje – Šoštanj – Velenje – Dravograd. Stavkati so pričeli železničarji na velenjski železniški postaji, kjer je bila tudi kurilnica. Zvečer 15. aprila 1920 so se železničarji zbrali v gostilni Wirth in se enoglasno izrekli za pričetek stavke. Stavka se je pričela ob polnoči 15. aprila in je trajala vse do 29. aprila. Najvidnejši voditelj stavke je bil strojevodja Alojz Kampos, ki so ga v času stavke aretirali. Poleg njega so izstopali še strojevodja Josip Razpotnik in Franc Štefančič, sprevodnik Vede, kurjač Zemljič, zavirač Umek in postajni delavec Flis, ki je bil že v času stavke odpuščen z dela. Dne 22. aprila so železničarji za nekaj časa odstavili načelnika postaje Legata in na njegovo mesto postavili uradniškega pripravnika Tratnika. Ko je prišlo do vpoklica železničarjev, vojaških obveznikov od 21. do 28. leta starosti na dvomesečne vojaške vaje, so mnogi železničarji zapustili svoja stanovanja in se zadrževali v okoliških krajih. Občasno so se zbirali na sestankih v okoliških gozdovih. Na sestanku vodje okrajnega glavarstva Slovenj Gradec z

delegati stavkajočih železničarjev, rudarjev in delavcev tovarne usnja, dne 25. aprila, so le-ti izjavili, da bodo nehali stavkati, ko bodo dobili navodilo iz Ljubljane ter da bodo sami skrbeli za red in mir.

Velenjski premogarji so stavkali od 21. do 29. aprila, delavci tovarne usnja v Šoštanju pa od 22. do 27. aprila. Že 20. aprila je ljubljanski inšpektorat železnic kraljevine SHS poročal deželni vladi, da bi obnovev železniškega prometa v Kočevju in Velenju onemogočili tamkajšnji rudarji. Predlagal je tudi, da bi morale železniške naprave v Velenju zasesti vojaštvo. Ravno to je od deželne vlade in komande dravske divizijske oblasti zahteval tudi okrajni glavar v Slovenj Gradcu, ki je zato v Šoštanju in Velenju namestil večje število orožnikov. Orožniške patrulje so nadzorovale železniško progo od Rečice ob Paki do Dravograda. Velenjski premogarji so že prvi dan stavke organizirali zborovanje v Ograjškovem gozdu pri Pesju. Sklenili so, da bodo rekvirirali vprege ter krenili na pomoč stavkajočim v Celje. Do tega pohoda ni prišlo zaradi nasprotovanja večjega števila socialnih demokratov. Delegat JSDS iz Velenja Ferdinand Valenčak je zaprosil vodjo okrajnega glavarstva za navodila glede praznovanja 1. maja, da bo lahko poučil delavstvo. Dr. Janko Brejc je v brzojavnem odgovoru okrajnemu glavarju v Slovenj Gradcu odgovoril, da se prvi maj leta 1920 ne sme praznovati, vse voditelje in govornike je treba aretirati, množico pa razgnati. Iz Velenja so tudi poročali, da je bilo v času stavke iz skladišča velenjskega premogovnika ukradeno večje število kapic za eksploziv.

Dne 27. aprila je promet na progi Celje – Velenje zopet stekel, kljub temu da stavka na velenjski železniški postaji še ni bila končana. Pred obnovitvijo prometa je bilo potrebno odstraniti tudi dve oviri na progi v Penku in v Pesju. Na progi je bilo namreč precej kamenja, prsti in gramoza. Železničarji so se vrnili na delo šele 29. aprila, vse voditelje in ostale izpostavljene železničarje pa so odpustili. Delavci tovarne usnja v Šoštanju so pričeli z delom 27. aprila.

la, delavci parne žage v Šoštanju pa 28. aprila 1920. Zadnji so se poleg železničarjev vrnili na delo velenjski premogarji, dne 29. aprila. Okrajni glavar je v poročilu deželni vladi, dne 29. aprila omenil, »da je v okraju mirno in da vse delavstvo dela.« Stavka v drugi polovici aprila 1920 je bila največja stavka šaleških delavcev v času stare Jugoslavije. Za to stavko je pomembno še zlasti to, da je v njej sodelovala večina delavcev iz Šaleške doline, kajti vse kasnejše stavke so bile omejene na posamezna podjetja. (20)

Mezdno gibanje med delavci velenjskega premogovnika je bilo zelo živahno vse leto 1920. Že 17. aprila 1920 so predstavniki premogarjev Velenja in Zabukovice predložili Osrednjemu uradu montanističnih obratov v Ljubljani mezdne zahteve. Pogajanja, ki jih je vodila URS, so bila 4. junija. Premogarji so uspeli doseči povišanje mezd, povečanje draginjskih doklad ter nove četrletne nabavne prispevke. Zaradi teh uspehov, velenjski premogarji niso sodelovali v stavki slovenskih rudarjev konec leta 1920.

V prvi polovici leta 1921 so se cene ustalile, zato je bilo mezdnih gibanj v tem obdobju precej manj. Proti koncu leta in v začetku leta 1922, pa so se razmere v državi zopet slabšale, zato so se mezdna gibanja med delavci vseh strok zopet okrepila. Dne 7. januarja so bila pogajanja med zaupniki usnjarskega delavstva in odsekom usnjarskih podjetnikov Zveze industrijev, ki je pristal le na 16 % povišanje mezd, odklonil pa je zahtevo, da bi dobili usnjarski delavci tudi dopuste. Zaradi zavrnitve te delavske zahteve je prišlo do krajše stavke usnjarskih delavcev v Woschnaggovi tovarni v Šoštanju. Unija slovenskih rudarjev pa je 27. januarja podpisala z ravnateljstvom TPD (Trboveljske premogokopne družbe) kolektivno pogodbo, s katero so bile zvišane osnovne plače premogarjev za 48 do 65 %. Pogodba je veljala tudi za premogarje v Zabukovici in Velenju. 4. februarja 1923 je ZNSOS v sodelovanju s podružnico ZRDS organizirala v Velenju protestni shod zoper name-ravano ukinitev 8-urnega delavnika. Zbrano delavstvo je

soglasno sprejelo resolucijo, ki so jo poslali pokrajinski upravi za Slovenijo in ministrskemu predsedstvu v Beograd. 25. februarja so organizirali podoben protestni shod proti pravilniku o izvedbi zakona o zaščiti delavcev, ki je stopil v veljavo 14.6.1922.

20. avgusta 1922 so začeli stavkati premogarji TPD v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju ter v Kočevju in Rajhenburgu. Stavka se je končala 28. avgusta s podpisom kolektivne pogodbe, ki je določala zvišanje osnovnih mezd, višino draginjskih doklad ter nabavnih prispevkov. Ta pogodba pa ni veljala samo za TPD, temveč od 11. septembra tudi za državna premogovnika v Zabukovici in Velenju, čeprav se delavci teh dveh premogovnikov stavke niso udeležili. Na povišanja so premogarji v Velenju čakali vse do maja leta 1923. Podružnica ZRDS v Velenju je obljubila premogarjem, da bo storila vse, da bi delavci dobili vse, kar jim je bilo obljubljeno. 15. maja 1923 je bil v Velenju protestni shod, na katerem so obširneje poročali o tem vprašanju. Odločili so se, da ne bodo več trpeli krivic, temveč da bodo stopili v boj za pravice, ki jim pripadajo. Na shodu podružnice ZRDS, 17. junija 1923 v Velenju, so bili tudi predstavniki Unije slovenskih rudarjev. Po pisanju časopisa *Delavec*, naj bi delavce na shodu hujskali proti USSR. 20. julija 1923 je v premogovnikih TPD izbruhnila velika stavka, ki je trajala do 17. septembra 1923. Podružnica ZRDS v Velenju, katere vodstvo je bilo v rokah komunistov, je šesti teden stavke v Trbovljah organizirala solidarnostno stavko, ki pa je trajala le 24 ur. Poziv za solidarnostno stavko sta sestavila Jože Lekš in Jože Lampret iz Šoštanja. Proti stavki so nastopili zlasti bernočevci (socialdemokrati) in na zahtevo premogarjev je odšla tričlanska delegacija k direktorju premogovnika, s katerim se je sporazumela o prekinitvi stavke. ZRDS je bila po stavki precej oslABLJENA, saj je zaradi aretacij in odpustov izgubila veliko svojih članov. V Velenju do odpustov zaradi solidarnostne stavke ni prišlo, zato pa je do odpustov prihajalo zaradi gospodarskih razlogov, saj je proizvodnja premoga vedno bolj upadala.

Novembra 1923 je ZRDS, v sodelovanju s svojimi podružnicami, organizirala protestne shode zoper nasilje v času stavke in po njej. Takšen shod je bil tudi v Velenju, kjer so premogarji sprejeli resolucijo z zahtevami po izvajanju socialne zakonodaje. (21)

Stavke in mezдно gibanje v letu 1923, z viškom v veliki rudarski stavki, so pomenile tudi konec stavkovnega vala po prvi svetovni vojni. S prepovedjo Neodvisnih sindikatov in Neodvisne delavske stranke Jugoslavije so komunisti, ki so v glavnem delovali v okviru obeh, izgubili trdnejšo povezovalno. Premogarji so s prepovedjo ZRDS izgubili sindikalno organizacijo, ki se je aktivno zavzemala za delavske pravice in med njimi širila napredne ideje. Večina premogarjev se je vključila v URS (ki se kasneje preimenuje v ZRJ), v katerem se je vršil ogorčen boj za prevlado med socialdemokrati in komunisti. ZRJ je sredi junija 1925 v Velenju organizirala velik shod na katerem sta govorila Franjo Koren iz Celja in Ferdinand Valenčak. Premogarje sta pozivala k enotnemu nastopanju v enotnih organizacijah. Iz vrst šoštanjskih socialistov je pred parlamentarnimi volitvami, ki so bile februarja 1925, novembra 1924 izšla zahteva za skupni nastop vseh socialistov na volitvah, ki je nalletela na precejšen odmev pri socialističnih organizacijah v Sloveniji. Do sporazuma o skupnem nastopu ni prišlo, v Šoštanju pa se je ob teh volitvah okrepila organizacija socialistične stranke Jugoslavije na račun bernočevcev. Po ustanovitvi ilegalne partijske organizacije v Pesju leta 1926, so si komunisti pridobili večino v vodstvu velenjske podružnice premogarskega sindikata.

Ustanovitev in delovanje prve ilegalne partijske organizacije v Šaleški dolini od leta 1926 do njenega razbitja leta 1930

Prva ilegalna partijska organizacija Komunistične partije Jugoslavije v Šaleški dolini je bila ustanovljena v Pleterškovi gostilni v Pesju spomladi leta 1926. Večina članov ustanovljene partijske celice je bila zaposlena na velenjskem premogovniku. Med njimi ni bilo pravih jamskih delavcev, v njihovih vrstah pa ni bilo tudi nobenega intelektualca. Ustanovnega sestanka v Pleterškovi gostilni so se od velenjskih komunistov udeležili Jože Lekš, Josip Polanc, Tone Ule, Alojz Stropnik in verjetno tudi Leopold Kališnik. Ustanovnega sestanka se je udeležil tudi sekretar partijskega okrožja Sever Lovro Kuhar, ki je imel ilegalno ime Oderuh. V virih je partijska celica označena kot velenjska partijska organizacija, kljub temu da so bili njeni sestanki in njeno središče v Pesju. Za sekretarja celice je bil izbran Jože Lekš, najvidnejši komunist te dobe pa je bil Josip Polanc iz Pesja, ki je imel ilegalno ime Čander. Polanc je bil delavski zaupnik v premogovniku, občinski odbornik in odbornik bratovske skladnice. Polanc je bil aktiven v domačem okolju, postal pa je tudi pomemben funkcionar KPJ. Bil je delegat velenjske partijske organizacije na pokrajinski konferenci, ki je bila decembra 1928 v Jaršah pri Ljubljani. Na IV. partijskem kongresu v Dresdenu, leta 1928 je bil po nekaterih podatkih izvoljen tudi v centralni komite KPJ.

Po izjavi njenega prvega sekretarja Jožeta Lekša je partijska organizacija štela sedem članov in imela veliko simpatizerjev in sodelavcev. Po izjavi Leopolda Kališnika pa naj bi partijska organizacija že leta 1926 štela od 10 do 12 članov (Kališnik je med člane verjetno prišteval tudi nekatere simpatizerje, ki pa niso bili formalno člani KPJ). Med

najtesnejše sodelavce KPJ lahko prištevamo Antona Mravljaka, Ivana Vihra, Miha in Franca Znoja, Janka Ulriha, Vlada Jana, Tinko Vede in Rudija Korena. Partijska organizacija v Velenju je spadala v okvir partijskega okrožja Sever, ki je delovalo od leta 1926 do leta 1930. Središče tega okrožja je bilo v Guštanju (danes Ravne na Koroškem). Prvi sekretar tega okrožja je bil pisatelj Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, zadnji dve leti pred uničenjem pa Ignac Teršek. Velenjska partijska organizacija je imela pomembno vlogo predvsem pri vzdrževanju partijskih zvez med okrožjem Sever in pokrajinskim vodstvom v Ljubljani. To področje njenega delovanja je bilo še zlasti pomembno po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929. Člani velenjske partijske organizacije so se redno udeleževali tudi vseh pomembnejših sestankov okrožja Sever. Pet ali šest članov se je tako leta 1928 udeležilo sestanka komunistov okrožja Sever na Uršlji gori. Na tem sestanku so obravnavali tudi odprto pismo kominterne. Leta 1928 je prišel na šestmesečno prakso v velenjski premogovnik ing. Jože Hermanko, znani komunist iz Maribora. Takoj po prihodu se je povezal s partijsko organizacijo in poleti 1928, ko je bil Jože Lekš v bolnišnici, dejansko opravljal posle sekretarja organizacije.

Po ustanovitvi velenjske ilegalne organizacije KPJ so njeni člani prevzeli vodilno vlogo v velenjski podružnici ZRJ. Ljubljansko vodstvo je zato razpustilo njen odbor, nato pa so iz nje izključili tudi vse levičarje in njihove simpatizerje. V sestavu ZRJ je tako ostalo le še pet članov in ni mogoče več govoriti o ZRJ kot o predstavnici premogarjev. Komunisti so poslej nastopali kot sindikalna opozicija tudi v širšem okviru na pokrajinskih sindikalnih zborovanjih in v delavskem časopisju. Proglas oziroma letak z naslovom »Za popolno strokovno zedinjenje v Jugoslaviji in za enoten boj vsega delavstva proti reakciji in ofenzivi kapitala« iz časov razkola dekalistov z dne 15. maja 1926 sta poleg vidnih komunistov podpisala tudi Josip Polanc in Jože Lekš. Precej uspeha so imeli komunisti tudi pri šir-

jenju dekalističnega (komunističnega) glasila *Enotnost*, ki je pričelo izhajati avgusta 1926. Dopisnik in kolpolter *Enotnosti* iz Velenja je bil Leopold Kališnik (od 420 izvodov *Enotnosti* jih je v Velenje prihajalo 25). Zelo aktivni so bili komunisti tudi v volilnem boju leta 1927, ko so bile 23. januarja volitve v oblastne skupščine in 11. septembra v narodno skupščino. Sklicevali so shode Delavsko–kmečkega republikanskega bloka za katerega je na skupščinskih volitvah v slovenjgraškem okraju kandidiral Miroslav Pevec, zaposlen na Državnem rudniku Velenje. Pri teh skupščinskih volitvah so komunisti (DKRB) dobili v občinah Velenje, Škale in Šoštanj 124 od 1387 oddanih glasov, socialisti pa so dobili 321 glasov. Člani partijske celice so uspešno delovali tudi v okviru Svobode v Pesju.

3. aprila 1928 so premogarji, zbrani na shodu v hotelu Ivana Raka, poslali upravi državnih rudnikov v Sarajevo spomenico v kateri so zahtevali 50 % zvišanje plač. Odločno so protestirali tudi proti prisilnemu praznovanju delovnih dni (2 do 3 dni v tednu so premogarji morali ostajati doma). Spomenico sta v imenu premogarjev podpisala Valenčak in Saleznik. V odgovoru je uprava vse zahteve premogarjev zavrnila. Premogarji so se zaradi nizkih plač vedno bolj zadolževali v konzumu, ki je bil v upravnem posloplju v bližini premogovnika. Upravnik konzuma je bil Ferdinand Valenčak, ki je sčasoma vso svojo dejavnost skrčil na delovanje v konzumu. Kot že rečeno sta socialdemokratska stranka in podružnica ZRD, zaradi svoje dejavnosti v prejšnjih letih vedno bolj izgubljala pozicije med premogarji. Njuno vlogo v delavskem gibanju pa so vedno bolj prevzemala komunisti.

Po uvedbi šestojanuarske diktature je velenjska komunistična celica delovala še naprej. Ravno v tem obdobju je bila pred njo postavljena pomembna naloga, ki jo je velenjska partijska organizacija uspešno opravila. V začetku leta 1930 je dobil Josip Polanc naročilo, naj velenjski komunisti preskrbijo varno bivališče za skupino komunističnih ilegal-

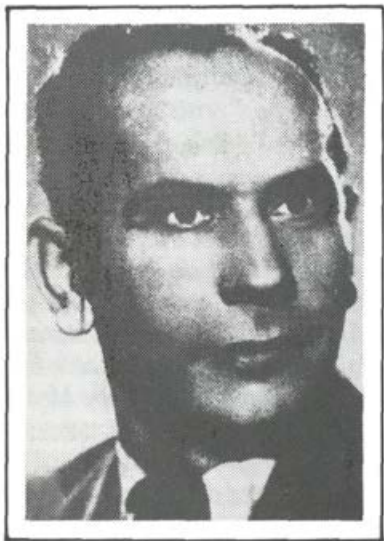
cev. Prvotno so jih nameravali namestiti v hribovski vasici Cirkovce, a so to misel opustili zaradi odročnosti kraja. Odločili so se, da bodo ilegalci stanovali v hiši Marije in Alojza Stropnika v Lokovici. Hiša, ki je bila v dolini, v bližini Pesja in Šoštanja, je bila primerna zaradi vzdrževanja kurirskih zvez. Od 9. marca do 10. maja se je v Stropnikovi hiši zadrževalo nekaj članov centralnega komiteja KPJ. Tu so se krajši ali daljši čas zadrževali komunistični funkcionarji in organizatorji: Žika Pecarski–Ribarac, Krka Stanisavljević, Risto Samardžić–Starić, tehnični sekretar centralnega komiteja KPJ France Klopčič–Tišler, organizacijski sekretar centralnega komiteja KPJ Viktor Koleča–Savič in sodelavec tehničnega aparata centralnega komiteja KPJ Franc Plankl. Prva sta Lokovico zapustila France Klopčič in Franc Plankl, ki sta odšla v Avstrijo, najdlje pa se je tu zadrževal Risto Samardžić, ki je v Lokovico prispel zadnji. Konec marca sta v Pesje prispela ptujska komunista dr. Jože Potrč in Ivan Spolenjak, ki sta se tu sestala s tremi člani centralnega komiteja KPJ. Obravnavali so organizacijo nadomestnega pokrajinskega komiteja (Potrč je bil namreč leta 1929 določen za sekretarja nadomestnega pokrajinskega komiteja KPJ). Samardžić je na nočnem sestanku v Ograjškovem gozdu pri Pesju govoril šaleškim komunistom o pomenu stavk, o delu strokovnih organizacij in o komunističnem gibanju po svetu. Dan po odhodu zadnjega člana CK KPJ iz Lokovice, pa je prišlo do vdora v velenjsko partijsko organizacijo in do njenega razbitja.

Policiji je spomladi leta 1930 uspelo razbiti komunistično organizacijo v Sloveniji. Aretirali so veliko komunistov po vsej Sloveniji. Večina šaleških komunistov je bila aretirana med 11. in 18. majem 1930. Prva sta bila aretirana Josip Polanc in njegova žena Urška, zadnji pa sekretar prve ilegalne partijske organizacije v Šaleški dolini Jože Lekš, ki je bil aretiran šele 21. junija 1930. Šaleški komunisti niso zakrivali vdora v partijsko organizacijo, a so po aretacijah preiskovalcem precej priznali. Še zlasti sta popustila Josip in Urška Polanc, ki sta preiskovalcem priznala

največ. Po nekaterih podatkih, naj bi Urška Polanc v zaporu v Glavnjači doživela živčni zlom. Zaradi tega, obljubljenе nižje kazni in zaradi skrbi za mladoletnega sina, ki je ostal sam v Velenju, je popustila pod pritiski preiskovalcev.

Na protikomunističnem procesu pred državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu je bil Polanc obsojen na eno leto strogega zapor, a je večino kazni do izreka sodbe že prestal v priporu in v preiskovalnem zaporu. Pri sojenju Polancu je sodišče kot olajševalno okoliščino upoštevalo njegovo priznanje. Urška Polanc se je iz bolnišnice v Beogradu vrnila nekaj mesecev za svojim možem. Tone Mravljak je bil v Beogradu obsojen na deset mesecev strogega zapor in je prav tako kot Polanc celotno kazen prestal že pred izrekom obsodbe. Na procesu pred deželnim sodiščem v Ljubljani od 27. aprila do 2. maja, je bil od aretiranih Šalečanov obsojen le Alojz Stropnik na štiri mesece strogega zapor. Alojz Stropnik je bil obsojen še maja 1932 na protikomunističnem procesu pred okrožnim sodiščem v Celju, ker je Vinku Dečku, ki se je novembra 1931 preselil iz Šoštanja v Celje, predal okoli 8 kilogramov komunistične ilegalne literature. Upoštevajoč kazen, ki jo je prisodilo deželno sodišče v Ljubljani, je bil Stropnik obsojen na enotno kazen šest mesecev strogega zapor. Drugi člani velenjske partijske organizacije KPJ Leopold Kališnik, Jože Lekš, Anton Ule in Ivan Viher so bili oproščeni. Oproščen je bil tudi Ivan Sevčnikar, ki je pomagal Tonetu Mravljaku prenašati ilegalno literaturo iz Guštanja v Velenje. Pri sojenju deželno sodišče velik del obtožbe proti šaleškim komunistom, zaradi pomanjkanja dokazov ni upoštevalo. Obtožnici na obeh procesih sta vsebovali v glavnem točne podatke o dejavnosti šaleških komunistov. Večina aretiranih iz Šaleške doline je bila torej na procesih oproščena, ostali pa so bili obsojeni na sorazmerno nizke kazni.

Pokrajinsko vodstvo KPJ za Slovenijo je velenjsko partijsko organizacijo, ki je delovala od leta 1926 do leta 1930, zelo

Martin Mencej, organizator KP v Šoštanju v letih 1934/35

cenilo. O tem priča že dejstvo, da se je v Šaleško dolino zatekel del vodstva KPJ. Spomladi leta 1930, ko je bil v Lokovici del centralnega komiteja KPJ, je Šaleška dolina postala pomembno središče komunistične dejavnosti. Šaleški komunisti so skrbeli za ilegalce, sodelovali so pri organizaciji raznih sestankov, predvsem pa so skrbeli za zveze. Že pred prihodom članov centralnega komiteja KPJ je velenjska partijska organizacija povezovala okrožje Sever in pokrajinsko vodstvo v Ljubljani. Ilegalno komunistično literaturo, ki je prišla iz Avstrije prek kanalov na območju Mežiške doline v Guštanj, so velenjski kurirji prenašali v Pesje in naprej v Vir pri Domžalah in v Ljubljano. Včasih pa so ljubljanski kurirji prevzemali pošto pri Polancu v Pesju. Po prihodu članov centralnega komiteja KPJ v Lokovico so se pomnožile kurirske poti velenjskih komunistov, ki so odnašali pošto in literaturo v Ljubljano, Zagreb, Ptuj in tudi prek meje v Avstrijo. Kurirske poti je opravljal predvsem Tone Mravljak-Lisjak, kurirka je bila tudi Polančeva žena Urša, Miha Stropnik pa je vodil Klopčiča in Plankla do državne meje na Olševi. Večkrat je skupaj z

Mravljakom kurirske poti opravljal tudi Ivan Sevčnikar iz Šaleka. Pošto so dobivali komunistični funkcionarji na naslov Ivana Viherja v Pesje. O pomembnosti partijske organizacije v Šaleški dolini priča tudi ocena Franceta Klopčiča, ki je dejal, da je bila »partijska organizacija v Pesju ena najbolj delovnih in sposobnih v partijski organizaciji Slovenije«. Sekretar partijskega okrožja Sever Lovro Kuhar pa je v prispevku, ki ga je napisal leta 1948, med drugim zapisal tudi tole: »Tudi v Velenju je takrat organizacija propadla. Ta organizacija je bila brez dvoma ena najboljših v okrožju Sever.«

Omeniti je potrebno tudi oceno nepodpisanega avtorja prispevka »Razvoj in borba delavskega razreda v Šaleški dolini«, ki je zapisal, da so se v dvajsetih letih komunisti v Šaleški dolini le težko uveljavljali, ker so vodilni med njimi iskali svoje koristi in da je njihovo zadržanje po aretaciji zelo slabo vplivalo na delavsko mladino. Vir te trditve so vsekakor avtorjevi osebni spomini.

Kljub različnim ocenam in pogledom na delovanje komunistov Šaleške doline v tem obdobju lahko zaključimo, da je bila velenjska partijska organizacija v drugi polovici dvajsetih let zelo pomembna. Komunistično gibanje je bilo sicer omejeno na ozek krog ljudi, v glavnem delavcev velenjskega premogovnika. Po razbitju ilegalne partijske organizacije v letu 1930 in po odsluženi kazni, se večina med njimi ni več udeleževala v komunističnem gibanju, čeprav so se nekateri med njimi že v začetku vstaje leta 1941 vključili v narodnoosvobodilno gibanje. Vse do leta 1934 v Šaleški dolini nato ni bilo organiziranega delovanja komunistov. Po tem letu pa se središče delavskega gibanja prenese iz Velenja oziroma Pesja v Šoštanj. (22)

Delovanje KPJ v letih 1931 do 1934 v Šaleški dolini

Po razbitju prve ilegalne partijske organizacije v Šaleški dolini, je delovanje komunistov za krajši čas zamrlo. Večina aretiranih in obsojenih komunistov se po prestani kazni ni več politično udeleževala, zato svoje ilegalne organizacije niso obnovili. Središče revolucionarnega dela se je počasi, a vztrajno selilo v Šoštanj, kjer je bil po letu 1934 zopet ustanovljen partijski komite za Šaleško dolino. V teh letih torej ne moremo govoriti o organiziranem delovanju komunistov med delavci Šaleške doline. V Šaleški dolini v tem obdobju ni bilo nobene stavke in tudi mezdno gibanje med velenjskimi premogarji je močno oslabelo. Razlog je predvsem v tem, da je premogovnik delal na robu rentabilnosti, potrošnja velenjskega premoga je močno padla, zato so premogarji delali le tri do štiri dni v tednu, mnogi pa so bili zaradi tega tudi odpuščeni z dela. Zaradi stalnega strahu za lastno eksistenco je revolucionarnost premogarjev močno padla.

V letih 1931 do 1932 sta delovala med kmeti in še zlasti med kmečko mladino Jože Lampret in Rudi Koren iz Šoštanja. Lampret je bil sicer bogoslovec, a je bil močno levo usmerjen. Že kot dijak je bil Lampret član socialnega krožka na celjski gimnaziji, kjer so prebirali klasike marksizma. Leta 1923 je poleg Jožeta Lekša organiziral tudi solidarnostno stavko v velenjskem premogovniku. Med študijem bogoslovja v Mariboru je bil prav tako član marksističnega krožka, ki so ga ustanovili mariborski bogoslovci. Skupaj s Korenom, ki je v kasnejših letih postal eden najvidnejših komunistov v dolini, sta delovala s pozicij krščanskega socializma, vendar močno levo usmerjeno. Proti koncu leta 1932 je to gibanje sicer zamrlo, a je kljub vsemu zapustilo nekaj oporišč za kasnejše delovanje komunistov, ko je bila njihova organizacija v Šaleški dolini obnovljena. (23)

Obnova KPJ v Šaleški dolini

V drugi polovici leta 1934 in v začetku leta 1935 je prišlo do obnove partijske organizacije v Šaleški dolini. Ob začetku ponovnega vzpona je postal središče revolucionarnega dela Šoštanj, ki je ostal najvažnejše središče naprednega gibanja v Šaleški dolini vse do začetka 2. svetovne vojne. Drugo središče je še naprej ostalo Pesje. Ponoven vzpon partijskega dela je tesno povezan z Martinom Mencejem, ki je leta 1934 nastopil službo v Šoštanju. Mencej, ki je bil po poklicu učitelj, se je moral zaradi svojega komunističnega prepričanja stalno seliti iz kraja v kraj. Leta 1933 je bil aretiran in je nekaj časa preživel v preiskovalnem zaporu okrožnega sodišča v Ljubljani. Poleg njega je bil v času obnove najbolj aktiven komunist Rudi Koren–Renko, ki je izšel iz vrst krščanskih socialistov. V Pesju je postal glavni organizator obnovljenega revolucionarnega gibanja Janko Ulrih, ki je bil zaposlen v velenjski termoelektrarni, kjer je bil tudi obratni delavski zaupnik. Konec leta 1934 in v začetku leta 1935 je bilo sprejetih v KPJ nekaj novih članov in v kratkem času sta bili v Šoštanju formirani dve partijski celici. V prvi, ki jo je vodil Rudi Koren, sta bila še delavec tovarne usnja Franc Skornšek in trgovec Tone Natek, kmalu pa se ji je pridružil še Viktor Pungartnik. V drugi so bili poleg Menceja še Mica Štravs, učiteljica na meščanski šoli v Šoštanju ter zidar Alojz Stropnik in njegova žena Marija Stropnik. Kmalu je bila formirana še tretja celica in sicer v Pesju, ki jo je vodil Edo Martinšek. Člana celice sta bila še Janko Ulrih in čevljarski pomočnik Pirnik. Leta 1935 je bilo tako v ilegalno delo partijske organizacije vključeno 11 članov.

Spomladi 1935 je bil ustanovljen partijski komite za Šaleško dolino. Sekretar okrožja je postal Martin Mencej, člani pa so bili Rudi Koren–Renko iz Šoštanja, Janko Ulrih iz Pesja, Edo Martinšek iz Prelog in Franc Skornšek iz Gaberk pri Šoštanju. Partijski komite si je za svojo nalogo zadal

predvsem okrepiti partijsko organizacijo z novimi člani in povečati njen vpliv med delavci. Pri pridobivanju novih članov je bil komite kar uspešen, ni pa mu uspelo v svoje vrste privabiti večjega števila delavcev tovarne usnja v Šoštanju in velenjskih premogarjev. Za to obdobje je značilno to, da ni bil član partijske organizacije nihče iz vrst velenjskih premogarjev. Kljub temu je dejavnost komunistov kmalu prišla do izraza tudi med delavci. Večjega vpliva jim ni uspelo dobiti predvsem zaradi hudega pritiska režima in delodajalcev. Uspelo pa jim je pridobiti večje število simpatizerjev in sodelavcev še zlasti med mladimi, ki so v letih pred drugo svetovno vojno postali najpomembnejši segment KPJ v Šaleški dolini. Oblasti so tako že leta 1938 ugotovile, da v Šoštanju in okolici, zlasti v času počitnic, mladi intelektualci intenzivno širijo komunistično propagando. Med mladimi so bili še zlasti aktivni študentje, ki so bili vključeni v skojevsko ali partijsko organizacijo v domačem kraju ali v kraju šolanja. Vsi so delovali v študentskih levičarskih organizacijah v Ljubljani in Zagrebu, kjer jih je največ tudi študiralo ter v domačem kraju. Med temi so bili študentje medicine Blaž Röck-Biba, Dušan Mravljak, Franc Polh, Janko Vrabič in Srečko Puc, študentka farmacije Olga Vrabič, dijak trgovske akademije Božo Mravljak ter študent tehnike Vladimir Jan. V naprednem gibanju Šaleške doline so se udeleževali še nekateri levičarski študentje kot Ivan Platzer, Vlado Weingerl in Jože Hainz. Zelo aktivni so bili tudi levičarski dijaki, med njimi je bil najvidnejši skojevec Karel Destovnik. V Šaleški dolini je zrasla močna organizacija Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ). Skojevec je bilo pred aprilom 1941 več kot članov KPS. Zlasti skojevci so širili revolucionarne ideje v raznih društvih in zanje pridobili veliko mladih. V Šoštanju je nastal levičarski mladinski aktiv, ki je združeval nad 50 mladincev in mladink. Med mladimi sta bila takrat zlasti aktivna komunista Drago Mlakar in Rudi Koren in kasneje tudi Blaž Röck-Biba, ki je deloval zlasti med levičarskimi dijaki. Potrebno je poudariti, da so imeli precej uspeha tudi med

vajenci in pomočniki, ki so delali pri številnih obrtnikih v Šoštanju. Med temi so bili zlasti aktivni Anton Kovač, Jože Novak in Vrhovnik. Sodelovali so pri vseh napisnih, trosilnih in podobnih akcijah, ki jih je pripravljala partijski mestni komite Šoštanj. (24)

Komunisti so delovali v številnih organizacijah in društvih, delovanje nekaterih pa so v celoti usmerjali. Še zlasti je bilo pomembno delovanje komunistov v okviru Vzajemnosti v Šoštanju in Pesju. Vzajemnosti so bile ustanovljene leta 1936, po razpustitvi Svobod julija 1935. V obeh Vzajemnostih je potekalo poleg kulturnega delovanja tudi politično izobraževanje, obe sta širili revolucionarne ideje in delo obeh so usmerjali in vodili komunisti. Vzajemnost v Šoštanju, ki je bila ustanovljena 26. maja 1936, je v kratkem času zbrala nad 100 članov. V njenem okviru so delovali pevski, dramski, tamburaški in izletniški odsek ter knjižnica. Njen predsednik je bil komunist Anton Natek. Že po nekaj mesecih delovanja je oblast šoštanjsko Vzajemnost 9. decembra 1936 razpustila. Del članov se je takoj vključil v delovanje delavsko pevskega društva Cankar, ki je že prej tesno sodelovalo s Svobodo in Vzajemnostjo. Vzajemnost, ki je bila v Pesju prav tako ustanovljena leta 1936, je vse do svoje smrti leta 1940 usmerjal in vodil komunist Janko Ulrih. Zadnji predsednik Vzajemnosti pa je bil Jože Urisek. Vzajemnost v Pesju je prav tako kot v Šoštanju imela tamburaški zbor, pevski zbor članov in mladinski pevski zbor ter svojo knjižnico. Prirejala je zabavne prireditve, igre in izlete, prirejala pa je tudi razne tečaje in gojila tudi športne dejavnosti. V okviru Vzajemnosti je delovala tudi ženska sekcija, ki je bila zelo aktivna. Janko Ulrih je ustanovil tudi pevski kvartet Sraka. Dvakrat na teden so bili v okviru Vzajemnosti študijski sestanki na katerih so proučevali marksistično oziroma partijsko literaturo. Kulturne in športne prireditve Vzajemnosti so služile tudi za povezovanje z revolucionarji iz bližnjih delavskih središč. Tako sta Mica Štravs in Martin Mencej odhajala predavat v Zabukovico in Guštanj. Že pred ustanovitvijo Vzajemnosti v

Pesju je tu delovalo glasbeno društvo Zarja, ki ga je oblast zaradi komunističnih tendenc razpustila. Pevovodja pevskega odseka Zarje je bil Janko Ulrih. V Šoštanju pa je delavsko glasbeno društvo Zarja delovalo že od leta 1925.

Komunisti v Šoštanju so vplivali tudi na delovanje drugih društev in organizacij. Komunisti so vplivali na delovanje šoštanjske podružnice Ciril–Metodijskega društva (CMD), ki je vključevalo predvsem domače izobražence. Od leta 1938 je bil njen predsednik dr. Jože Goričar. Komunisti so delovali tudi v okviru šoštanjske strelske družine in aerokluba Naša krila. Najmočnejše pozicije pa so si komunisti zagotovili v šoštanjskem sokolskem društvu, ki je bilo v Šoštanju zelo pomembno. V okviru Sokola je delovalo veliko število skojevcev in komunistov, ki so velik del članstva, zlasti mlajšega, uspeli pridobiti na svojo stran. V okviru teh društev so komunisti prirejali sestanke in s člani društev prebirali marksistično literaturo. Komunisti so se povezali tudi s člani Društva kmečkih fantov in deklet ter delovali celo v okviru krajeвне skupine Narodne odbrane. Na društva v Velenju pa komunisti niso imeli nobenega vpliva. (25)

Stavkovno gibanje v Šoštanju leta 1935

Obnovljena aktivnost komunistov je kmalu prišla do izraza tudi med delavci. Komunisti so bili namreč pobudniki dveh stavk v Šaleški dolini v letu 1935. Stavkali so delavci Woschnaggove tovarne usnja v Šoštanju in sezonski delavci, ki so bili zaposleni pri gradnji ceste Šoštanj – Šentvid – Črna. Glavni organizator stavke graditeljev ceste je bil komunist Drago Mlakar, dijak srednje tehnične šole, ki se je v počitnicah zaposlil pri gradnji banovinske ceste. Okoli 80 delavcev je avgusta 1935 nekaj dni stavkalo in doseglo, da je delodajalec ugodil njihovim zahtevam.

V Woschnaggovi tovarni usnja v Šoštanju se je mezdno gibanje pričelo že pred julijem 1935. Delavci, ki so delali v zares težavnih razmerah, so bili za svoje delo izredno slabo plačani. Delavci so zahtevali 15 % povišanje plač in 50 % povišanje mezd za nadurno delo ter sklenitev kolektivne pogodbe. Uprava je vse zahteve delavcev zavrnila, pristala ni niti na to, da bi obstoječe stanje priznala s kolektivno pogodbo. Sekretar komiteja KPS za Šaleško dolino Martin Mencej je pred stavko sestavil besedilo za letak, ki naj bi javnost pripravil na stavko. Letak, ki so ga natisnili v Ljubljani, je v Šoštanj prinesel brat Fedorja Kovačiča. Zaradi letakov, ki so jih takoj pričeli razpečevati po Šoštanju, je imel Martin Mencej nekaj težav z orožniki. Tudi lastnik tovarne Woschnagg je zaslutil, da za vsebino teh letakov stoji Martin Mencej. Želel se je z njim pogovoriti, a ga je Mencej zavrnil in na pogovor ni pristal. Woschnagg je pri banski upravi celo zahteval premestitev Menceja iz Šaleške doline.

Okoli 300 delavcev tovarne usnja, je 6. julija 1935 pričelo stavkati. Stavko je uprava tovarne hotela zadušiti s stavkokazi, a jim to ni uspelo. Stavkokazom je s hrano pomagal celo velenjski Nemec Herman Goll. Stavkajočim delavcem in njihovim družinam pa so pomagali okoliški kmetje in obrtniki, delavska in kmečka mladina, proti stavkokazom so nastopili dijaki in študentje. Kmetje iz okoliških vasi, so z vozovi vozili v Šoštanj hrano, kjer so celo uredili javno kuhinjo za stavkajoče in člane njihovih družin. Šoštanjski komunist Anton Natek, ki je bil lastnik manjše trgovine, je dal družinam stavkajočih zastonj na razpolago blago iz svoje trgovine, saj so bili le-ti brez vsakih finančnih sredstev. Ostali trgovci v Šoštanju pa so v znak solidarnosti s stavkajočimi za en dan zaprli vse trgovine. Ob tej stavki lahko z gotovostjo trdimo, da se je s stavkajočimi solidarizirala in jim tudi pomagala, večina prebivalcev Šaleške doline. Zanimiva so tudi poročila o stavki v slovenskih časnikih te dobe, ki stavko podpirajo ne glede na svoje politično prepričanje oziroma interese stranke, ki so jo zastopali.

Pogajanja med predstavniki delavcev in upravo podjetja so se pričela 9. julija 1935 na zahtevo banske uprave in se končala s kompromisom. Sporazum so podpisali predstavniki delavcev, podjetja, banske uprave, delavske zbornice ter okrajni načelnik. Uprava se je zavezala, da bo v času enega meseca uredila delovne pogoje in plače z delovno pogodbo ter da bo točno izvajala določila zakona o zaščiti delavcev, zlasti glede plačevanja nadurnega dela s 50 % povišanjem. Obvezala se je tudi, da bo spoštovala določbe o delavskih zaupnikih ter da bo upoštevala določila obrtnega zakona. Podjetje je obljubilo, da ne bo izvajalo represalij nad delavci ter da bo vse sprejelo nazaj na njihova delovna mesta. Na zborovanju ob koncu stavke so delavci sklenili, da bodo ponovno stavkali, če bo podjetje kakorkoli in kdajkoli kršilo obveznosti, ki jih je sprejelo. 11. julija 1935 so delavci prenehali stavkati in se vrnili na delo. Stavka se je tako končala z delnim uspehom za delavce.

Dne 22. februarja 1936 pa je uprava podjetja začasno ustavila obratovanje ter odpustila 300 delavcev. Uprava se je za ta korak odločila zaradi težav usnjarske industrije, predvsem pa se je hotela s tem ukrepom znebiti vseh revolucionarnih in zavednih delavcev. Ko je v začetku marca tovarna zopet pričela obratovati, ni bil od zavednih in revolucionarnih delavcev, nihče sprejet na delo. Tako so bili odpušteni tudi vsi voditelji stavke, ki so bili Pirečnik Ivan, Koradej, Skornšek Franc in Gorjanc. Za sprejem na delo so morali usnjarji celo dobiti potrdilo šoštanjskega župnika Grila, ki je bil znan nasprotnik komunistov, o svoji politični neoporečnosti. V tovarni usnja so tudi razpustili strokovno organizacijo delavcev, namesto nje pa je bilo leta 1936 ustanovljeno podporno društvo Sloga. V tovarni je bil tako onemogočen vsak poskus organiziranja delavcev na napredni razredni osnovi in komunisti so izgubili svoje pozicije med delavci. Delavstvo se tako tudi ni uprlo s stavko kot so to sklenili julija 1935. Pač pa se je v letih pred 2. svetovno vojno med delavci tovarne usnja precej

uspešno širila hitlerjevska propaganda. Lastniki tovarne, ki so delavce izredno slabo plačevali, so jih pridobivali z raznimi drobtinicami, kot so prirejanje izletov, obdarovanji ob Božiču, itd. Stavka v tovarni usnja je bila hkrati tudi zadnja stavka delavcev v Šaleški dolini pred 2. svetovno vojno. (26)

Organiziranost komunistov Šaleške doline v letih pred 2. svetovno vojno

S stalnim večanjem članstva je rasel tudi pomen mestnega oziroma okrajnega komiteja KPS Šoštanj. V Šoštanju so se v teh letih zadrževali številni vidni funkcionarji KPS kot so Edvard Kardelj, Slavko Šlander in Miloš Zidanšek. Ko je leta 1938 obiskal Šoštanj Edvard Kardelj, je skupaj s člani mestnega komiteja obravnaval delo šaleške partijske organizacije. Slavko Šlander se je leta 1940 nekaj časa zdravil v Plešivcu pri kmetu Jožetu Maroltu. Mestni komite KPS Šoštanj je po odhodu Martina Menceja vodil Rudi Koren-Renko. Poleg njega so mestni komite sestavljali še Fedor Kovačič, Franc Skornšek, Janko Ulrih in Olga Vrabič. Pri komiteju so bile ustanovljene komisije za razne vrste aktivnosti. V vodstvu mladinske komisije je bil Blaž Röck, kmečko komisijo je vodil Rudi Koren, komisijo za delo med ženami pa Olga Vrabič. Šaleška partijska organizacija je imela dobro organizirano tudi sekcijo Ljudske pomoči, ki jo je vodil najprej Rudi Koren, kasneje pa Darinka Kovačič. Ta sekcija je bila še zlasti aktivna med letom 1939 in 1941, ko je zbirala pomoč za ilegalce ter internirane komuniste in skojevce. Decembra 1939 je zbirala pomoč tudi za stavekajoče rudarje v zasavskih revirjih. Komite je organiziral tudi svojo tehniko, ki je bila pri Vrabičevih in Mravljakovih v Šoštanju in kasneje pri Skornšku v Gaberkah.

Spomladi 1940 so bile po vseh celicah izvedene volitve sekretarjev. Tem volitvam je maja 1940 sledila mestna (okrajna) konferenca KPS Šoštanj. Priprave na konferenco, ki je bila v Gaberkah v nekem opuščenem mlinu, je vodil Slavko Šlander. Na konferenci so izvolili nov mestni komite, ki so ga sestavljali Olga Vrabič kot sekretar ter člani Fedor Kovačič, Franc Skornšek, Alojz Stropnik in Janko Vrabič. Na konferenci so bili izvoljeni tudi delegati za okrožno konferenco celjskega okrožja KPS. V okrožnem komiteju KPS Celje so bili iz Šaleške doline Janko Vrabič, ki je bil zadolžen za delo z mladino, Rudi Koren-Renko in Olga Vrabič, ki je bila na okrožni konferenci izvoljena za delegata za konferenco KPS, ki je bila na Vinjem nad Dolskim.

Ob odhodu Martina Menceja iz Šoštanja so bile v Šaleški dolini štiri partijske celice, pred aprilom 1941 pa je bilo v Šaleški dolini pet partijskih celic, ki so štele okrog petintrideset članov KPS. Primerjava članstva KPS v Šaleški dolini s celotnim članstvom KPS pokaže, da je bilo v Šaleški dolini v zadnjih letih stare Jugoslavije kar pomembno žarišče komunističnega gibanja. Zato je razumljivo, da je bilo jeseni 1940 na šaleškem območju posvetovanje KPS. Posvetovanje, ki so ga pomagali pripraviti tudi šaleški komunisti, je bilo na gospodarskem poslopju kmeta Franca Klavža v zaselku Tajna, središče za preskrbo delegatov s hrano pa je bilo pri Alojzu Stropniku v Lokovici. Posvetovanja so se udeležili delegati iz vse Slovenije. Poleg drugih vidnih komunistov sta na tem posvetovanju, ki ima vsekakor značaj konference, govorila tudi Boris Kidrič in Franc Leskošek. Leta 1939 ali 1940 je bila na Gori Oljki okrožna konferenca Zveze komunistične mladine Jugoslavije, pomemben skojevski zbor pa je bil tudi pri Sv. Jakobu leta 1939. Leta 1939 je bila na Gori Oljki tudi konferenca naprednih učiteljev Slovenije, ki jo je organiziral Martin Mencej. Na konferenci naj bi večino udeležencev tudi sprejeli v partijo, kar pa ni bilo mogoče zaradi odsotnosti Borisa Kidriča, ki se konference ni uspel udeležiti, Mencej sam pa te naloge ni mogel opraviti.

*Janko Vrabič, Olga
Vrabič in Karel Destov-
nik v Šoštanju*

Šaleška partijska organizacija je poslala tudi tri prostovoljce v Španijo. V Španijo sta se prebila Drago Mlakar in Božo Mravljak, Viktorju Pungartniku pa to ni uspelo. Božo Mravljak se je v Španiji zelo izkazal in je postal celo oficir španske republikanske armade. V bojih je bil tudi ranjen. Iz taborišča v Franciji se je vrnil v Šoštanj in se potem aktivno udeleževal v boju proti hitlerjanski peti koloni. Avgusta 1941 se je prebil iz Nemčije v Šaleško dolino tudi Drago Mlakar. V Španiji se je boril tudi Avgust Černe-Gustl delavec iz Velenja, ki pa je v Španijo prišel iz Belgije in ni bil povezan s predvojnimi revolucionarnimi gibanji v Šaleški dolini. Leta 1940 so šaleški komunisti nekaj časa uspešno skrivali ženo in otroka nekega italijanskega komuniste, člana kominterne. Nekaj časa sta bivala pri Klavžu v Tajni nato pa v Šoštanju pri Vrabičevih. Tudi ta naloga, ki jo je pokrajinski komite KPS zaupal šaleški partijski organizaciji, je dokaz njene trdnosti in uspešne organiziranosti.

Šaleška partijska organizacija, ki je nastala po letu 1934 je bila izredno trdna in dobro organizirana. Orožniki in policija so vztrajno zasledovali dejavnost komunistov, jo

poskušali preprečiti, a jim v partijsko organizacijo nikoli ni uspelo vdreti. Zlasti šoštanjski orožniki so pri levičarjih izvedli številne preiskave, našli nekaj obremenilnega gradiva, nekaj komunistov in skojevcev so tudi aretirali in prijavili sodišču, a razbita ni bila niti ena partijska celica. Izdajstva ni bilo in prav tako ne priznanj aretiranih komunistov pred preiskovalnimi organi.

Prvi je bil 21. oktobra 1936 aretiran Drago Mlakar in 17. marca 1937 pred sodiščem za zaščito države v Beogradu obsojen na osem mesecev strogega zapor. Kazen je odslužil v zaporu v Sremski Mitrovici. Konec novembra 1939 sta bila v Zagrebu aretirana medicince Blaž Röck in Dušan Mravljak. Uprava policije v Zagrebu ju je poslala orožniški postaji v Šoštanj, ker sta bila osumljena, da se ukvarjata s komunistično dejavnostjo. Po zaslišanju 1. decembra v Šoštanju so ju odpeljali v Slovenj Gradec. Po zaslišanjih na okrajnem sodišču sta bila oba izpuščena pod pogojem, da bo Röck stanoval v Šoštanju, Mravljak pa v Zagrebu. Röck, ki je bil obveščen, da je okrajno sodišče v Slovenj Gradcu zanj odredilo konfinacijo v Bileči, se je umaknil v ilegalo. Na seznamu tiralice, ki jo uprava Dravske banovine poslala 12. februarja 1940 okrožnim načelstvom in upravam policije, je bilo poleg imen vodilnih slovenskih komunistov, ki so bili v ilegali, tudi Röckovo. Ko se je Röck, 28. marca 1940 zadrževal pri Stropnikovih v Lokovici, sta dva šoštanjska orožnika hotela izvesti hišno preiskavo. Röck je skočil skozi okno in skušal pobegniti. Orožnika sta streljala ter ranila Röcka in ga aretirala. Dne 9. maja 1940 je okrožno sodišče v Celju obsodilo Blaža Röcka in Josipa Druškoviča, študenta iz Slovenj Gradca. Röck je bil obsojen na eno leto strogega zapor, vendar mu je 19. junija 1940 vrhovno sodišče kot kasacijsko sodišče v Ljubljani kazen znižalo za polovico. V zvezi s procesom proti Röcku in Druškoviču je dr. Dušan Kraigher napisal pismo sodnikom okrožnega sodišča v Celju. V pismu pravi, da sta bila oba obsojena nezakonito ter da bi moral na zatožno klop orožnik, ki je streljal na Röcka ter vsi tisti,

ki od orožnikov zahtevajo takšno nezakonito postopanje. Očital mu je tudi, da je z Röckom spraval v ječo zavednega slovenskega študenta, ki je skupaj z vso šoštanjsko zavedno mladino dosegel, da je mesto Šoštanj, nekdanje nemškutarsko gnezdo, odločno in mogočno manifestiralo svoj slovenski značaj v času, ko je nemški imperializem pripravljal pohod na vzhod in ko so nemški nemčurji pričeli dvigati glave ter izzivati, da bi dokazali nemški značaj Spodnje Štajerske. Po aretaciji Blaža Röcka so se po Šaleški dolini pojavili letaki, ki so vsebovali tudi trditev, da so nasilja, preganjanja in ubijanja najboljših ljudi dokaz slabosti režima, ki se že maje. Okrožno sodišče pa je vso to zavzetost za Röcka imelo kot dokaz njegovega komunističnega delovanja. Še konec leta 1940 so šaleški komunisti zbirali podpise za protest proti nasilju šoštanjskih orožnikov ob aretaciji Röcka in internaciji Rudija Korena. Orožniška postaja je prijavila Marijo Stropnik, da je pobirala podpise s pomočjo ponarejenega dovoljenja okrajnega načelstva. Dogodke ob aretaciji Röcka, ki so komuniste močno prizadeli, je šaleška partijska organizacija uporabila tudi v svoji propagandni dejavnosti.

Dne 31. decembra 1940 so orožniki ponovno izvedli preiskavo pri Stropnikovih v Lokovici ter na hlevskem podstrešju našli 214 rdečih zastavic ter dve brošuri s komunistično vsebino. V zvezi s preiskavo so zaradi širjenja komunistične propagande aretirali Franca Polha in Stropnikovo hčer Vekoslavo. Oba so sicer kmalu izpustili, a so bili njuni spisi poslani državnemu tožilstvu v Celju, ki je 25. marca 1941 poslalo obtožnico zoper Polha in Stropnikovo celjskemu okrožnemu sodišču. Do procesa pa zaradi začetka druge svetovne vojne ni prišlo. Dne 2. januarja 1941 je šoštanjska orožniška postaja ovadila pri okrajnem sodišču v Šoštanju Marijo Stropnik, ker je konec decembra 1940 agitirala za udeležbo na protidraginjskih demonstracijah. V začetku januarja 1941 je bil aretiran tudi Janko Vrabič iz Šoštanja, ki je bil nato obtožen komunistične dejavnosti. Iz zaporov v Mariboru je bil izpuščen 8. aprila, tik pred

prihodom Nemcev v Maribor. Vrabičeva aretacija pa ni bila v neposredni zvezi s kakim razkritjem partijske dejavnosti v Šaleški dolini. Aretacije in procesi proti komunistom so bili v tem obdobju torej redki, pač pa so oblasti v letu 1940 in v začetku leta 1941 več komunistov in skojevcev poslale v Bilečo, še več pa na orožne vaje v delavske enote v Ivanjico. V Bileči sta bila Rudi Koren in Blaž Röck. V Ivanjici pa je bil s skupino Šalečanov Karel Destovnik, ki pa je bil razmeroma kmalu odpuščen. V Ivanjici je bil od 28. januarja do 15. februarja. (27)

Pomembnejše akcije komunistov v obdobju pred fašističnim napadom na Jugoslavijo

Komunisti in levičarska mladina so organizirali več kulturnih prireditev z napredno vsebino. Večina teh prireditev je imela značaj protihitlerjevskih oziroma narodnoobrambnih akcij. V letu 1937 sta bila v Šoštanju dva »slovenska večera«. Na prvem, ki je bil 25. februarja je nastopilo delavsko pevsko društvo Cankar, na drugem, ki je bil oktobra, pa je bil poleg recitacij na sporedu tudi aktualni govor o Koroški. Dne 2. januarja 1938 je napredna mladina priredila v velenjskem rudarskem domu »koroški večer«. 29. maja 1938 je bil v Šoštanju literarni večer na katerem so nastopili znani slovenski literati Ivo Brnčič, Mile Klopčič, Miško Kranjec, Anton Ingolič in Ivan Potrč. Dejansko je bil organizator tega večera mestni komite Šoštanj. Po končani prireditvi so člani partije in njeni simpatizerji, zlasti mladinci, manifestirali svoje antifašistično razpoloženje tudi na ulici. Dne 16. septembra 1938 je bila v Šoštanju akademija ob 20. obletnici smrti Ivana Cankarja, ki so jo organizirali skojevci, čeprav je bila uradno to prireditev Društva jugoslovanskih akademikov iz Celja. Dogodki ob tej akademiji so močno odjeknili med šoštanjčani.

Že uvodni govor Blaža Röcka so prekinili orožniki, ki so hoteli uradno prijavljeno prireditev prepovedati. Zbrana publika pa je protestirala in akademija se je nadaljevala. Po zaključku programa je Röck ponovno stopil na oder, spregovoril o delovanju hitlerjevske pete kolone in pozval udeležence akademije na demonstracije proti hitlerjancem. Prisotni so nato krenili na demonstrativni pohod po šoštanjskih ulicah. Po nekaj dneh so orožniki pri sedmih skojevcih izvedli hišne preiskave, a niso našli ničesar obremenilnega. Drugih posledic ni bilo. Skojevci so v Šoštanju organizirali še več kulturnih prireditev, povečini pod okriljem Sokola. Prirejali so tudi gledališke predstave. Leta 1939 so sodelovali pri pripravi in izvedbi akademije ob 90. obletnici Prešernove smrti. Akademija je bila izvedena pod okriljem Sokola v sokolskem domu. Pozdravni govor je imel dr. Jože Goričar, po kulturnem programu pa je bil še en govor (verjetno Röckov), ki je bil naperjen proti hitlerjancem. Po tem govoru je publika stoje zapela »Hej, Slovani«. Močno je bila poudarjena narodnoobrambna vsebina tudi na literarnem večeru mladih literatov, najboljših sodelavcev mladinske revije »Slovenska mladina«, na kateri je nastopil tudi Miško Kranjec. Prireditev, ki je bila v sokolskem domu 30. avgusta 1939, so organizirali skojevci pod okriljem šoštanjske podružnice CMD. V imenu šoštanjske mladine je goste pozdravil Blaž Röck.

Boj proti hitlerjevski peti koloni je bil zlasti močan v letih 1938 in 1939. Ta boj oziroma narodnoobrambna aktivnost komunistov in skojevcev je povečala krog njihovih simpatizerjev, predvsem med izobraženci in v slovenskih malomeščanskih krogih. Ta dejavnost je bila najmočnejša v Šoštanju, kjer sta bila oba nasprotnika najmočnejša. V Šoštanju je zaradi protihitlerjanskih akcij naprednih sil prišlo do velike razgibanosti in tudi do znatne zaostritve. Ob proslavi 1. decembra 1938. leta, ko je prišlo v Šoštanju skoraj do spopada med nacionalisti in klerikalci, so skojevci pročelja hiš šoštanjskih Nemcev in nemčurjev popisali z gesli: »Dol z nemčurji!, Dol s fašizmom!«. »Živela

svoboda!«, »Živela demokracija!«. Orožniška postaja je storilce iskala, a pri tem ni imela uspeha. Skojevci in komunisti so ob Hitlerjevih rojstnih dnevih tudi uspešno preprečevali hitlerjanske akcije. Še zlasti so bili aktivni leta 1939, ko so demonstrantje, ki sta jih vodila Blaž Röck in Viktor Pungartnik, demonstrirali po vsem mestu in še zlasti pred hišami šoštanjskih Nemcev in pred Woschnaggovo tovarno. Dne 11. junija 1939 sta šoštanjsko združenje koroških borcev in šoštanjska podružnica CMD priredila koroški večer. Med govorniki je bil tudi dr. Maks Šnuderl. Blaž Röck je udeležence prireditve navdušil za protihitlerjansko demonstracijo. Demonstranti so po mestu peli različne pesmi in vzdikali različne parole, pred orožniško postajo pa so zapeli Internacionalo. V zvezi z narodnoobrambnimi akcijami so nastali v Šoštanju, Velenju in Pesju narodnoosvobodilni odbori. Božo Mravljak je v Šoštanju organiziral udarno mladinsko skupino za boj proti hitlerjancem. Poleg tega je potrebno omeniti še študentske in dijaške delovne narodnoobrambne tabore v Sloveniji, ki so se jih udeleževali tudi študentje in dijaki iz Šaleške doline. Med najaktivnejšimi udeleženci taborov je Blaž Röck, ki se je v letih 1935 do 1940 udeležil več taborov.

V letih pred napadom na Jugoslavijo so komunisti in skojevci ob 1. maju zažigali kresove in bakle ter obešali rdeče zastave. Na večer pred 1. majem 1939 je v bližini Šoštanja gorelo 13 kresov. Kres pri razvalinah Pustega gradu nad Šoštanjem je bil pripravljen tako, da je gorel v obliki srpa in kladiva. Ob 1. maju 1940 je komunist Tone Kovač obesil na visoko drevo blizu stavbe okrajnega sodišča rdečo zastavo, ki jo je sešila Hilda Novak. V revolucionarno manifestacijo se je razvil tudi pogreb enega najvidnejših komunistov Šaleške doline Janka Ulriha, ki je utonil pri reševanju utopljenca. Na pogreb, ki je bil 4. oktobra 1940 v Škalah, so prišle tudi delavske delegacije iz Šoštanja, Zabukovice, Štor, Hrastnika in Trbovelj. Delavci so prišli na pogreb s proletarskimi zastavami in z rdečimi venci. V

imenu komunistov se je od njega poslovil Rudi Koren. Izredno veliko število udeležencev pogreba je pričalo o veliki priljubljenosti Janka Ulriha. Njegova smrt je pomenila veliko izgubo za revolucionarno gibanje v Šaleški dolini.

Poleg tega so bili komunisti aktivni še na nekaterih drugih področjih. Pred zadnjimi skupščinskimi volitvami v stari Jugoslaviji so komunisti izvedli podpisno akcijo za volilno pravico žena. Zbrali so okoli 120 podpisov. Ženske so bile tudi zelo aktivne pri akciji za legalizacijo splava. Razvili so tudi živahno agitacijo za kandidata na opozicijski listi Simona Blatnika in njegovega namestnika Leopolda Kališnika. S to agitacijo pa, kot so pokazali rezultati volitev, niso dosegli večjega uspeha. Komunisti so agitirali za ljudskofrontovsko gibanje oziroma od septembra 1939 za Zvezo delovnega ljudstva Slovenije. Med podpisniki proglaša te Zveze so bili tudi trije Šalečani: Simon Blatnik, Leopold Kališnik in Franc Skornšek. Poleti 1940 so komunisti zbirali tudi podpise za Društvo prijateljev Sovjetske zveze. Leta 1940 so komunisti organizirali tudi protidraginjske demonstracije v Šoštanju. (28)

Vse te akcije in dejavnosti komunistov v obdobju po obnovi partijske organizacije leta 1934, pričajo, da je bilo v Šaleški dolini eno izmed središč komunističnega gibanja v Sloveniji. Partijska organizacija v Šaleški dolini, ki je leta 1930 doživela hud udarec, se je uspela po letu 1934 ponovno organizirati. V obnovljenem komunističnem gibanju so imeli glavno vlogo mladi kadri, še zlasti so bili aktivni študentje in dijaki, ki so uspeli pritegniti precej delavske mladine. Večjega vpliva pa partiji ni uspelo razširiti med delavci in kmeti. Za mnoge člane partije in SKOJA v Šaleški dolini velja, da so izhajali iz dokaj premožnih in uglednih slovenskih družin in da je mnoge za delo v komunističnem gibanju navdušila predvsem njena protihitlerjevska in narodnoobrambna dejavnost. Partija ni imela veliko članov, imela pa je zato veliko simpatizerjev in sodelavcev, ki so izhajali iz različnih slojev prebivalstva Šaleške

doline. Velja tudi poudariti, da je bila šaleška partijska organizacija pred začetkom druge svetovne vojne trdna in disciplinirana ter da je z različnimi akcijami hitro in uspešno reagirala na širša in lokalna politična dogajanja. Predvsem pa je pomembno, da so iz vrst te organizacije izšli organizatorji vstaje v Šaleški dolini.

Opombe

1. 100 let Rudnika lignita Velenje, Velenje, junij 1975; Janko Orožen, Zgodovina premogovnika v Velenju, Celjski zbornik 1960, str. 257–279; Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem (dalje Rozman, Socialistično delavsko gibanje), Ljubljana 1979, str. 26.
2. Rozman, Socialistično delavsko gibanje, str. 26; Viktor Kojc, 185 let Tovarne usnja Šoštanj 1788–1973, Šoštanj 1973; Jože Hudales, Šoštanjska kronika, Šoštanj mesto v Šaleški dolini, Šoštanj 1985.
3. Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968; 100 let Rudnika lignita Velenje, Velenje, junij 1975.
4. Trgovski in obrtniški kažipot po slovenskem Štajerskem, izdalo in založilo Občeslovensko obrtno društvo v Celju, leto 1905; Kažipot skozi Šoštanj, izdalo Olepševalno društvo Šoštanj, 1903; Franc Rozman, Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do 1889, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XIII, št. 1–2, Ljubljana 1973, str. 57.
5. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922 (dalje Stiplovšek, Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja), Ljubljana 1979, str. 18–22 in str. 31.
6. Rozman, Socialistično delavsko gibanje, str. 109; Stiplovšek, Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja, str. 34; Jože Šorn, Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848–1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik VIII–IX, št. 1–2, Ljubljana 1968–1969, str. 98.
7. Rozman, Socialistično delavsko gibanje, str. 107 ter 117–119; Franc Rozman, Socialna demokracija na slovenskem Štajerskem in problem nacionalne razdelitve, Zgodovinski časopis, leto 1986, št. 3, str. 291–296.
8. Rozman, Socialistično delavsko gibanje, str. 175–177; Stiplovšek, Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja, str. 169.
9. Rozman, Socialistično delavsko gibanje, str. 110, 132, 168 in 194; Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, Celje 1974, str. 138–141; Rdeči prapor, 25. V. 1906, št. 21, str. 5.
10. Rozman, Socialistično delavsko gibanje, str. 99 ter str. 239–271; Franc Rozman, Praznovanje prvega maja na slovenskem Štajerskem 1890–1914, Časopis za zgodovino in narodopisje, Letnik 48, Nova vrsta 13, Glazerjev zbornik, št. 1–2, Maribor 1977, str. 214–233.

11. *Fotografski dokumenti o boju komunistične partije Slovenije I, Zbornik fotografij iz delavskega gibanja in dejavnosti komunistične partije na Slovenskem 1867–1914*, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Muzej ljudske revolucije v Ljubljani, Ljubljana 1964; Peter Ficko, *Rudarsko Velenje do ustanovitve stare Jugoslavije*, Kronika, leto XIX, št. 3, 1971, str. 163–168; Janko Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, Celje 1974, str. 140; *Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867–1968*, Ljubljana 1969.
12. Rozman, *Socialistično delavsko gibanje*, str. 204–205; Janko Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, Celje 1974, str. 140; *Celjski zbornik*, 1968, str. 271.
13. *100 let Rudnika lignita Velenje*, Velenje, junij 1975.
14. Jože Šorn, *Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama*, Kronika, leto VII, št. 1, Ljubljana 1959, str. 12; Milan Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini* (dalje Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, Ljubljana 1977, str. 16–22).
15. Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, str. 16–22; Viktor Kojc, *185 let Tovarne usnja Šoštanj 1788–1973*, Šoštanj 1973; Jože Hudales, *Šoštanjska kronika*, Šoštanj mesto v Šaleški dolini, Šoštanj 1985; Jože Hudales, *Velenjska kronika*, *Krajevna skupnost Staro Velenje*, *Titovo Velenje*, januar 1984.
16. Stiplovšek, *Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja*, str. 130–135, 197–201, 221–232, 260, 271, 289; Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, str. 30; Melita Valte, *Državni rudnik Velenje (1918–1931), gospodarski razvoj in razvoj delavskega gibanja* (dalje Valte, *Državni rudnik Velenje*), *diplomska naloga na Filozofski fakulteti v Ljubljani*, Ljubljana 1987.
17. Stiplovšek, *Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja*, str. 506 ter 513–514; Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, str. 27–28; *Kronika škalske dekanije*, dekan Ivan Rotner.
18. Stiplovšek, *Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja*, str. 608–610; France Klopčič, *Velika razmejitev*, str. 178; *ZA CK ZKS Ljubljana*, fasc. 164; Miroslav Stiplovšek, *Stavkovni boji julija 1919 na mariborskem območju*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 58, Nova vrsta 23, Maribor 1987, št. 2, str. 170; Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, str. 30–31.
19. Valte, *Državni rudnik Velenje*, str. 50–52.
20. Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, str. 27–29; *Železničarska in splošna stavka aprila 1920*, str. 221–227. *ZA CK ZKS*, fasc. 164.
21. Valte, *Državni rudnik Velenje*, str. 52 ter 68; Stiplovšek, *Razmah strokovnega–sindikalnega gibanja*, str. 559, 570 ter 581; Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, str. 30.
22. Jože Lekš, *Nekaj podatkov in spominov iz partijskega dela v Velenju*, izjava z dne 22. novembra 1957; Jože Lekš, *Na rudniku po prvi svetovni vojni*; Člani biroja CK KPJ v Velenju, izjava Marije Stropnik; Stane Terčak, *Iz revolucionarnega partijskega dela velenjskih rudarjev*, Večer, Maribor, št. 52–57 iz marca 1972; Izjava Leopolda Kališnika z dne 21. novembra 1957; France Klopčič, *Partijska organizacija v Velenju*

v dvajsetih letih (1920–1930), januar 1962; Izjava Jožeta Polanca, sina Josipa Polanca, v Velenju septembra 1987; Valte, Državni rudnik Velenje, str. 95–96; Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 31–37; Obtožnica državnega tožilca pri državnem sodišču za zaščito države proti Feliksu Deutschbauerju in ostalim obdolžencem z dne 17. januarja 1931, ACKZKS; Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, Ustanovitev in delo organizacije komunistov na Ravnah od 1920 do 1930, Koroški fužinar 1948; France Filipič, KPJ v Sloveniji v času 8. konference zagrebških komunistov (1927–1929), ZČ, L. 32, Ljubljana 1978, št. 3, str. 295–317.

23. Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 37; Hermina Glaser, Jože Lampret, napredni slovenski duhovnik in revolucionar, Velenje, 1981; Zapis izjave Martina Menceja z dne 7. marca 1984, Arhiv Muzeja Velenje; Martin Mencej, Vloga komunistične organizacije v družbenopolitičnem življenju v Šaleški dolini v zadnjem desetletju pred II. svetovno vojno, december 1958.

24. Zapis izjave Martina Menceja z dne 7. marca 1984, Arhiv Muzeja Velenje; Martin Mencej, Vloga komunistične organizacije v družbenopolitičnem življenju v Šaleški dolini v zadnjem desetletju pred II. svetovno vojno, december 1958; Zapis izjave Olge Vrabič, marec 1985, Arhiv Muzeja Velenje; Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 37–38 ter str. 42–43.

25. Zapis izjave Fedorja in Darinke Kovačič, Ljubljana 1985, Arhiv Muzeja Velenje; Zapis izjave Martina Menceja z dne 7. marca 1984, Arhiv Muzeja Velenje; Martin Mencej, Vloga komunistične organizacije v družbenopolitičnem življenju v Šaleški dolini v zadnjem desetletju pred II. svetovno vojno, december 1958; Izjava Jožeta Vrabiča, Arhiv Muzeja Velenje; Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 40–42.

26. Delavska politika, št. 54, 1935; Jutro, Ljubljana, št. 135, 9. julij 1935 in št. 158, 12. julij 1935; Slovenec, št. 154, 9. julij 1935, št. 157, 12. julij 1935; Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 38–40; Zapis izjave Olge Vrabič, Velenje marec 1985, Arhiv Muzeja Velenje; Zapis izjave Martina Menceja z dne 7. marca 1984, Arhiv Muzeja Velenje; Martin Mencej, Vloga komunistične organizacije v družbenopolitičnem življenju v Šaleški dolini v zadnjem desetletju pred II. svetovno vojno, december 1958.

27. Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 42–46 ter 52–56; Zapis izjave Fedorja in Darinke Kovačič, Ljubljana, marec 1985, Arhiv Muzeja Velenje; Zapis izjave Olge Vrabič, Velenje, marec 1985, Arhiv Muzeja Velenje; Zapis izjave Martina Menceja z dne 7. marca 1985, Arhiv Muzeja Velenje; Martin Mencej, vloga komunistične organizacije v družbenopolitičnem življenju v Šaleški dolini v zadnjem desetletju pred II. svetovno vojno, december 1985; Izjava Marije Stropnik o aretaciji Blaža Röcka, Arhiv Muzeja Velenje.

28. Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori v Sloveniji 1935 – 1940, Maribor 1987, str. 20, 47, 52, 53, 56, 59, 60–62, 64, 65, 460, 462, 463, 489 in 491; Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 47–52.

Seznam uporabljenih kratic:

- CDSSJ – Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije*
- CMD – Ciril–Metodijsko društvo*
- DKRB – Delavsko – kmečki republikanski blik*
- GRSJ – Glavna delavska zveza Jugoslavije*
- JSDS – Jugoslovanska socialdemokratska stranka*
- JSZ – Jugoslovanska strokovna zveza*
- KPJ – Komunistična partija Jugoslavije*
- NDSJ – Neodvisna delavska stranka Jugoslavije*
- SDIPOD – Splošno delavsko izobraževalno, pravovarstveno in podporno društvo*
- SK – Strokovna komisija za Slovenijo*
- SKOJ – Savez komunistične omladine Jugoslavije (Zveza komunistične mladine Jugoslavije)*
- SZR – Strokovna zveza rudarjev*
- TPD – Trboveljska premogokopna družba*
- USR – Unija slovenskih rudarjev*
- ZNSOS – Zveza neodvisnih strokovnih organizacij za Slovenijo*
- ZRDJ – Zveza rudarskih delavcev Jugoslavije*
- ZRDS – Zveza rudarskih delavcev Slovenije*
- ZRJ – Zveza rudarjev Jugoslavije*
- ZZD – Zveza delavskih društev*

DR. MILAN ŽEVART

OF IN NOB V ŠALEŠKI DOLINI

ŠALEŠKO—MISLINJSKO OKROŽJE

Šaleško—mislinjsko okrožje KPS in OF je obsegalo območje Šaleške in Mislinjske doline in njima pripadajoče gričevnato, hribovito in srednjegorsko obrobje. Pred fašističnim napadom na Jugoslavijo so bile občine tega območja v slovenjegraškem okraju. V Šaleški dolini je bila razmeroma močna industrija. V Mislinjski dolini pa je bil delež neagrarnega gospodarstva bolj skromen.

V Šaleški dolini je bilo pred napadom na Jugoslavijo eno od pomembnejših žarišč komunističnega gibanja. Pred aprilom 1941 je bilo tam pet celic KPS z okoli 35 člani, skojevcev pa je bilo več. Komunisti in skojevci so delovali tudi v Mislinjski dolini. V obeh dolinah so komunisti širili revolucionarne ideje in delovali v številnih društvih. Organizirali pa so tudi narodnoobrambno dejavnost in akcije proti kulturbundovski peti koloni. Šaleška partijska organizacija je bila pred aprilom 1941 v okviru celjskega okrožja KPS. Jeseni 1940 je bilo v Podkraju pri Velenju posvetovanje KPS.

*Besedilo je delno spremenjeno, povzeto iz zbornika *Revolucionarna izročila – Domicili v slovenskih občinah* (Ljubljana 1981). Prispevek v omenjenem zborniku na zelo sintetičen način obravnava šaleško – mislinjsko okrožje KPS in OF in narodnoosvobodilni boj v Mislinjski in Šaleški dolini. V tem prispevku sta le zgošče na pregleda NOB v omenjenem okrožju in v Šaleški dolini.*

Tudi v slovenjegraškem okraju so pred vojno delovali člani nacističnega Kulturbunda. V Šaleški dolini je bilo 36 članov te organizacije in 23 zaupnikov pokrajinskega obmejnega urada nacistične stranke v Gradcu. V Mislinjski dolini je bilo 58 kulturbundovcev in 38 zaupnikov pokrajinskega obmejnega urada. Nacistične ustanove v Gradcu so že leta 1940 iz nacionalnopolitičnih oz. ponemčevalnih razlogov nasprotovale ustanovitvi slovenjegraškega okrožja po nemški zasedbi Slovenske Štajerske in ko je okupator na Spodnjem Štajerskem junija 1941 ustanovil svoja okrožja, je bila Šaleška dolina vključena v okupatorjevo celjsko okrožje, Mislinjska dolina pa v podeželsko okrožje Maribor. Osvobodilno gibanje je na območju slovenjegraškega okraja že leta 1941 zasnovalo šaleško-mislinjsko okrožje KPS in OF, ki je postalo trdna organizacijska in politična enota spomladi 1943. ko je bil ustanovljen okrožni komite KPS.

Kljub močni dejavnosti KPS in njenemu vedno večjemu vplivu je na zadnjih skupščinskih volitvah v stari Jugoslaviji leta 1938. ko je volilo 69,04 % volilnih opravičencev oz. 5382 volilcev, za JRZ je glasovalo 4945 volilcev, kar je pomenilo, da sta bila kljub precejšnjemu številu delavcev vpliv in pritisk klerikalne stranke še pomembna. Po teh volitvah sta naraščala dejavnost in vpliv revolucionarnih sil.

Nacistični okupator je po zasedbi vzpostavil svoj upravni aparat in takoj pričel izvajati ponemčevalne ukrepe. Med drugim je 16. aprila 1941 izvedel prve aretacije Slovencev, ki jih je izgnal v Srbijo in na Hrvatsko. Aretirane so najprej odpeljali v prehodno taborišče, ki je bilo do 21. aprila v poslopju slovenjegraške železniške postaje, nato pa v župnišću v Šmartnem pri Slovenjem Gradcu. Aretacije in deportacije so prizadele tudi organizacijo KPS.

Ob napadu na Jugoslavijo so komunisti in skojevci v Šoštanju ustanovili prostovoljno skupino. V prvih tednih okupacije je partijska organizacija med drugim vzpostavila zveze med Šaleško in Mislinjsko dolino in po navodilih pokra-

jinskega komiteja KPS za severno Slovenijo začela pripravljati vstajo proti okupatorju. V noči na 7. julij je bila izvedena prva večja uporniška akcija v Šaleški in Mislinjski dolini, in to t.i. napisna akcija. Po tej akciji je nastala šaleška partizanska skupina, v Mislinjski dolini pa so začele delovati uporniške skupine. Prvi partizani so bili tudi aktivisti osvobodilnega gibanja. Od srede avgusta 1941 je vodil politično delo v Šaleški in Mislinjski dolini Franc Farčnik-Kristuš, ki ga je na to območje poslal centralni komite KPS. Konec novembra so okupatorji Farčnika ujeli in preminil je v okupatorjevih zaporih. Konec septembra je prispela na šaleško-mislinjsko območje Pohorska četa, za njo pa še Savinjska in Revirska četa. Vse tri čete so se v začetku oktobra na hribu Grmada združile v Štajerski partizanski bataljon, ki je v noči na 8. oktober napadel Šoštanj. Ta napad je močno odmeval in opogumil sodelavce osvobodilnega gibanja. Mreža sodelavcev osvobodilnega gibanja na šaleško-mislinjskem območju je pripomogla k združitvi štajerskih partizanskih čet in k uspešnim pripravam za napad na Šoštanj. Vendar je okupatorju uspelo, da je tej mreži od jeseni 1941 do spomladi 1942 zadal hude udarce in uničil večino pomembnejših postojank osvobodilnega gibanja, ni pa ga mogel uničiti.

Spomladi 1942 je prišlo do oživitve in razširitve osvobodilnega gibanja. Na šaleškem območju je tedaj usmerjal politično delo Jože Letonja – Kmet, sekretar savinjskega okrožja KPS. V začetku maja je pričela na šaleškem območju delovati šaleška partizanska skupina, kot del Prvega štajerskega bataljona. V Šaleški dolini je delovala tudi Savinjska četa. Dne 1. julija 1942 je bila na Graški gori ustanovljena Šaleška četa, ki je delovala na šaleškem in mislinjskem območju, v začetku oktobra 1942 pa se je vključila v Pohorski bataljon 2. grupe odredov. Ta bataljon je izvedel pomembne akcije na mislinjskem območju, nekaj pa tudi na šaleškem; občutno je bilo njegovo politično delo med prebivalstvom. V Mislinjsko dolino je štab bataljona poslal Toneta Ulriha – Kristla in Franca Zalaznika – Leona.

Kljub živahni partizanski dejavnosti, zaradi katere je moral okupator povečati svoje sile v postojankah na šaleško-mislinjskem območju, je bil čas od spomladi do jeseni 1942 za osvobodilno gibanje najhujše obdobje, kar velja predvsem za Šaleško dolino. V tem letu je osvobodilno gibanje utrpelo izredno hude izgube. Okupator je odkril skoraj vse postojanke osvobodilnega gibanja in aretiral večino njegovih sodelavcev. Uničenje Pohorskega bataljona na Osankarici in njegove patrulje na Završah januarja 1943 je pomenilo nov hud udarec osvobodilnemu gibanju na šaleško-mislinjskem območju. Z legendarnim Pohorskim bataljonom je padla večina dotedanjih šaleških in mislinjskih partizanov. Padli so tudi borci bataljona, ki so bili določeni za okrepitev političnega dela na šaleško-mislinjskem območju.

Od spomladi 1943 naprej so maloštevilni aktivisti znova začeli širiti osvobodilno gibanje. Na mislinjskem območju so delovale tudi pohorske partizanske enote. V prvi polovici aprila je začel delovati okrožni komite KPS šaleško-mislinjskega okrožja, ki je tedaj imel le dva člana. Sekretar okrožja je bil šaleški prvoborec Tone Ulrih – Kristl, član komiteja tudi šaleški prvoborec Franc Polh – Izak, ki je vodil politično delovanje na šaleškem območju. Število aktivistov je po imenovanju okrožnega komiteja postopoma naraščalo. Od jeseni 1943 naprej se aktivisti niso več omejevali na postavljanje zaupnikov OF in povezovanje posameznikov in skupin sodelavcev OF, ampak so organizirali tudi odbore OF. Tedaj je bilo okrožje razdeljeno na rajone.

Čas od jeseni 1943 do spomladi 1944 je bil pomemben za razvoj osvobodilnega gibanja v šaleško-mislinjskem okrožju. V tem času se je osvobodilno gibanje vztrajno širilo in prehajalo v množičen boj proti okupatorju. Ta proces širjenja osvobodilnega gibanja ni bil enakomeren po vsem okrožju. Razmah osvobodilnega gibanja je močno pospešil prihod 14. divizije na šaleško – mislinjsko območje. Pred nje-

nim prihodom so po uničenju Pohorskega bataljona izvajale partizanske akcije na tem območju predvsem zaščitna patrulja štaba 4. operativne cone, Pohorski bataljon (drugi), Koroški bataljon, Pohorski odred in Zidanškova brigada, januarja 1944 pa tudi Šlandrova brigada. Poleg aktivistov so partizanske enote prispevale k širjenju osvobodilnega gibanja, še zlasti pomembna pa je bila za njegov razmah na šaleško–mislinjskem območju dejavnost 14. divizije. Štirinajsta je s svojim junaštvom med pohodom in nemško ofenzivo, s svojimi uspešnimi akcijami in boji, ki sta jih Šercerjeva in Bračičeva brigada po koncu nemške februarске ofenzive izvajali predvsem v šaleško–mislinjskem okrožju, bistveno pripomogla k razmahu osvobodilnega gibanja. Izraz velikega razmaha osvobodilnega gibanja je bil tudi zbor aktivistov šaleško–mislinjskega okrožja 23. aprila 1944 na Graški gori. V okrožju je bilo tedaj osem okrajev OF, in sicer pet v mislinjskem delu okrožja, tri pa v šaleškem. Na zboru aktivistov so najprej poročali

*Brata Dušan in
Božo Mravljak*

o razmerah v svojih okrajih sekretarji okrajev. V okrožju je tedaj delovalo sedemnajst krajevnih odboj OF. Od srede aprila do 15. julija 1944, ko je padel, je bil sekretar šaleško–mislinjskega okrožja Stane Ilc – Kristof. Od srede julija 1944 do ukinitve okrožja je bil sekretar zopet Tone Ulrih – Kristl. Konec leta 1943 in v začetku 1944 ustvarjena organizacija osvobodilnega gibanja je bila trdna in polna poleta, tudi nemško nasilje je ni moglo zaustaviti.

Veliki napadi 14. divizije na nemške postojanke v Šaleški dolini in napad Zidanškove brigade na postojanko v Mislinji 27. aprila in v noči na 1. maj 1944 so močno pospešili rast osvobodilnega gibanja in v začetku maja 1944 se je začelo obdobje največjega razmaha narodno osvobodilnega gibanja na šaleško–mislinjskem območju. V začetku tega obdobja, ko so že delovali okrajni odbori OF, je bil dne 8. maja 1944 ustanovljen okrožni odbor OF. Dotlej je vse naloge okrožnega vodstva osvobodilnega gibanja opravljal okrožni komite KPS. Ko je bil junija 1944 ustanovljen še okraj Topolšica v Šaleški dolini, je bilo v okrožju 9 okrajev, v katerih je delovalo 81 aktivistov – partizanov, ki so se opirali na široko mrežo aktivistov osvobodilnega gibanja, ki so delovali v svojih krajih.

Na plenarni seji oblastnega komiteja KPS za Štajersko sredi julija 1944 so prišteli šaleško–mislinjsko okrožje med tista okrožja, kjer je bila OF najboljše organizirana. Poročilo pokrajinskega odbora OF za Štajersko z dne 21. julija 1944, ki prikazuje stanje pred tem datumom, navaja, da sta okraja Podgorje v Mislinjski dolini in St. Ilj v Šaleški dolini 100-odstotno zajela prebivalstvo, ostali okraji pa 60 do 80-odstotno. Osvobodilno gibanje se je po tem poročilu še širilo. Dne 15. junija 1944 je okrožni odbor OF poročal, da je OF zunaj okupatorjevih postojank dobila »značaj narodne oblasti in uprave«. Posledica množičnega sodelovanja prebivalstva z osvobodilnim gibanjem in velike politične in vojaške moči tega gibanja je bila, da je bila prva in resnična oblast oblast OF. Okupatorjevo oblast je

upošteval manjši del prebivalstva in še ta ne povsem. Šaleško–mislinjsko okrožje je bilo zunaj sovražnih postojank povsem partizansko ozemlje. V času največjega razmaha NOB od začetka maja do začetka decembra 1944 se je osvobodilno gibanje na terenu zlilo z dejavnostjo enot 4. operativne cone, ki so se veliko zadrževale in bojevale v šaleško–mislinjskem okrožju, v mogočno ljudsko vojno proti okupatorju. Razmah osvobodilnega gibanja je bil povezan s krepitvijo organizacij KPS in SKOJ. Od 20. do 27. junija 1944 je potekal okrožni partijski tečaj, od 11. do 23. avgusta pa okrožni politični tečaj za skojevce.

V prvi polovici avgusta 1944 so v zvezi s preureditvijo okrožij v severovzhodni Sloveniji ukinili šaleško–mislinjsko okrožje, ki je imelo zelo pomembno vlogo v razvoju narodnoosvobodilnega boja v Šaleški in Mislinjski dolini. Njegovo območje je bilo vključeno v novo pohorsko okrožje. Sekretar tega okrožja je bil dotedanji sekretar šaleško–mislinjskega okrožja Tone Ulrih – Kristl. Ob tej preureditvi okrajev OF so bili okraji Sv. Jedert, Slovenj Gradec, Podgorje, Šmartno in Mislinja vključeni v okraja Slovenj Gradec in Mislinja – Vitanje, okraji Št. Ilj, Velenje, Šoštanj in Topolšica pa v šaleški okraj. Ob ukinitvi šaleško–mislinjskega okrožja so številne aktiviste tega okrožja poslali v vzhodne predele pohorskega oz. mariborskega okrožja, kjer osvobodilno gibanje še ni bilo tako razvito. Okrožni komite KPS pohorskega okrožja je poročal, da je večino kadrov za okrajne forume vzel iz bivšega šaleško–mislinjskega okrožja. V jeseni 1944 je prišlo do nove preureditve okrožij in tedaj je bil okraj Slovenj Gradec vključen v dravograjsko okrožje (okraj Mislinja – Vitanje je bil ukinjen), šaleški okraj, ki se je preimenoval v okraj Šoštanj, pa v celjsko okrožje. Konec februarja 1945 je bil tudi šoštanjski okraj vključen v dravograjsko okrožje.

Tudi v zadnjih mesecih vojne od začetka velikih nemških ofenzivnih akcij pozimi 1944/45 je bilo osvobodilno gibanje na šaleško–mislinjskem območju kljub povečanemu nem-

škemu vojaškemu pritisku in povečanemu nasilju množično in intenzivno. Na tem območju je prišlo proti koncu vojne do močne koncentracije partizanskih in okupatorjevih sil in do številnih partizanskih akcij in bojov. Prebivalstvo je bilo tudi v tem obdobju tesno povezano s partizanskimi enotami.

V Šaleški in Mislinjski dolini je pred koncem vojne poleg slovenjegraškega in šoštanjskega okrajnega odbora OF delovalo 49 krajevnih odborov OF, ki so bili deloma izvoljeni, deloma imenovani. Ob koncu vojne se je prek Šaleške in Mislinjske doline skušala umakniti velika množica sovražne vojske in tedaj je prišlo na tem območju do podpisa akta o kapitulaciji nemške skupine armad E in do velikih spopadov.

Med NOB je dalo življenje za svobodo 773 prebivalcev Šaleške in Mislinjske doline. Če upoštevamo le padle borce jih je iz Šaleške doline največ padlo v bojih in akcijah Tomšičeve brigade, iz Mislinjske doline pa največ v Šercerjevi brigadi. Med sodelavci osvobodilnega gibanja, ki jih je okupator aretiral, je bilo največ ustreljenih v okviru skupinskih usmrtitev sodelavcev in organizatorjev osvobodilnega gibanja in pokončanih v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Štirje od teh, ki so dali življenje za svobodo, so bili po osvoboditvi odlikovani z redom narodnega heroja: Karel Destovnik-Kajuh in Šoštanja, ki je padel 22. februarja v Šentvidu nad Zavodnjami, Rado Iršič iz Straže pri Mislinji, ki je padel 12. decembra 1941 v Mariboru, dr. Dušan Mravljak-Mrož in Šoštanja, ki je padel 8. januarja 1943 na Osankarici in Franjo Vrunč-Buzdo, ki je bil doma iz Slovenj Gradca in so ga Nemci 24. avgusta 1941 ustrelili v Mariboru. Okupator je v skupinskih usmrtitvah v Šaleški in Mislinjski dolini ustrelil 77 sodelavcev in aktivistov osvobodilnega gibanja ter zajetih partizanov. Streljanja so bila v Šoštanju (10. oktobra 1941), v Velenju (25. januarja in 18. decembra 1944), na Legnu (9. marca

1944), v Pamečah (11. julija 1944) in v Metlečah pri Šoštanju (28. februarja 1945).

O boju proti okupatorju in o žrtvah, ki jih je ta boj zahteval, pričajo številna spominska obeležja v Šaleški in Mislinjski dolini.

Šaleška dolina

Po zlomu stare Jugoslavije so aretacije prizadele tudi partijsko organizacijo v Šaleški dolini in od članov mestnega komiteja KPS Šoštanj, ki je bil izvojen na okrajni konferenci maja 1940 in je štel pet članov, je v začetku okupacije ostal v Šaleški dolini le eden. Sekretarka tega komiteja je bila Olga Vrabič, ki so jo okupatorji aretirali in izgnali. Po zlomu Jugoslavije je bilo v Šaleški dolini 23 komunistov, vlogo mestnega komiteja KPS pa je prevzel vojaški komite. Kljub pretresom, ki jih je povzročil okupator, so bile kmalu vzpostavljene zveze šaleške partijske organizacije s pokrajinskim komitejem KPS za severno Slovenijo, s komunisti v Savinjski dolini in z Mislinjsko dolino. Komunisti so začeli pripravljati upor proti okupatorju in na sestanku sekretarjev šaleških celic KPS v začetku julija 1941, ki ga je vodil Franc Skornšek, so se dogovorili o izvedbi širše zasnovane napisne akcije v Šaleški dolini ter o odhodu komunistov in skojevcev v ilegalo. V noči na 7. julij 1941 je bila v vsej dolini od Šaleka do Šoštanja izvedena prva uporniška akcija in po tej je nastala šaleška partizanska skupina, ki so jo sredi avgusta okrepili trije španski borci. Po prvi uporniški akciji je okupator aretiral v Šaleški dolini od 50 do 60 ljudi in tako že na začetku vstaje zadal hud udarec osvobodilnemu gibanju. Kljub temu se je po prvi uporniški akciji osvobodilno gibanje širilo in v Šaleški dolini je prišlo do pomembnih dogodkov, ki so bili povezani z dejavnostjo uporniške mreže v Šaleški

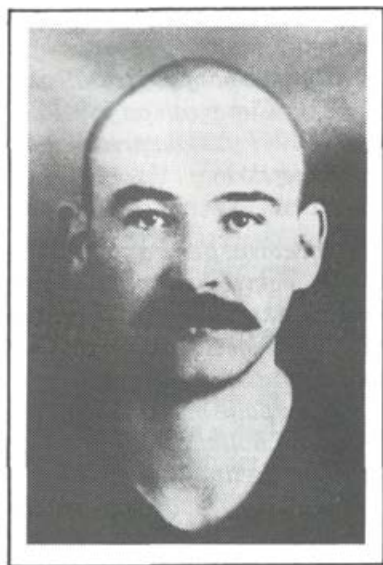
dolini. Šaleška partizanska skupina, ki je samostojno delovala do vključitve v Pohorsko četo sredi septembra 1941, je med drugim konec avgusta 1941 postavila zasedo nemškemu notranjemu ministru dr. Wilhelmu Fricku, ki pa ni uspeła. Dne 22. septembra je prišla na šaleško območje Pohorska četa nato pa še Savinjska in Revirska četa in so se nad vasjo Plešivec združile v Štajerski partizanski bataljon, ki je nato napadel Šoštanj in s tem izvedel prvi napad na neko mesto v Sloveniji in eno najpomembnejših partizanskih akcij v prvem letu vstaje v severovzhodni Sloveniji. K uspehu te akcije je pripomogla mreža sodelavcev osvobodilnega gibanja v Šaleški dolini. Napad na Šoštanj, ki je imel širši odmev, je pomenil spodbudo za sodelavce osvobodilnega gibanja v Šaleški dolini, okupator pa je tam okrepil svoje sile.

V prvem obdobju osvobodilnega gibanja so bili njegovi sodelavci v Šaleški dolini povezani v skupine, ni pa še bilo odbora OF. Sodelavci osvobodilnega gibanja so izvedli tudi nekaj sabotažnih akcij, v Škalskih Cirkovcah pa je pri domačiji Martina Polha septembra 1941 nastala prva skromna partizanska bolnišnica na Štajerskem.

Okupator je od začetka vstaje povezoval partizansko aktivnost z delovanjem partizanskih sodelavcev in podpornikov. Proti partizanskim enotam na šaleškem območju kljub številnim akcijam do spomladi 1942 ni dosegel nikakršnih uspehov. Uspešno pa je razbijal uporniško mrežo, zlasti v jeseni 1941 in pozimi 1941–1942, ni pa je mogel uničiti. Do konca marca 1942 je bilo v Šaleški dolini zaradi sovražne dejavnosti proti nemškemu rajhu aretiranih veliko ljudi; 9 sodelavcev in aktivistov osvobodilnega gibanja so ustrelili v Mariboru.

Spomladi 1942 se je kljub dotedanjim izgubam začelo osvobodilno gibanje v Šaleški dolini znova širiti. Tedaj je nekaj časa tudi na šaleškem območju usmerjal politično delo

Jože Letonja–Kmet, sekretar savinjskega okrožja KPS. Konec marca je bila z napadom na rudnik boksita v Ložnici v Šaleški dolini izvedena ena prvih pomembnejših partizanskih akcij na Štajerskem spomladi 1942. Od maja do začetka junija 1942. ko je bila razbita in je v Lokovici padel njen komandir Miha Pintar–Toledo (narodni heroj), je v Šaleški dolini delovala šaleška partizanska skupina. Po odhodu novih borcev in bork iz Šaleške doline v partizane in po prihodu okrepitve, ki jo je poslal štab 1. štajerskega bataljona, je bila 1. julija 1942 ustanovljena Šaleška četa, ki je delovala na šaleškem območju do začetka oktobra 1942. V Šaleški dolini je izvajala akcije tudi Savinjska četa, na severozahodnem obrobju Šaleške doline pa prva četa 1. štajerskega bataljona in 1. bataljon Savinjskega odreda oz. 3. četa Pohorskega bataljona.

Blaž Röck – Biba

Kljub začetku novega razmaha osvobodilnega gibanja spomladi 1942 in dejavnosti partizanskih enot je bilo leta 1942 najhujše obdobje za osvobodilno gibanje v Šaleški dolini.

To je bil čas najhujšega okupatorjevega nasilja in v tem obdobju je boj proti okupatorju zahteval največ žrtev. Do začetka oktobra 1942 so okupatorji odkrili večino postojank osvobodilnega gibanja in večino njegovih sodelavcev. Že aretacije v aprilu in maju so zajele veliko sodelavcev osvobodilnega gibanja, najobsežnejše pa so bile v noči na 2. junij, ko je bilo aretiranih 84 ljudi, in 4. avgusta, ko je bilo aretiranih 153 oseb. Od začetka aprila do začetka novembra 1942 so okupatorji v Mariboru in Celju ustrelili 72 sodelavcev in organizatorjev osvobodilnega gibanja iz Šaleške doline, iz celotnega območja današnje velenjske občine pa 114. Okupatorji so namreč od aprila do avgusta ustrelili tudi 42 sodelavcev osvobodilnega gibanja iz območja Šmartnega ob Paki. Le-ti so bili povezani s partizanskimi enotami in sodelavci osvobodilnega gibanja v Šaleški dolini. Udarci, ki jih je zadal okupator osvobodilnemu gibanju v letu 1942, so bili tako hudi, da so za dalj časa zavrli širši razmah tega gibanja. Januarja 1943 je bil uničen še Pohorski bataljon, ki je izvajal akcije tudi na šaleškem območju, in z njim je padla večina dotedanjih šaleških partizanov. Okupator je tudi v letu 1942 štel Šaleško dolino za zelo nemirno območje in je tam zopet povečal svoje sile.

Spomladi 1943 se je osvobodilno gibanje začelo znova počasi, a vztrajno širiti. Za razvoj osvobodilnega gibanja je bil tedaj pomemben prihod šaleškega prvoborca Franca Polha – Izaka v Šaleško dolino, kjer je vztrajno pridobival nove sodelavce in aktiviste. Na severozahodnem hribovitem predelu pa so se na svojih pohodih ustavljale partizanske skupine in tudi širile osvobodilno gibanje. Tudi do jeseni 1943, ko osvobodilno gibanje navzven še ni moglo pokazati večjih uspehov, je okupator obravnaval Šaleško dolino kot nemirno območje, ki ga ogrožajo partizani, in izvedel tudi večje akcije in številne ukrepe proti osvobodilnemu gibanju in partizanom. V letu 1943, ko so bili še maloštevilni aktivisti tudi edina stalno navzoča oborožena sila osvobodilnega gibanja, so le-ti izvedli več drznih akcij, ki so močno odmevale med ljudmi.

Obdobje od septembra 1943 do konca aprila 1944 je bilo pomembno v razvoju narodnoosvobodilnega boja v Šaleški dolini. V njem je osvobodilno gibanje prehajalo iz zaupniškega sistema v množični upor proti okupatorju. Ta proces sta močno pospešila prihod 14. divizije in njena dejavnost na šaleškem območju po koncu nemške ofenzive proti njej. Pred prihodom Štirinajste so se partizanske enote le občasno pojavljale v Šaleški dolini. Močno je odmeval pojav Šlandrove brigade januarja 1944 na severozahodnem obrobju Šaleške doline. Tedaj je prvič stopila na šaleška tla partizanska brigada. V Šaleški dolini so spomladi 1944 delovali trije okraji OF, in to Št. Ilj, Velenje in Šoštanj. Najbolje je bil organiziran šentiljski okraj, kjer je osvobodilno gibanje najprej postalo množično. Okoliške vasi so bile v tem času bolj razgibane kot središča v dolini.

Velike akcije brigad 14. divizije konec aprila in v noči na 1. maj 1944 v Šaleški dolini so močno pospešile razmah osvobodilnega gibanja in čas od začetka maja do začetka decembra 1944 je obdobje največjega razmaha narodnoosvobodilnega boja v Šaleški dolini. To je bil čas množičnega upora. Okupator je zaradi poleta osvobodilnega gibanja in dejavnosti partizanskih enot v Šaleški dolini zbral velike sile, zgradil močne postojanke ter izvedel več ofenziv in hajk, a ni mogel zmanjšati moči osvobodilnega gibanja. V maju 1944 je prišel en okupatorjev oboroženec na okoli 10 slovenskih prebivalcev. V času sovražnikove ofenzive od 14. do 25. maja 1944 na šaleškem območju pa je bilo razmerje med sovražnikovimi oboroženci in slovenskim prebivalstvom dosti manjše, in vendar nemška ofenziva ni zapustila na terenu nikakršnih negativnih posledic in ni mogla zadržati razmaha osvobodilnega gibanja. V bistvu je bil okupator v tem obdobju v vojaški in politični defenzivi. V veliki večini prebivalstva je videl svojega nasprotnika. V okupatorjevem poročilu iz Šaleške doline iz septembra 1944 je navedeno, da je predrznost, s katero nastopajo partizani, mogoča le zaradi tega, ker imajo odlično terensko organizacijo in je na njihovi strani večina prebivalstva. Osvo-

bodilno gibanje je razkrajalo in demoraliziralo okupatorjeve vrste, temeljito pretreslo ves njegov oblastni in politični aparat in ga po večini razbilo. V navedenem obdobju je Šaleška dolina dala največ partizanov.

Junija 1944 je bil v Šaleški dolini ustanovljen še okraj Topolšica. V vseh štirih šaleških okrajih OF je bilo osvobodilno gibanje močno, za šentiljski okraj pa je PO OF sredi leta poročal, da je OF v tem kraju sto odstotno zajela prebivalstvo. Junija 1944 je v Št. Ilju potekal okrožni partijski tečaj. Ko je bilo šaleško-mislinjsko okrožje avgusta 1944 ukinjeno, so bili štirje šaleški okraji združeni v šaleški okraj. Šaleška dolina je tedaj dala veliko kadrov za druge okraje pohorskega okrožja. Ob ponovni preureditvi okrožij je bil šaleški okraj, ki se je preimenoval v šoštanjski, priključen celjskemu okrožju. Od začetka novembra do srede decembra 1944 je bil sekretar šoštanjskega okraja Franc Polh – Izak.

Tudi v zadnjih mesecih vojne od decembra 1944 do osvoboditve je bilo osvobodilno gibanje v Šaleški dolini množično in močno, čeprav se je zelo povečal okupatorjev pritisk in so se tudi tukaj kazale nekatere posledice okupatorjev ofenzivnih akcij. Okrožni komite KPS Celje je konec decembra 1944 poročal, da je v šoštanjskem okraju 49 odborov ZSM in 21 SPZZ. V drugi polovici februarja 1945 je bil šoštanjski okraj priključen dravograjskemu okrožju. Tedaj je bil imenovan za sekretarja okraja Šoštanj Franc Žemva – Pavel. V okraju je v tem času delovalo 22 krajevnih odborov OF.

Po prihodu 14. divizije na Štajersko so se enote 4. operative cone in še predvsem brigade Štirinajste pogosto zadrževale in bojevale na šaleškem območju ter napadale okupatorjeve postojanke in prometne zveze v dolini. Od konca aprila 1944 do aprila 1945 so enote 14. divizije petkrat napadle okupatorjeve postojanke v Šoštanju in vdrle v Šoštanj. Od maja 1944 se je v Šaleški dolini največ zadrže-

vala Tomšičeva brigada, ki ima domicil v velenjski občini. V letu 1945 je bilo precej časa težišče dejavnosti enot 4. operativne cone na šaleškem območju in tam sta se dalj časa zadrževala štaba 14. divizije in 4. operativne cone. V štabu cone v Topolšici, kjer sta bila tedaj politični komisar cone Matevž Hace in načelnik štaba Petar Brajović, je ob koncu vojne 9. maja podpisal akt o kapitulaciji svojih enot poveljnik nemške skupine armad E in poveljnik za jugovzhod.

Med narodnoosvobodilnim bojem je dalo življenje za svobodo 452 prebivalcev Šaleške doline.

KAZALO

<i>Predgovor</i>	5
<i>Jože Hudales:</i> <i>Kakšno je bilo Velenje v rimskih časih</i>	9
<i>Tone Ravnikar:</i> <i>Razmišljanja ob nekaterih odprtih</i> <i>vprašanjih iz preteklosti Šaleške doline</i>	18
<i>Ivan Stopar:</i> <i>Velenjski grad</i>	42
<i>Jože Hudales:</i> <i>Le vkup, le vkup uboga gmajna</i>	65
<i>Tone Ravnikar:</i> <i>Še nekaj razmišljanj o uporih leta 1635</i>	76
<i>Jože Hudales:</i> <i>Ljudska kultura v Šaleški dolini</i>	82
<i>Jože Hudales:</i> <i>Da zdravi veseli bi dolgo živeli</i>	122
<i>Anton Ravnikar:</i> <i>Prednovoletna praznovanja v šolah</i> <i>Šaleške doline pred II. svetovno vojno</i>	129
<i>Milena Koren – Božiček:</i> <i>Umetnostno–zgodovinski oris mestnega</i> <i>jedra in značilnih objektov v Šoštanju</i>	134
<i>Jože Hudales:</i> <i>Šoštanjka kronika</i>	170
	309

<i>Jože Hudales:</i> <i>Življenje in delo rudarjev v Pesju</i> <i>med dvema vojnama</i>	205
<i>Jože Hudales:</i> <i>Vošnjaki in Šaleška dolina</i>	232
<i>Damijan Kljajič:</i> <i>Pregledni oris delavskega gibanja v</i> <i>Šaleški dolini</i>	241
<i>Dr. Milan Ževart:</i> <i>OF in NOB v Šaleški dolini</i>	294

Izdal: *Kulturni center Ivan Napotnik
Titovo Velenje*

Zanj: *Vlado Vrbič*

Uredil: *Tone Ravnikar*

Oblikoval: *Stane Hafner*

Fotografije: *Fototeka Muzeja Velenje, Peter
Marinšek – preslikave in naslovna stran*

Tisk: *Grafika Prevalje*

Naklada: *800 izvodov*

*po mnenju Republiškega komiteja za kulturo št. 4210-
118/83 z dne 28. 3. 1984 je knjiga oproščena temeljnega in
posebnega davka od prometa proizvodov*

Ta dejstva so vodila snovalce zbirke, da so za svojo drugo številko izbrali tekste, katerih glavna naloga je vzpodbuditi interes za spoznavanje preteklosti in s pomočjo te brigo za prihodnost.

OSREDNJA KNJIŽNICA CELJE

68854/2

1119891298/05

KULTURNI
CENTER
IVAN
NAROTNIK
VELENJE